

Часопис за национална и државна питања
УДК 323.1(=163.41)
ISSN 1820-4996

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС NATIONAL INTEREST

Година XIX
vol 46.
Број 3/2023.

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС

NATIONAL INTEREST

ЧАСОПИС ЗА НАЦИОНАЛНА
И ДРЖАВНА ПИТАЊА

ISSN 1820-4996 УДК 323.1(=163.41)
Број 3/2023. год. XIX vol. 46 стр. 1-212

Часопис покренут поводом 200 годишњице
савремене српске државности.

Часопис излази три пута годишње.

Издавач:

Институт за политичке студије

Адреса:

Светозара Марковића 36, Београд

Телефон: 3349-205

Email: ips@ips.ac.rs ni@ips.ac.rs

Оснивачи часописа:

Проф. др Милан Матић и др Живојин Ђурић, научни саветник

Главни и одговорни уредник:

Др Миломир Степић, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд, Србија

Редакција:

Др Зоран Милошевић, научни саветник (Институт за политичке студије, Београд, Србија);
др Јован Базић, редовни професор (Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Учитељски факултет, Србија); др Сања Шуљагић, виши научни
сарадник (Институт за политичке студије, Београд, Србија); др Душан Пророковић, научни
сарадник (Институту за међународну политику и привреду, Београд, Србија);
др Марко Пејковић, научни сарадник (Институт за политичке студије, Београд, Србија);
др Жељко Будимир, доцент (Факултет политичких наука, Бања Лука, Република Српска –
БиХ); др Александар Гронски, доцент (Духовна академија у Минску, Белорусија);
др Вања Глишин, научни сарадник (Институт за политичке студије, Београд, Србија).

Секретари Редакције:

Мср Бојана Секулић, истраживач приправник, Институт за политичке студије, Београд, Србија;

Мср Саво Симић, истраживач приправник, Институт за политичке студије, Београд, Србија

Савет часописа:

Др Славенко Терзић, академик (Српска академија наука и уметности, Београд, Србија);
др Борис Милосављевић, научни саветник (Балканолошки институт САНУ, Београд, Србија);
др Момчило Суботић, научни саветник (Институт за политичке студије, Београд, Србија);
др Милош Ковић, редовни професор (Филозофски факултет Универзитета у Београду,
Србија); др Ирина Атанасијевић, редовни професор (Филолошки факултет Универзитета
у Београду, Србија); др Миша Ђурковић, научни саветник (Институт за европске студије,
Београд, Србија); др Дејан Михаиловић, редовни професор (University Tecnológico de
Monterrey, Faculty of Social Sciences, México); др Ђуро Бодрожич, виши научни сарадник
(Институт за политичке студије, Београд, Србија); Станислав Степанов, академик (члан
Руске академије наука); др Дејан Јовановић, доцент (Факултет политичких наука, Београд,
Србија); др Наталија Белоус, доцент (Брјански државни универзитет);
др Владислав Кучмисти, доцент (Белгородски државни истраживачки универзитет).
др Михаил Лобанов, доцент (Белгородски државни универзитет, Русија).

Лектура и коректура

Ања Маљевић

Прелом и штампа:

Донат граф, Београд

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС NATIONAL INTEREST

САДРЖАЈ

ТЕМА БРОЈА:

ЦРКВА, ВОЈСКА, НАЦИЈА – ТРИ „ТАЧКЕ ОСЛОНЦА“ У ВРЕМЕНУ КРИЗЕ

Вишња Стојадиновић

ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА СЛОБОДЕ:
ТРИ РАЗЛИЧИТА ПРИСТУПА..... 7-21

Милена Пешић

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ ИЗ ОПТИКЕ
ЊЕГОВОГ ДИСКУРЗИВНОГ КОНСТРУИСАЊА..... 23-46

Владан Видицки, Марица Шљукић, Снежана Стојшин

ПРЕГОВАРАЊЕ ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА
- ШТА ЗНАЧИ БИТИ СРПСКИ СТУДЕНТ
НА БЕЧКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ?..... 47-66

Драган Траиловић, Стеван Рапаић

ОДНОСИ СРБИЈЕ И РУСИЈЕ
У ПЕРИОДУ УКРАЈИНСКЕ КРИЗЕ..... 67-91

Урош В. Шуваковић, Ивко А. Николић, Јелена Р. Петровић

ВЕРСКА НАСТАВА У СРБИЈИ ДВЕ ДЕЦЕНИЈЕ
ПОСЛЕ УВОЂЕЊА У ШКОЛСКИ СИСТЕМ:
МИШЉЕЊА СТУДЕНТА И ЊИХОВИ СТАВОВИ
ПО СРОДНИМ ПИТАЊИМА..... 93-117

Марина Јовићевић

САТИРА ИЛИ ГОВОР МРЖЊЕ: ПРИМЕР КАРИКАТУРА
ПРЕДРАГА КОРАКСИЋА СОРАХ-А ПОСВЕЂЕНИХ
СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ 119-141

Драган Станар
„ПРАГ СМИСЛА” И „ПЛАФОН ФОРМЕ”
У САВРЕМЕНОЈ ВОЈСЦИ.....143-162

Вања Проданић
УЧЕШЋЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ У МИСИЈАМА И
ОПЕРАЦИЈАМА ПОД ОКРИЉЕМ ЗАЈЕДНИЧКЕ
БЕЗБЕДНОСНЕ И ОДБРАМБЕНЕ ПОЛИТИКЕ
ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ.....163-179

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Ивана Гачић
ОДБРАНА СРБИЈЕ: ПРИЛОЗИ ЗА ГЕОПОЛИТИКУ
НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ..... 181-184

Бојана Секулић
ОБНОВА НАЦИОНАЛНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ..... 185-190
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ.....191-209

CONTENTS

THEME OF THE ISSUE:

THE CHURCH, THE ARMY, THE NATION - THREE “POINTS OF SUPPORT” IN TIMES OF CRISIS

Višnja Stojadinovic

DEFINING THE CONCEPT OF LIBERTY:
THREE DIFFERENT APPROACHES 7-21

Milena Pešić

NATIONAL IDENTITY IN THE LENSE OF ITS
DISCURSIVE CONSTRUCTION.....23-46

Vladan Vidicki, Marica Sljukić, Snezana Stojšin

NEGOTIATING ETHNIC IDENTITY
- WHAT DOES IT MEAN TO BE A SERBIAN STUDENT
AT THE UNIVERSITY OF VIENNA?..... 47-66

Dragan Trailović, Stevan Rapaić

RELATIONS BETWEEN SERBIA AND RUSSIA
DURING THE UKRAINIAN CRISIS..... 67-91

Uroš V. Šuvaković, Ivko A. Nikolić, Jelena R. Petrović

RELIGIOUS EDUCATION IN SERBIA TWO DECADES
AFTER ITS INTRODUCTION IN THE SCHOOL SYSTEM:
OPINIONS OF STUDENTS AND THEIR ATTITUDES
ON RELATED ISSUES..... 93-117

Marina Jovičević

SATIRE OR HATE SPEECH:
AN EXAMPLE OF CARICATURES BY
PREDRAG KORAKSIĆ CORAX DEDICATED
TO THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH..... 119-141

Dragan Stanar

“TRESHOLD OF MEANING” AND
“CEILING OF FORM” IN THE CONTEMPORARY
MILITARY.....143-162

Vanja Prodanić

PARTICIPATION OF THE SERBIAN ARMED
FORCES IN EUROPEAN UNION COMMON
SECURITY AND DEFENCE POLICY MISSIONS
AND OPERATIONS.....163-179

REVIEWS

Ivana Gačić

DEFENSE OF SERBIA: CONTRIBUTIONS
TO NATIONAL SECURITY GEOPOLITICS..... 181-184

Bojana Sekulić

RENEWAL OF THE NATIONAL PERSPECTIVE.....185-190
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS..... 191-209

Вишња Стојадиновић*
Институт за политичке студије, Београд

ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА СЛОБОДЕ: ТРИ РАЗЛИЧИТА ПРИСТУПА**

Сажетак

Предмет овог рада јесте темељно разматрање појма слободе. Ауторка полази од Берлиновог разликовања позитивног и негативног схватања слободе, како на историјском, тако и на појмовном плану. У том смислу, најпре ће бити представљено Берлиново одређење позитивне и негативне слободе, као и разлози на основу којих се ови концепти могу сматрати логички независним. Ауторка затим анализира Макеламову критику Берлиновог схватања о постојању два различита концепта слободе у виду тезе о постојању само једног појма слободе. Овом приликом биће приказано Макеламово схватање слободе као тријадичне релације, односно његов став о могућности јединственог формалног приказа свих смислених исказа о слободи. Након Макеламове критике, ауторка анализира још једну релевантну критику Берлиновог становишта. Реч је о критици из угла републиканског разумевања слободе – у виду Скинерове тезе о постојању трећег појма слободе. Том приликом биће разматрано Скинерово схватање слободе као одсуства политичке и друштвене зависности. Циљ рада се састоји у томе да горе поменуते критике прикажемо као неуспешне, односно да пружимо разлоге на основу којих се Берлинова теза о постојању два различита појма слободе може сматрати оправданом. Коначно, ауторка ће настојати да образложи релевантност одређења појма слободе у оквиру ширих моралних и политичких расправа.

* Имејл-адреса: visnja.stancic@ips.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Кључне речи: Берлин, Макелам, Скинер, позитивна слобода, негативна слобода, политичка и друштвена зависност.

УВОД

Питање слободе предмет је филозофских и политичких расправа још од античког времена. Ово релевантно питање инхерентно је повезано са другим важним темама, попут природе човека и друштва, улоге разума, као и природе вредности. У том смислу, питање слободе део је ширих моралних, аксиолошких и политичких расправа. Сходно томе, одређење појма слободе је од изузетне важности, како на плану теорије, тако и на политичком плану. Током историје људске мисли слобода је одређивана на много различитих начина, што је свакако имало реперкусије у политичкој сфери. Питање слободе предмет је промишљања и дебата дуже од два миленијума, па ипак још увек не можемо говорити о једнозначном одређењу појма слободе.

Када је реч о проблему слободе, питања која се не могу заобићи јесу она која се односе на сам карактер појма слободе. Да ли је појам слободе нормативни или дескриптивни појам?¹ Другим речима, да ли, када говоримо о слободи, ми нешто тврдимо или такви искази представљају прерушене изразе личног става или наших осећања? Уколико је ово друго случај, искази о слободи се могу окарактерисати као квазииндикативи, који *eo ipso* не могу бити ни тачни ни нетачни. Још једно од релевантних питања тиче се вредности слободе: да ли она представља циљ по себи или, пак, средство за остваривање других, виших циљева? Сва ова питања присутна су *implicite* или *explicite* у оквиру расправа о слободи.

Предмет овог рада јесте политичка и друштвена слобода, а не и слобода као метафизички појам, тј. слобода воље. У вези са проблемом детерминизма, односно индетерминизма, Берлин (*Isaiah Berlin*) наглашава да чак и „ако је слобода илузија, то је илузија без које не бисмо могли ни да живимо, ни да мислимо” (Berlin 2013, 4).

¹ Ово релевантно питање део је ширег разматрања о карактеру етичких и политичких појмова, односно о томе да ли ови појмови представљају „суштински спорне концепте” (које, самим тим, одликује инхерентна нејасност и неодређеност) или не (Gray 1980, 508). Берлиново схватање подразумева да се у друштвеним и хуманистичким наукама не може постићи логичка прецизност попут оне у природним наукама (видети Berlin 1980a).

Према Берлиновом схватању слобода, дакле, представља једну од суштинских карактеристика људске природе, без које не можемо „ни законски ни етички бити сматрани људским бићима” (248). Питање слободе једна је од најважнијих тема у оквиру Берлиновог филозофског опуса. Полазећи од његовог разликовања између позитивног и негативног схватања слободе, наш циљ је да, кроз приказ и анализу релевантних критика упућених Берлиновом становишту, пружимо аргументе у прилог тези о постојању два дистинктивна концепта слободе.

БЕРЛИНОВО ОДРЕЂЕЊЕ НЕГАТИВНЕ И ПОЗИТИВНЕ СЛОБОДЕ

Полазна тачка овог рада јесте Берлиново разликовање између два појма слободе.² Према Берлиновом мишљењу, током историје људске мисли издвојила су се два дистинктивна схватања слободе – позитивно и негативно. Ова два схватања слободе фигурирају, дакле, у моралним и политичким дебатама још од античког доба, па све до данас. У том смислу, можемо рећи да овакав начин размишљања о слободи има формативну улогу у западној мисли. Поред овог историјског плана, Берлин сматра да можемо говорити о разлици између позитивне и негативне слободе и на појмовном плану. Другим речима, позитивна и негативна слобода представљају различите и логичке независне појмове.

Негативну слободу Берлин одређује као подручје у оквиру ког је особа слободна да следи своје вредности и циљеве неометано, односно без уплитања других људи. Реч је, дакле, о границама легитимног мешања државе, односно о односу између државе и појединца. Другим речима, негативна слобода реферира на поље контроле: „У ком подручју субјекту – особи или групи особа – треба да буде остављено на вољу да ради или да буде оно за шта је способан, без уплитања других особа?” (Berlin 1992, 204). Консеквентно, негативна слобода примарно зависи од присуства или одсуства препрека и ограничења и, као таква, представља могућност чињења одређених ствари, а не и само чињење (видети Stančić 2020).

² Опширније о Берлиновој дистинкцији између појмова позитивне и негативне слободе видети у: (Stančić 2020). Овај рад је делом заснован на резултатима истраживања ауторке у оквиру писања докторске дисертације *О оправданости дистинкције између појмова позитивне и негативне слободе*, која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2020. године.

Са друге стране, позитивна слобода представља управо практиковање одређених ствари. Наиме, позитивну слободу Берлин одређује као аутономију, било да се ради о аутономној личности или аутономији као активној политичкој партиципацији. Аутономна личност јесте она која активно превазилази унутрашње препреке и ограничења, односно тежи самореализацији. У том смислу, за разлику од негативне слободе, позитивна слобода круцијално зависи од присуства одређених позитивних капацитета и способности. Значење позитивне слободе састоји се у одговору на питање: „Шта или ко је извор контроле или уплитања које може некога да натера да ради или да буде пре ово неголи оно?” (Berlin 1992, 204). Показује се, дакле, да негативна и позитивна слобода представљају одговоре на два различита питања (видети Stančić 2020).

МАКЕЛАМ: СЛОБОДА КАО ТРИЈАДИЧНА РЕЛАЦИЈА

Амерички аутор Џералд Макелам (*Gerald C. MacCalum*) изнео је једну од најзначајнијих критика Берлиновог становишта о постојању два различита и несамерљива појма слободе. Наиме, Макелам сматра да дистинкција између појмова позитивне и негативне слободе није довољно јасна, односно да нам одвлачи пажњу од важних питања. Та питања се односе на разлике између филозофа, друштвених покрета и идеологија у схватању слободе. Уколико желимо да разумемо ове разлике и специфичности, потребно је да пођемо од претпоставке да слобода представља „увек једну и исту тријадичну релацију”, на супрот схватању о постојању различитих врста слободе (MacCalum 1967, 312).³

У том смислу, Макелам износи јединствен формални приказ свих исказа о слободи: „ X је (није) слободно од u да чини (не чини, постане, не постане) z ”. X представља варијаблу која се односи на носиоца слободе, у представља варијаблу која се односи на ограничење слободе, док се z односи на сврху, односно циљ. Макелам, дакле, истиче да једино овакав начин говора о слободи јесте смислен,

³ Сам Макелам наводи да схватање слободе као тријадичне релације дели и аутор Феликс Оппенхајм (*Felix Oppenheim*) у својој књизи „Димензије слободе” (MacCalum 1967, 314). У овој књизи Оппенхајм настоји да слободу представи као дескриптивни појам, односно да понуди дефиницију слободе (видети Oppenheim 1961). Формални приказ исказа о политичкој и друштвеној слободи Оппенхајма сличан је Макеламовом: „У односу на B , A је слободан да учини X ” (видети Oppenheim 1973, 56).

односно разумљив (MacCalum 1967, 314). На основу овога следи да поменуте разлике између друштвених и политичких теоретичара када је реч о схватању слободе у ствари представљају разлике у схватању ових варијабли. Овом приликом важно је нагласити да уколико се филозофи сложе око одређења једне од варијабли, то не значи нужно и слагање око осталих варијабли.

Сам Макелам притом наводи да није увек очигледно да слобода представља тријадичну релацију (MacCalum 1967, 314). Наиме, у одређеним исказима недостаје експлицитно наведена референца, односно једна од варијабли; у том случају, она се може разумети захваљујући контексту. Као један од таквих примера, Макелам наводи израз „бесплатно пиво”.⁴ Као што можемо видети, овде недостаје субјект слободе, као и експлицитно наведена препрека, односно ограничење слободе. Макелам, међутим, истиче да овај израз у ствари значи да су људи слободни од уобичајених рестриција на тржишту да пију пиво бесплатно, односно без плаћања (316).

Уколико слободу одредимо као тријадичну релацију, испоставља се да постоји само један појам слободе. Другим речима, не постоје две врсте слободе: *слобода од* и *слобода за*, па тако слобода не може представљати дијадичну релацију. У том смислу, Макелам истиче да свака слобода јесте истовремено и *слобода од* и *слобода за* (MacCalum 1967, 319). Како даље наводи, прављење дистинкције између појмова позитивне и негативне слободе стајало је на путу оваквом приступу. Аутори који су заступали тезу о постојању различитих појмова слободе постављали су погрешну врсту питања о томе који је прави појам слободе. Таква врста питања нам не помаже у откривању фундаменталних разлика између мишљења филозофа и идеологија у схватању слободе.

Према Макеламовом мишљењу, уместо питања о томе шта је слобода, треба, дакле, поставити питање о томе шта се сматра носиоцем слободе, њеним ограничењем и сврхом. Консеквентно, различита схватања слободе нису резултат дистинктивних концепата слободе, већ диспаратних дефиниција варијабли. У том смислу, одговори на питање: „Када су људи слободни?” могу се разликовати на много начина, захваљујући томе што се аутори могу не слагати око одређења не само једне, већ и више варијабли.

Уколико применимо овакав приступ, разлика између позитивне и негативне слободе може се објаснити на основу различитог схватања

⁴ Енгл.: *free beer*.

о томе шта се сматра препреком слободе. Наиме, заговорници негативног схватања слободе сматрају да искључиво присуство нечега може учинити особу неслободном, док заговорници позитивног схватања слободе сматрају да и одсуство нечега може представљати ограничење слободе.

Разлика између позитивне и негативне слободе може се такође посматрати и као разлика у схватању носиоца слободе. Док за заговорнике негативног схватања слободе искључиво појединац представља субјект слободе, за заговорнике позитивног схватања слободе то може бити и наше *рационално, морално сопство*, односно *више ја*. То чак може бити и одређени колективни ентитет, попут расе, културе, или нације, захваљујући томе што се наше ја посматра као продукт ових заједница. На основу ових опсервација, Макелам поставља следеће питање: „Да ли би ове разлике биле на адекватан начин откривене уколико бисмо се фокусирали на разлике у појму слободе?” (MacCalum 1967, 325).

Према Макеламовом мишљењу, сврставање аутора у два опозитна тора је, дакле, бескорисно, јер је много више начина на који се искази о слободи могу разликовати. У том смислу, он истиче да су друштвени и политички теоретичари правили грешку покушавајући да одговоре на питање: „Када су људи заиста слободни?” (MacCalum 1967, 327). Овакво питање доводи до забуне, јер се темељи на “имплицитној претпоставци да људи могу бити слободни или не *simpliciter*” (328). Расправе о слободи, дакле, треба да садрже одговоре на питања о томе од чега је неко слободан и шта је неко слободан да постане или уради. Тек када добијемо одговоре на ова питања можемо да просудимо да ли је неко слободан како се тврди.

Узмимо, на пример, изјаву о томе да је неко слободан да путује на Тенерифе. Према Макеламу, није довољно рећи само ово, јер неко може бити слободан од правних препрека да тамо путује, али не и од друштвених и економских. Уколико је то случај, може се десити да неко, иако је законски слободан, ипак не може да отпутује на Тенерифе. На основу овога следи да, тек када добијемо одговоре на питања о томе од чега је неко слободан и шта је неко слободан да ради или постане, у позицији смо да проценимо значај таквих слобода за људску срећу и благостање и, консеквентно, рационално вреднујемо друштва у односу на то да ли су одређене слободе реализоване или не.

Макеламово схватање слободе јесте важно у оквиру моралних и политичких расправа о слободи, утолико што нам скреће пажњу на то да је приликом одређивања слободе потребно најпре ближе одредити на које ентитете се могу односити носилац слободе, њена препрека и сврха.⁵ Релевантност Макеламовог схватања о постојању јединственог појма слободе се такође огледа и у значајном утицају које је извршило на аналитичку филозофију. Наш циљ се, међутим, састоји у томе да покажемо да је Макеламова критика Берлиновог становишта о постојању два дистинктивна појма слободе неуспешна, односно да оправдамо разлику између концепата позитивне и негативне слободе.

Најпре ћемо се позвати на став савременог аутора Чандрана Кукатаса (*Chandran Kukathas*), који Макеламово схватање о постојању јединственог концепта слободе сматра неадекватним. Према Кукатасовом мишљењу, концепт слободе као тријадичне релације свакако не може да се примени на позитивну слободу. Наиме, насупротив негативној слободи која инхерентно зависи од присуства, односно одсуства ограничења, позитивна слобода се суштински односи на природу, односно карактер моралног субјекта. У том смислу, питање које се поставља гласи: „Шта је х?“, пре него да ли је х слободан или не од одређених ограничења (у). Другим речима, заговорници позитивне слободе нису толико заинтересовани за опције или радње моралног субјекта, колико за то у ком степену, односно обиму је остварена људска природа, тј. суштина (Kukathas 1994, 23).

На основу којих додатних аргумената можемо да оправдамо тезу о дистинкцији између *слободе од слободе за*? Да бисмо показали да ове две врсте слободе не морају нужно да иду заједно, позваћемо се на Берлинов став да негативна слобода, захваљујући томе што се не односи искључиво на наше тренутне, већ и на наше потенцијалне преференције, не зависи од тога да ли ми имамо жеље уопште. У том смислу, Берлин истиче: „Таква слобода у крајњој линији не зависи од тога да ли уопште желим, или докле желим да идем, већ од тога колико има отворених врата, колико су отворена, колики је њихов значај у мом животу, иако се можда сви ти чиниоци не могу квантитативно утврдити” (Berlin 1992, 43). Разлог зашто се ови

⁵ Макеламово становиште дели и савремени теоретичар Адам Свифт (*Adam Swift*). Свифт такође критикује Берлиново схватање о постојању два дистинктивна појма слободе, истичући како постоји искључиво један појам слободе и различити начини његове концептуализације (Swift 2008, 68).

фактори не могу квантитативно одредити лежи у томе што опције, према Берлину, не можемо да разграничимо попут лубеница, односно да их избројимо као што бисмо лубенице. На основу овога следи да приликом одређивања негативне слободе није довољно размотрити да ли су нам отворена само она врата која се тичу жеље коју имамо у овом тренутку (видети Stančić 2020, 40).

Када је реч о негативној слободи, можемо, дакле, да закључимо да појединац уопште не мора да зна на који начин ће искористити своју слободу. Народи који се боре против тога да буду поробљени уопште не морају да теже неком конкретном стању које се односи на будућност; након што буду ослобођени, они могу да се понашају на исти начин као и пре. Уколико пођемо од Берлиновог схватања негативне слободе као могућности чињења, а не и актуалног чињења, следи да *слобода од слобода* за не морају нужно да иду заједно. У том смислу, Берлином с правом истиче: „Ако ми је дато право да изађем кроз отворена врата, а ја то не учиним, већ радије мирно седим и вегетирам, не може се рећи да сам због тога мање слободан” (Berlin 1992, 46). Најзад, уколико би се слобода односила на чињење као такво, зар њено значење на би постало превише широко и, консеквентно, у недовољној мери прецизно? (видети Stančić 2020, 41).

Уколико бисмо пошли од Макеламовог схватања слободе као тријадичне релације, односно уколико слободу одредимо као одсуство ограничења да би се испунила специфична жеља, тада је одрицање од жеља једнако ефикасан начин увећања наше слободе – као што би то било и њихово испуњење. Да бисмо поткрепили овај став, можемо навести стоичко разумевање слободе које подразумева сузбијање жеља које нисмо у стању да реализујемо; овакво схватање слободе није некомпатибилно са уређењем политичког деспотизма.

СКИНЕРОВА КРИТИКА БЕРЛИНОВОГ СХВАТАЊА НЕГАТИВНЕ СЛОБОДЕ

Поред Макеламове критике Берлиновог схватања о постојању разлике између концепата негативне и позитивне слободе, још једна значајна критика изнета је од стране савременог аутора Квентина Скинера (*Quentin Skinner*). Реч је о критици из угла републиканског разумевања слободе. За разлику од Макелама, Скинер сматра оправданом тезу о постојању два несамерљива концепта слободе,

па тако његово становиште представља критику како Берлиновог, тако и Макеламовог схватања слободе.

Оно око чега се Скинер разилази са Берлином јесте схватање по коме негативна слобода подразумева искључиво одсуство интерференције. Наиме, Скинер сматра да постоји још једна, другачија теорија негативне слободе, на основу чега тврди да постоји трећи појам слободе (Skinner 2002, 261). Да бисмо показали по чему се Скинерово и Берлиново схватање негативне слободе разликују, најпре ћемо изложити Берлиново виђење. Берлин сматра да искључиво уплитање других особа представља ограничење слободе. Сходно томе, уколико би нас, на пример, временска непогода спречила да напустимо кућу, то не бисмо могли да назовемо одсуством слободе. За разлику од Берлина, Скинер сматра да наша слобода може бити угрожена не само од стране људи, већ и посредством других фактора. У том смислу, он наводи да би, у случају да због невремена није могао да изађе из куће, његова слобода била умањена (Skinner 2002, 244).

Политичка и друштвена слобода за Берлина, дакле, представља поље у оквиру ког су појединци неометани од стране других људи.⁶ Оно што је такође битно напоменути јесте да, према Берлиновом схватању, постоји разлика између одсуства слободе и одсуства способности, па тако слобода подразумева делиберацију између опција које су у нашој моћи.⁷ Схватање да недостатак способности не можемо назвати недостатком слободе дели и Скинер.

Оно са чим се Скинер, међутим, не слаже јесте дефинисање негативне слободе искључиво као одсуства уплитања, истичући да она може да значи и одсуство политичке или друштвене зависности (Skinner 2002, 261). Поред концепта позитивне слободе, постоје, дакле, два различита концепта негативне слободе. Зависност о којој Скинер говори подразумева подређеност арбитрарној вољи других особа. Овакво разумевање слободе проналазимо још у античком добу, тачније у римском праву.⁸ Јустинијанов кодекс дефинише

⁶ Наравно, остаје важно питање о опсегу тог поља, уколико узмемо у обзир чињеницу да оно не може да буде неограничено.

⁷ Овакав став изразио је и Хобс (*Thomas Hobbes*) још у 17. веку у свом познатом делу „Левијатан”, истичући да слобода подразумева одсуство спољашњих ограничења како бисмо могли да практикујемо сопствене способности, односно нашу памет и снагу (Hobs 2011, 177).

⁸ У том смислу, Скинер истиче да, иако у античком добу није постојао појам слободе као одсуства уплитања других људи (са чим се слаже и Берлин), ипак је постојао појам негативне слободе као одсуства доминације (Skinner 2002, 249).

роба као особу која је подређена доминацији, односно милости другог човека: „Ропство је институција *ius gentium*, по којој је неко, супротно природи, подвргнут туђој доминацији” (248).

Овакво одређење политичке и друштвене слободе можемо пронаћи и међу члановима Енглеског парламента у 17. веку. Како Скинер наводи, права и слободе ових чланова су зависили од арбитарне воље краља. Веровање да зависност подрива слободу могло се чути у многим дебатама о наводном прерогативу Круне на увођење намета без сагласности парламента. Члан Енглеског парламента Томас Вентворт (*Thomas Wentworth*) је на једној седници изјавио да ако овај прерогатив, који се односи „чак и на нашу земљу и добра”, буде дозвољен – резултат ће бити да ће бити остављени „на милост” краља (Skinner 2002, 251).

Како Скинер истиче, сама њихова свест о томе да живе на тај начин, односно да зависе од произвољне воље краља, па чак и када краљ уопште не користи своју моћ (али свакако поседује ту могућност), представља ограничавање слободе, тј. чини их неслободним (248). Као још један пример политичке и друштвене зависности Скинер наводи случај колонија (256). Из овога следи да слобода може да буде ограничена чак и у ситуацијама када не постоји ниједан елеменат уплитања. Овакво Скинерово одређење слободе крџијално се разликује у односу на Берлиново.

Који су аргументи на основу којих Скинер тврди да нисмо слободни чак и када нам слобода није заиста ограничена? Према његовом мишљењу, и у ситуацијама када поседујемо негативну слободу, сама свест о томе да зависимо од дискреционе воље, рецимо, краља је оно што нас чини неслободним. Краљ, дакле, поседује моћ уплитања (независно од тога да ли је користи или не у датом тренутку), односно може да на арбитаран начин доноси одлуке – не узимајући у обзир права и интересе потчињених. Сама свест о томе да живимо на тај начин утиче временом на нас, односно на нашу психу, па се тако јавља дефетизам, аутоцензура, обесхрабреност и ропски дух. Дакле, чак и када не постоји ниједан елеменат принуде, ми имамо тенденцију да се понашамо на одређени начин (видети Stančić 2020, 53).

Сада долазимо до питања о томе да ли је овакав концепт слободе кохерентан, односно да ли је Скинер заиста успео да издвоји трећи појам слободе? Уколико пођемо од берлиновске претпоставке плурализма вредности (на супрот монизму), испоставља се да

карактерисање политичке или друштвене зависности као одсуства слободе јесте мешање слободе са другим пожељним вредностима, као што су захтев за статусом и признањем. Сам Берлин, међутим, признаје да овакве вредности јесу сродне слободи, али се свакако не могу свести на њу.

Да бисмо одређену ситуацију могли да назовемо ограничавањем слободе, потребно је да укажемо на специфичну препреку, радњу или појединца који ограничавају нашу слободу, као и на конкретан резултат таквог ограничавања. Уколико, дакле, не постоји елеменат уплитања, ми не можемо да говоримо о одсуству слободе. Како Берлин даље наводи, захтев за уважавањем и признањем није толико повезан са питањем о томе на који начин неко треба да влада, већ пре са питањем о томе ко треба да влада нама (Berlin 1992, 244). У том смислу, испуњење жеље за статусом или уважавањем не зависи примарно од ступња негативне слободе. Жеља за признањем и жеља за слободом јесу блиске, али се ипак ради о различитим и међусобно несамерљивим вредностима (видети Stančić 2020, 54).

Потребно је, дакле, да будемо опрезни како бисмо избегли да сваку пожељну промену човековог стања назовемо повећањем слободе. Захтев за вишим статусом, као и тежња да напустимо инфериорни положај се не могу поистоветити са борбом за слободу. У том смислу, Берлин с правом истиче: „Слобода у свом основном значењу јесте слобода од ланаца, од тамнице, од робовања другима. Све остало је проширивање овог значења или метафора” (Berlin 1992, 61).

Поставља се, међутим, питање на који начин је дошло до тога да се жеља за уважавањем назива жељом за слободом? Наш захтев за уважавањем и признањем извире из тога што се наше представе о нама самима, као и наш идентитет, у одређеној мери темеље на представама других о нама, односно на њиховом мишљењу о нама. Уколико неко каже за себе да је Американац, научник или песник, поседовање таквих карактеристика подразумева да и друге особе, односно заједница којој припада, признају такве особености као део идентитета те особе. Као што можемо тражити признање за себе, тако исто можемо тражити и за своју религију, класу, расу или народ.⁹

⁹ Како Берлин даље наводи, ова тежња за признањем и тиме да заједница којој припадамо призна наше циљеве и јединственост – огледа се у чувеном Кантовом ставу о патернализму као највећем деспотизму. Патернализам се може окарактерисати као деспотизам зато што не поштује нашу слику о

Сходно томе, када тежимо да будемо независни у политичком и друштвеном смислу, ми у ствари захтевамо да друге особе измене своје гледиште о нама. Како Берлин даље наводи, људи који теже уважавању и статусу понекад су склони да се одрекну негативне слободе (Berlin 1992, 247). Показује се, дакле, да тежња за признањем и тежња за слободом, иако су сродне, представљају различите и међусобно несамерљиве вредности. Стога, Скинерово настојање да издвоји трећи појам слободе можемо окарактерисати као неуспешно (видети Stančić 2020, 57).

ЗАКЉУЧАК

Циљ овог рада састојао се у томе да, кроз представљање и анализу релевантних критика Берлиновог становишта, пружимо разлоге у прилог тези о постојању два различита и логички независна појма слободе. И поред постојања критика упућених Берлиновом становишту, разликовање између концепата позитивне и негативне слободе представља незаобилазну референцу приликом расправа о слободи. Берлинов допринос се огледа и у томе што је указао на то да се само одређење појма слободе темељи на ширим моралним и политичким теоријама.

Проблем слободе није, дакле, само академско питање. Захваљујући томе што овај термин има богато емотивно значење, могуће је њиме манипулисати – тако што би се редефинисало његово појмовно значење.¹⁰ У прилог овоме можемо изнети и Берлиново запажање о „више од две стотине значења те протејске речи која су забележили историчари идеја” (Berlin 1992, 204). Уколико, дакле, узмемо у обзир чињеницу да би се ретко ко изјаснио против саме слободе, постаје очигледно да начин на који дефинишемо слободу има релевантне реперкусије на плану морала и политике.

Summa summarum, питање слободе није изоловано: оно је део ширих моралних и политичких дискусија. Сходно томе, различита

себи као бићима која су вођена сопственим сврхама (Berlin 1992, 243). Овакав Кантов став произлази из његовог схватања аутономије као суштинске људске карактеристике, која подразумева да свака особа самостално користи разум. У том смислу, Кант наводи да нико не треба да другога присиљава да буде срећан на његов начин, односно да свако треба да сам тражи срећу, уколико притом не угрожава друге (Kant 1974, 103).

¹⁰ Реч је о такозваним убеђивачким дефиницијама. Опширније о овоме видети у: (Stivenson 1977).

одређења слободе резултат су различитих, неретко супротстављених, схватања саме природе човека и друштва, као и природе вредности (Gaus 2000, 98). У том смислу, како Берлин истиче, циљ филозофије огледа се у томе да нам помогне да докучимо себе (Berlin 1980b, 11).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Berlin, Isaija. 1992. *Četiri ogleda o slobodi*. Beograd: „Filip Višnjić”.
- Berlin, Isaijah. 1980a. “Logical Translation.” *Concepts and Categories, Philosophical Essays*: 56–80. Oxford: Oxford University Press.
- Berlin, Isaijah. 1980b. “The Purpose of Philosophy.” *Concepts and Categories, Philosophical Essays*: 1–11. Oxford: Oxford University Press.
- Berlin, Isaijah. 2013. “The Pursuit of the Ideal.” *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*: 1–20. Princeton University Press.
- Gaus, Gerald F. 2000. *Political Concepts and Political Theories*. Oxford: Westview Press.
- Gray, John N. 1980. “On Negative and Positive Liberty.” *Political Studies* 28 (4): 507–526.
- Hobs, Tomas. 2011. *Levijatan*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. 30: 68–96.
- Kant, Imanuel. 1974. *Um i sloboda*. Beograd: Mladost.
- MacCallum, Gerald C. 1967. “Negative and Positive Freedom.” *The Philosophical Review* 76 (3): 312–334.
- Kukathas, Chandran. 1994. “Defending Negative Liberty.” *Policy* 10 (2): 22–26.
- Oppenheim, Felix. 1961. *Dimensions of Freedom*. New York: St. Martin’s Press.
- Oppenheim, Felix. 1973. “Facts and Values in Politics.” *Political Theory* 1: 54–78.
- Skinner, Quentin. 2002. “A Third Concept of Liberty.” *Proceedings of the British Academy* 117: 237–268.
- Svift, Adam. 2008. *Politička filozofija*. Beograd: CLIO.

Stivenson, Čarls. 1977. „Ubeđivačke definicije.” *Treći program* (32): 285–305.

Stančić, Višnja. 2020. „O opravdanosti distinkcije između pojmova pozitivne i negativne slobode.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Filozofski fakultet.

Višnja Stojadinović**Institute for Political Studies, Belgrade***DEFINING THE CONCEPT OF LIBERTY:
THREE DIFFERENT APPROACHES******Resume**

The subject of this paper is a thorough consideration of the concept of liberty. The starting point is Berlin's distinction between positive and negative understanding of liberty. In this sense, Berlin's definition of positive and negative liberty is presented first, as well as the reasons on the basis of which these concepts can be considered logically independent. The author then analyzes MacCallum's critique on Berlin's thesis on the existence of two different concepts of liberty as well as MacCallum's thesis on the existence of only one concept of liberty. MacCallum's understanding of liberty as a triadic relation and his thesis on possibility of a unique formal presentation of all eligible statements about liberty are being examined. After MacCallum's critique, the author analyzes another relevant critique of Berlin's point of view: Skinner's thesis on the existence of a third concept of liberty. In this sense, Skinner's understanding of liberty as the absence of political and social dependence is being discussed. In light of above-mentioned considerations, the author concludes that MacCallum's and Skinner's critiques are unsuccessful and, consequently, Berlin's thesis on the existence of two different concepts of liberty is justified. Finally, the author points out that defining liberty is not merely academic topic, moreover – it has relevant political implications.

Keywords: Berlin, MacCallum, Skinner, positive liberty, negative liberty, political and moral dependence.

* E-mail address: visnja.stancic@ips.ac.rs

** The article was created as part of the scientific research activity of the Institute for Political Studies (project number 179009) financed by the Ministry of Science and Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

* Овај рад је примљен 15. новембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. новембра 2023. године.

*Милена Пешић**
Институт за политичке студије, Београд

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ ИЗ ОПТИКЕ ЊЕГОВОГ ДИСКУРЗИВНОГ КОНСТРУИСАЊА**

Сажетак

Централни интерес овог рада представља истраживање феномена националног идентитета из угла његовог конструкционог карактера. С тим циљем најпре је дат синтетички приказ кључних модернистичких и постмодерних теоријских полазишта и идеја који подржавају ову линију његове концептуализације. На тај начин продубљен је увид у развој комплекса идеја и аналитичких позиција који је створио претпоставке за настајање савремених концептуално-аналитичких модела. Тиме је уједно и показана научна утемељеност модела дискурзивног конструктисања националног идентитета насталог у оквиру савременог дискурзивно-историјског приступа, чији приказ представља друго тематско средиште овог рада.

Кључне речи: национални идентитет, нација, дискурс, језик, прошлост, стратегија, репрезентација, политика.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Национални идентитет поливалентан је друштвени феномен који проучавању намеће мултидисциплинарни приступ,¹ односно

* Е-mail: milena.pesic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије (пројекат број 179009) коју финансира Министарство науке и технолошког развоја и иновација Републике Србије.

¹ Погледати: Пешић, Милена. 2012а. „Национални идентитет у дискурзивној пракси: једно промишљање у мултидисциплинарном кључу”, Политичка ревија 2 (32), 1–26, Београд: Институт за политичке студије

синтезу социјално-психолошких, културолошких, историографских и политиколошких увида. То посебно важи за конструкционистички/дискурзивни приступ који, полазећи од идеје о националном идентитету као друштвено-историјском конструкту који се константно изграђује, репродукује, трансформише и разграђује посредством дискурса, разматра истовремено више његових репрезентованих димензија. Истраживање у овом раду усмерено је на проблем дискурзивног конструисања националног идентитета, како у смислу разматрања кључних домена садржаја из којих се врши одабир макротема дискурса, тако и у смислу анализирања дискурзивних стратегија и језичких средстава посредством којих се ово конструисање реализује. Како бисмо показали теоријско-методолошка исходишта и утемељеност, као и научну и друштвену релевантност овог приступа у истраживању феномена националног идентитета, потребно је најпре приказати основе савремених полазишта у његовом проучавању, као и теоријске поставке и концепте у оквиру мултидисциплинарног референтног оквира које овако постављено истраживање националног идентитета претпоставља.

Кључни помак у проучавању националног идентитета свакако је било померање од његовог примордијалистичког, есенцијалистичког поимања ка инструменталитичком разумевању овог феномена, као историјски ситуираног и друштвено и политички конструисаног; ка његовом повезивању са појавама модерности и улогом коју су у његовом формирању имали државни пројекти, лојалност политичкој заједници, политичке револуције; као и избор различитих идентитета у његовој концептуализацији (Storm 2018, 114). У том кључу, Гелнер (Gellner 1983) је национализам одредио као „првенствено политички принцип који држи да политичка и национална јединица треба да буду конгруентне” (1) и који тежи успостављању „разумно хомогених култура, сваку са својим политичким кровом” (47). Политички надзор и широки бирократски захват у друштвено ткиво, културна и језичка стандардизација пројектују национални идентитет као претпостављену, али неиспитану копчу између национализма као „политичке идеологије самоодређења” и нације, која „претвара политичке захтеве у националну супстанцу” (Mc Crone and Bechhofer 2015, 12). Истичући кључну улогу политичких револуција од 1789. у изградњи националног идентитета, Хобсбаум (Hobsbawm 1992) у оквирима трансформације модерног друштва сагледава друштвено

конструисане праксе националног идентитета, фокусирајући политичко-елитистички елемент, употребу националног идентитета од стране државних елита. Привилегујући значај прошлости, он истиче: „оно што чини нацију је прошлост; оно што оправдава једну нацију у односу на друге је прошлост, а историчари су људи који је производе” (Hobsbawm 1996, 255). Међутим, упркос томе што прошлост имплицира континуитет и трајност, на њој засноване националне идентификације могу се, по аутору, „променити и померити у времену, чак и током прилично кратког периода” (Hobsbawm 1992, 11).

Сагледани у историјској перспективи одређене друштвене мене, национални идентитети показују се као резултат политичке/ идеолошке изградње, рационално вођене од стране политичких елита. Да би национална заједница била широко прихваћена као легитимна и трансформишућа друштвена снага, потребно је било створити заједнички идентитет њених припадника, како би на његовим основама, посредством заједничких културно-историјских референци, заједничким праксама било развијено колективно осећање припадности (Tijes 2009).²

„Замишљени” идентитети у заједници културе и језика

Блиска веза између нације и државе полазиште је бројних разматрања о томе како историјска димензија националних група може подржати њихове тврдње о аутентичности и конструисати нацију као „замишљену заједницу” (Anderson 1998). Основе тезе о имагинарном у идентитетској афирмацији поставио је Бајар³ (Вајаг 2009), повезивањем процеса кодификовања традиције са процесима изградње националних идентитета, али и са конфликтним и спонтаним процесима његовог формирања (Пешић 2012, 105). Укупну друштвену алхемију настајања националног идентитета,

² Ернест Ренан истицао је значај духовног начела. Он описује нацију као „душу”, као „ментални принцип” одређен „заједничким поседовањем богатог наслеђа сећања” и „садашњим договором”, актуелном жељом да се живи заједно, вољом да се очува наслеђе. У идеји нације он види „велику заједницу солидарности”. Према аутору, „субјективна воља” удружења појединаца који се добровољно одлучују за заједничку прошлост и будућност одлучујућа је за конституисање нације (Renan [1893] 2018, 261 – 262).

³ Жан-Франсоа Бајар објавио је 1966. дело *L'illusion Identitaire*, које се може сматрати идејним претходником сродних истраживања Андерсона и Смита.

аутор је оцртао кроз разликовање ова два процеса; изградње националне културе и идентитета – као свесног стварања „апарата за политичку контролу од неке друштвене класе или партије”, с једне стране, и формирања – које означава „конфликтан, ненамеран и врло несвестан процес” (Вајаг 2009, 386–387) који се одвија кроз сукобе и компромисе ретроактивног реаговања друштвених група на овај градитељски пројекат, из сопствених култура и вредности, с друге стране.

Бенедикт Андерсон је концепт субјективног замишљања као основе националних идентификација поставио у само средиште разумевања феномена нације и националног идентитета, аналитичким продубљивањем културних корена национализма (Пешић 2012, 105). Нацију је одредио као „замишљену политичку заједницу” инхерентно ограничену и суверену; замишљену јер се свака заједница осим оних чији припадници остварују контакте „лицем у лице” протеже изван непосредног искуства; ограничену, јер чак и највеће нације имају границе које их деле од других нација; суверену, јер се појам „нације” појавио у доба када је урушен легитимитет божански уређеног династичког краљевства, а његов историјски суверенитет прешао у народни суверенитет (Anderson 1998, 17). Појам „замишљање нације” у Андерсоновом одређењу укључује у разматрање „реалне и сложене друштвене процесе који генеришу смисао бивања нацијом” (Меžнарић 1998, 8), те стога аутор и инсистира на томе да се нације разликују по стилу њиховог замишљања. То је стваран, иако делом субјективан друштвени процес којим настаје својеврсна заједница људи повезаних системом представа о њиховом заједништву. Овај процес одвијао се унутар специфичне друштвене мена коју је омогућила интеракција „између система производње и производних односа (капитализма), технологије комуникације (тиска), те неумитне разноврсности људских језика” (Anderson 1998, 51).

Подједнако важне за могућност „замишљања” нације биле су темељне промене у формама перцепције света до којих је довео губитак привилегованог приступа „онтолошкој истини” који су имали „свети језици” (43). Писани језици, који су се ширили штампањем, „омогућили су брзо растућем броју људи да размишљају о себи и да се односе према другима, на потпуно нове начине”, јер су постали основа комуникације „испод” латинског и „изнад” дијалеката и свакодневног језика. С друге стране, штампане књиге довеле су до фиксирања језика, а тиме и прошлих времена, што је

временом допринело стварању представе о древности (50) толико важне за нацију.

Новоформирани велики кругови читалаца могли су бити мобилисани у политичке и верске, а касније и у националне сврхе. Ова чињеница, као и сродност националистичког и верског менталитета – нација као „свјетовни начин да се судбина претвори у континуитет, да се случају да смисао” (Anderson 1998, 22), представљале су једну од основа за „пресађивање” нације у друге средине, што је модуларност нације, проистекла из њене основне морфологије, омогућавала. „Пресађиван” у различита друштвена подручја, стапајући се са великим политичким и идеолошким констелацијама, национални идентитет постајао је тако социјална идентификација ефикасна за мобилизацију маса у стварању државних граница и њиховој одбрани.

Идеју о модуларности нације налазимо и код Смита (Smit 1998) у нешто другачијој поставци. Обликовање првих нација, аутор повезује са њиховим премодерним етничким језгрима. Етнички модел нације био је, како истиче, социолошки продуктиван, јер се лако се уклапао са премодерном „демотском” врстом заједнице; као моћне и културно утицајне, нације су постале модели за потоње случајеве обликовања (70–71). Инсистирајући на базичној разлици између национализма као идеолошког покрета и националног идентитета као колективне културне појаве, Смит је национализам одредио као политичку идеологију у чијем је средишту културна доктрина (Пешић 2012, 105).

Повезујући национални идентитет са етничким, аутор је настојао да објасни карактер културне конфигурације и доктрине које леже у њиховој основи. Залазећи у прошлост и процесе изградње нације, тражио је аргументацију за своју тезу да етнички реалитет може симболичко-митолошки подупрети осећање етничко-националног континуитета који не мора бити и стварни континуитет. Јер, по њему, стварање „кохерентне митологије и симболике једне историјске и културне заједнице”, на основу расположивих културних компоненти, представља важан услов опстанка и јединства нације, независно од тога колико су етничке везе биле јасне или исконструисане (Smit 1998, 71). За Смита, најважнија обележја националног идентитета су: *историјска територија*, односно *домовина*; *заједнички митови и историјска сећања*; *заједничка масовна јавна култура*; *заједничка законска*

права и дужности припадника нације; заједничка економија с територијалном мобилношћу припадника нације (Smit 1998, 29).⁴

Гледишта приказана у овом одељку вишеструко су критикована. Хомогеност „замишљене заједнице” у Андерсоновој поставци не уклапа се у мултикултурну реалност савремених држава. Идентитет, у сложеној борби око припадности националној држави, никада није статичан и дефинисан једном заувек (Wodak and Rheindorf 2021, 18). Осим тога, и Андерсонов и Смитов приступ занемарују једну од суштинских димензија сваког социјалног, а тако и националног идентитета – релације према „другом”. Одсуство разматрања историјске природе, променљивости и релативности националног идентитета у односу на контекст и друге социјалне идентитете, чине Смитове поставке у великој мери статичким (погледати: Radenović 2006). Повезаност модерних нација са било каквим етничким језгром, неизвесна је и предмет је научних оспоравања (погледати: Kordić 2010). Свођење стваралаштва и институција националне заједнице у утврђену листу културних одлика, схваћених на неисторијски начин, своди културну промену на осиромашење. Свака концепција која у изолованости види принцип настанка и одржавања колективних идентитета, спорна је јер „згушњава друштвену реалност групе”, занемарујући чињеницу да је акултурација неизбежан процес (Formozo 2009, 295-297).

Национални идентитет и системи културне репрезентације нације

Под окриљем постмодерних и постколонијалних деконструкција, а у оквиру студија културе, социјалне лингвистике и критичких студија дискурса (Critical Discourse Studies – CDS), појавио се низ нових приступа у проучавању националног идентитета. Већину њих одликује пре свега то што не уводе нове базичне категорије за објашњавање овог феномена, већ у другачијем, конструкционистичком кључу теже операционализацији модернистичких концепата (Hearn, 2006). Померајући проучавање у област дискурса и процеса генерисања значења, ови приступи деконструишу метанаративе нације, (језичком) анализом њихових

⁴ Италиком означени термини односе се на обележја заједничка етничком и националном идентитету, што илуструје чињеницу да су, према Смиту, нацијама увек потребни етнички елементи.

сачинитеља, и настоје објаснити како се национални идентитети друштвено конструишу посредством дискурса, употребом језика на систематске начине. Деконструкција централног истраживачког појма – идентитета, подразумевала је пре свега његово неесенцијалистичко поимање као стратегијског и позицијског, плуралног и процесуалног; његово смештање унутар, а не изван дискурса, сагледавање као производа специфичних стратегија исказивања у специфичним историјским и институционалним локацијама, са специфичним дискурзивним формацијама и праксама; као настајућег унутар игре специфичних модалитета моћи, и стога више производа означавања разлика и искључивања, него знака природно конституисаног јединства (Hol 2001, 217–219).

Опсервирање карактера националних идентификација Стјуарт Хол (Stuart Hall) базирао је на поимању националне културе као дискурса; она је за аутора „начин конструисања значења који утиче на наше поступке и организује наше схватање нас самих” (Hall 1996, 613). Идентитете који проистичу из припадности имагинарној заједници нацији, култура конструише „производећи значења о ‘нацији’ са којима се можемо идентификовати”; значења садржана у причама које се о њој причају, сећањима која повезују њену садашњост са прошлосту и представама које су од тога изграђене (613). Како примећује Водак (*Ruth Wodak*), Хол, аргументацијом сродном Андерсоновој, описује нације не само као политичке формације, већ и као „системе културних репрезентација” (Wodak et al 2009, 22). Према Холу (Hall 1996), људи учествују у идеји нације начинима на које је она репрезентована у њиховој националној култури. „Нација је симболичка заједница и то је оно што објашњава њену ‘моћ да генерише осећај идентитета и оданости’” (612).

Наративи националне културе показују се истовремено и као медијум преношења и као средство конструисања националне имагинарне заједнице. Као специфичан начин репрезентације, наратија је коришћена за конструисање и преношење представа/слика нације. Губећи с временом своју првобитну везу са митовима некадашњих времена, нације као наратије, како истиче Хоми Баба (Bhabha 1990), „у потпуности остварују своје хоризонте само у оку ума” (1). Ури Рам националност одређује превасходно као наратију, „причу коју људи причају о себи како би дали смисао свом друштвеном свету” (Uri 1994, 154, цитирано у Wodak et al 2009, 23). Чињеница да је националност наратија, по аутору не

доводи у питање њену реалност, јер митови нису мистификације. За разлику од њега, Мартин (Martin 1995) истиче да социјални/национални идентитети не постоје по себи, већ само као конструисани идентитетским наративима, с циљем мобилисања колективитета за одређене политичке циљеве. Засновани на „ослобађајућој амнезији” и селекцији културних одлика, идентитетски наративи нису израз социјалне хомогености, нити репрезентације непроменљиве културне реалности, јер је увек више идентитетских наратива у конкуренцији у оквиру политичког тржишта (5).

Одређујући их као дискурзивне стратегије, Хол (Hall 1996) је издвојио пет кључних аспеката нарације о националној култури. Први аспект је *наратив нације*, он „ствара везу између прича, пејзажа, сценарија, историјских догађаја, националних симбола и националних ритуала који репрезентују заједничка искуства и бриге, тријумфе и деструктивне поразе” (613). Повезујући свакодневни живот за „националну судбину”, он пружа смисао и сигурност љуском постојању. Други аспект – нагласак на *пореклу, континуитету, традицији и безвремености*, има за циљ представљање националног карактера као непроменљивог, непрекинутог и једнообразног бића. Трећи аспект – *измишљање традиције* ритуалне је или симболичке природе и „настоји да усади одређене вредности и норме понашања понављањем, имплицирајући континуитет са одговарајућом историјском прошлошћу”. Четврти аспект – *оснивачки мит*, прича је која порекло нације/народа враћа у далеку прошлост све до митских времена. „Измишљене традиције чине забуне и катастрофе историје разумљивим, претварајући неред у ‘заједницу’, а катастрофе у тријумфе”. Митови о пореклу не само да играју улогу у званичним националним нарацијама, већ и у оним алтернативним наративима који се користе за оснивање нових нација (614). Пети аспект представља фиктивна идеја о *чистим, изворним људима или ‘народу’* и користи се да симболички утемељи национални идентитет (615).

Пет горенаведених аспеката нарације о националној култури, служе, по Холу, да се, посредством дискурса, стварне разлике између људи прикрију и конструише национално јединство. Јер у стварности, национални идентитети обележени су дубоким унутрашњим поделама и разликама, а уједињује их само „репрезентација као основни израз културе ‘једног народа’”, кроз вршење различитих облика културне моћи (617).

Још један нов и специфичан угао опсервирања националног идентитета понудио је Билиг (Billig 1995) концептом „баналног национализма”. Далеко од појма тривијалног, он се односи на „идеолошке навике које омогућавају репродукцију успостављених нација Запада” (6), на непрекидно означавање нације у свакодневном животу. Како то аутор илуструје: „Заменице као што су ‘ми’ и ‘наш’, а не велике незаборавне нарације, ‘нуде’ сталне, али једва свесне, подсетнике на домовину, чинећи ‘наш’ национални идентитет незаборавним” (Billig 1995, 93). Разумевајући нацију као фундаментално идеолошки концепт, историјски и реторички конструисан, Билиг национални идентитет третира као производ „отелотворених навика друштвеног живота” које чине „банални национализам” (8). Овако схваћена националност функционише као „имплицитна позадина за различите друштвене праксе, политичке дискурсе и културне производе, које само треба навестити – односно ‘означити’ – да би се ефикасно активирале” (Wodak and Rheindorf 2022, 24).

У тумачењу појма националног идентитета Рут Водак полази од Бурдијеовог (Pierre Bourdieu) појма „хабитуса” као „комплекса заједничких, али различитих представа или шема перцепције, сродних емоционалних и бихевиоралних диспозиција и конвенција – пракси – које су интернализоване кроз социјализацију” (Wodak 2002, 145; упоредити: 2006, 106) Национални идентитет има свој карактеристичан хабитус, скуп диспозиција веровања, мишљења и емоција, ставова и норми понашања у односу на различите аспекте националних наратива. Иако усвојени социјализацијом, ови скупови диспозиција могу се мењати из периода у период, а зависно од степена интернализације, постају део идентитетског комплекса појединца у већој или мањој мери. Појам националног хабитуса вишеструко је функционалан; може се користити као дескриптивно средство за анализу националних наратива, односно за илустрацију тога како се димензије идентитета конструишу у репрезентацијама. Будући да национални идентитет не третира само из угла наративног идентитета већ укључује и приступ са становишта појединца, овај појам, поред момента свесног деловања, уводи у мотивациони спектар разлога за дискурзивно конструисање националног идентитета и моменат уверености у оно што се одржава као веза са њим, „делимично верску идентификациону везу са одређеним елементима колективног памћења” (Wodak et al 2009, 28).

ДИСКУРЗИВНО КОНСТРУИСАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

У овом делу рада приказан је један од водећих теоријско-аналитичких модела истраживања дискурзивног конструисања националног идентитета Рут Водак, Де Цилије, Рајзигла и Лајпхарта (Wodak, de Cillia, Reisigl i Liebhart 2009) развијен у оквиру дискурзивно-историјског приступа (*DHA – Discourse-Historical Approach*) критичким студијама дискурса. Настао је као део теоријско-методолошког оквира за испитивање промена од 1995. до 2006. године које се односе на конструисање и трансформацију аустријског националног идентитета и упоређивање аналитичких резултата актуелне студије са ранијим истраживачким налазима из 1995. године. Овај модел послужио је као основа бројним савременим студијама случаја, што потврђује његову аналитичку продуктивност. Осим тога, ова чињеница указује на научну релевантност теоријских елаборирања укупног концептуално-аналитичког модела истраживања националних идентитета дискурзивно-историјског приступа, посебно с обзиром на то да увид у целину његовог досадашњег теоријско-аналитичког инструментаријума подразумева и разматрања везана за радове објављене пре и након горенаведене студије. То је уједно један од водећих циљева овог дела рада.

Дискурзивно-историјски приступ анализи националног идентитета

Као један од приступа у оквиру критичких студија дискурса, дискурзивно-историјски приступ проучавање дискурса националног идентитета значајним делом базира на генералним поставкама ових студија. Дискурс се схвата као друштвено конституисана и конститутивна семиотичка пракса, као „макројединица интеракције” која надилази конкретне текстове/говоре који су предмет анализе; њима се приступа као „сингуларним знаковима” који служе специфичним сврхама у друштвеним контекстима у којима се врше њихова производња, дистрибурање и рецепција. Дискурсне јединице одређеног дискурса интертекстуално су повезане са макротемом која се диверзификује у различите дискурсне теме и подтеме, аргументационе схеме везане за садржај (Reisigl 2018, 51–52).

Дискурси се сагледавају као ситуирани и функционално повезани унутар институционалних поља деловања, у оквиру којих постају део „диспозитива”⁵ и тако доприносе конституисању друштвеног поретка. Историјске промене кроз које дискурси пролазе у складу са укупним друштвеним променама важан су аспект проучавања дискурзивно-историјског приступа. Посредством појма стратегије, разматрају се различите дискурсне карактеристике, квалитативним истраживањима различитих података (текстова, жанрова, говора) а делимично и корпусним квантитативним истраживањима.

Контекст (друштвени, политички, историјски и когнитивни) рашчлањен на микро/мезо/макро димензије представља кључни појам истраживања. Дискурзивно-историјски приступ аналитички разликује четири димензије контекста: *непосредни језички контекст* (унутрашњи „ко-текст” и „ко-дискурс”) који се односи на тематске и синтаксичке кохерентности, колокације, конотације, импликације, пресупозиције и локалне интерактивне процесе; *интертекстуални и интердискурзивни контекст* – однос између исказа, текстова, жанрова и дискурса; *ситуациони контекст* – друштвене факторе и институционалне оквире дате комуникативне ситуације: место, време, повод, адресате – интерактивне и политичке улоге, политичке и идеолошке оријентације, идентитете, и четврти, у дискурзивно-историјској анализи посебно релевантан, шири *друштвено-политички и историјски контекст*, унутар којег се истражују поља деловања и историја дискурзивног догађаја, као и тема дискурса (Reisigl 2018, 53).⁶

За истраживање међусобне повезаности дискурзивних пракси и вањезичких друштвених структура, дискурзивно-историјски

⁵ „Диспозитиви су циљно оријентисани комплекси или мреже дискурса, знања, моћи и конституције субјекта. Као делови диспозитива, дискурси помажу да се организују, (ре)производе и трансформишу друштвени односи (укључујући односе моћи) и друштвене позиције, институције, знања и идеологије, идентитети и субјекти, итд” (Reisigl 2018, 52).

⁶ Најважнија су следећа три поступка истраживања: у првом поступку полазна тачка су дискурсни фрагмент или исказ који се повезује са садашњошћу или прошлошћу чиме се реконструише његова историја; други поступак полази од низова тематски и/или функционално повезаних тематских фрагмената или исказа, чији се међусобни односи историјски реконструишу у оквиру одређеног периода; трећи поступак усмерен је на анализирање тога како различити друштвени актери пишу и говоре о прошлости, односно на поређење различитих семиотичких репрезентација с обзиром на нормативну исправност и истинтост (Reisigl 2018, 53-54).

приступ користи „принцип триангулације”, тј. различите интердисциплинарне, методолошке приступе и укључивање разноврсних извора који се комбинују спрема потреба истраживања датог дискурзивног феномена. Интердисциплинарност подразумева синтезу историјске, друштвено-политичке и лингвистичке перспективе. Будући да је за адекватно разумевање утицаја дискурса елита неопходно истражити његову рецепцију и његову реконтекстуализацију у другим доменима друштва, претпоставља се постојање одређених систематских односа између модела националног идентитета које нуде политички врх, медији и свакодневни дискурси; такође се полази од тога да се релације између ових домена укрштају на бројне начине (Wodak 2002, 145, 150). Стога се увек разматра више различитих корпуса из јавних, полујавних и приватних подручја; поред анализе политичких говора и новинских чланака, истраживање укључује у разматрање и налазе дубинских интервјуа, групних дискусија, постере, брошуре, итд.

Дискурзивне стратегије и њихова анализа

Проучавање дискурзивног конструисања националног идентитета у оквиру дискурзивно-историјског приступа, обухвата анализу следеће три блиско повезане димензије: садржај, стратегије и семиотичка/језичка средства реализације датих стратегија. Тематски садржај конструкта националног идентитета, заснованог превасходно на формирању унутрагрупне истоветности и вангрупне различитости, чини пет главних тематских области: језичка конструкција репрезентанта нације – *homo nationalis* (Wodak et al 2009, 4); „језичка конструкција ’националног тела’”; „нарација о заједничкој политичкој прошлости”; „језичка конструкција заједничке културе” и „језичка конструкција заједничке политичке садашњости и будућности” (30).

Садржај првонаведене тематске матрице генерише се успостављањем релација на линији *homo nationalis* – *homo externus*, односно развијањем унутаргрупних сличности и извангрупних разлика. Ова дискурсна макротема односи се на „национални менталитет”, одређене диспозиције понашања и емоционалну везаност за нацију. Анализа конструкције „националног тела” разликује „проширење и разграничење с једне стране и ‘природни простор’ – пејзаже као и трансформацију природног простора,

односно физичких националних артефаката – с друге стране” (31). Конструисање заједничке политичке прошлости гравитира око тематских садржаја везаних за митове о пореклу и оснивању; митске личности; времена просперитета и стабилности и политичке успехе, кризе и поразе. У оквиру макротеме заједничке културе, као најважније издвајају се тема језика, религије, уметности, науке и технологије, али и културе свакодневног живота. Тематски садржаји изградње заједничке политичке садашњости и будућности истражују се у терминима „грађанства, политичких достигнућа, актуелних и будућих политичких проблема, криза и опасности, будућих политичких циљева и политичких врлина” (31).

На овом првом нивоу анализе, за идентификовање макропропозиција (тема) дискурса националног идентитета користе се методе као што су квалитативна анализа садржаја и наратологија (Wodak and Rheindorf 2022, 53).

Појам стратегије, везан за други ниво анализе конструисања националног идентитета, обухвата неколико равни значења. Као планови (језичке) акције за постизање одређених циљева (друштвени, политички, психолошки, лингвистички), стратегије укључују „низ односа средстава и циљева”, имају делимично дискурзивни карактер, „развијају се и формулишу у дискурсу, а њихови циљеви могу се замислити као дискурзивни „имагинарији” (*discursive imaginaries*) (Fairclough and Fairclough 2012, 24). На дискурзивном нивоу, у оквиру дискурзивно-историјског приступа, разликују се стратегије везане за циљеве и оне везане за коришћење језичких/семиотичких средстава.

Истраживање дискурзивног конструисања националног идентитета, сходно главним друштвеним макро-функцијама, издваја следеће макростратегије: „конструктивне, репродуктивне (перпетуирање, оправдавање), трансформативне и стратегије демонтаже или деструктивне стратегије” (Wodak and Rheindorf 2022, 47). Оне се јављају мање-више истовремено и уткане су у конкретне дискурзивне чинове, а избор стратегије условљава и специфичне методе за анализу средстава њихове реализације.

Конструктивне стратегије конструишу одређени национални идентитет истицањем и афирмацијом унификације, уједињења, међусобне солидарности и идентификације, али и диференцијације у односу на вангрупне (национална заједница) социјалне колективитете. Стратегије перпетуације служе очувању и репродуковању угроженог

националног идентитета. Њихова подгрупа – стратегије оправдања, користе се у вези са проблематичним радњама или догађајима у прошлости који су важни за наративно стварање националне историје. „Оне покушавају да оправдају или релативизују друштвени *status quo ante*, наглашавајући легитимност прошлих аката ‘сопствене’ националне ‘ми’-групе који су доведени у питање, односно обнављају, одржавају и бране заједничку ‘националну самоперцепцију’ која је на овај или онај начин ‘укаљана’“ (Wodak et al 2009, 33). Стратегије трансформације имају за циљ да трансформишу релативно добро успостављен национални идентитет и његове компоненте у други идентитет чије је контуре аутор текста/говора већ конципирао, применом суптилног реторичког убеђивања. Стратегије демонтаже или деструктивне стратегије имају за циљ „демонтирање” или омаловажавања делова постојећег националног идентитетског конструкта, углавном без могућности стварања новог модела који би заменио стари.

Међу стратегијама подређеним гореописаним конструктивним и перпетуирајућим макростратегијама, најчешће се користе „стратегија асимилације” и „стратегија дисимилације” (Wodak et al 2009, 33). Оне језички конструишу временску, интерперсоналну или просторну/територијалну сличност и хомогеност (стратегије асимилације), односно разлику и хетерогеност (стратегије дисимилације), у односу на гореописане тематске димензије, а сходно друштвеним макрофункцијама могу бити конструктивне, перпетуирајуће, трансформативне, деструктивне или оправдавајуће. Релевантне за конструисање националног идентитета су и „стратегија кохезивације” – истицање заједничких проблема и брига, осећања солидарности и кооперативности, унификујућих тежњи; „стратегија асимилације, укључивања и континуирања” (37), као пресупонирање или истицање позитивног политичког континуитета на националном нивоу; „стратегија сингуларизације” (38) – истицање позитивне националне јединствености, националног модалног карактера; „стратегија избегавања” (39), као потискивање интранационалних разлика и интернационалних сличности; стратегија раздвајања/искључивања/дисконтинуирања, као истицање разлике некад – сад.

На овом нивоу анализе бројни приступи могу бити примењени, у распону од веома флексибилних до стандардизованих процедура: индуктивно или теоријски изведене категорије могу се користити за разликовање глобалних дискурзивних стратегија у односу на теме

дискурса; такође се могу анализирати и аргументативне стратегије, топоси, као и стратегије избегавања кривице или легитимације (Wodak and Rheindorf 2022, 54).

Као обавезни, конвенционализовани елементи аргументације који имају облик експлицитних или изведених премиса, топоси су мање-више формални налози везани за садржај, правила закључивања која повезују аргумент(е) са тврдњом, оправдавајући прелазак на закључак (Wodak 2001, 72). Ове „стандардизоване шеме аргументације могу постати саставни делови стратешких планова и служити за постизање специфичног ефекта који је био циљ стратегије” (Wodak et al 2009, 35). Ако топоси крше правила рационалне аргументације, они постају заблуде. Анализа аргументационих шема повезаних са садржајем спроводи се на позадини одређених топоса као што су топос историје; топос компарације; топос надређеног циља; топос дефиниције или топос тумачења имена; топос предности или корисности; топос опасности или топос претње, итд. Стратегијама аргументације, рефлектованим у употреби одређених топоса којима се оправдавају позитивне или негативне атрибуције, сугерише се легитимност социјалних и политичких укључивања или искључивања људи/друштвених колективитета, дискриминација или преференцијални третман (Wodak 2011).

На нивоу анализе језичких средстава реализовања стратегија конструисања националног идентитета, као посебно релевантне издвајају се: „референцијалне/номинационе стратегије”; „стратегије предикације” и „стратегије ублажавања и интензивирања”. За разлику од горенаведених, ове дискурзивне стратегије су апстрактније и шире дефинисане локалном комуникативном сврхом, и најчешће се остварују кроз појединачне лексичке јединице или фразе (Wodak and Rheindorf 2022, 57).

Референтне или номинационе стратегије репрезентују социјалне актере посредством њиховог унутаргрупног и вангрупног категоризовања и као такве посебно су значајне за реализацију конструктивних и перпетурајућих дискурзивних макростратегија. Посредством референтних и номинационих стратегија друштвене групе, заједнице и институције језички се конструишу специфичном употребом заменице у првом лицу множине „ми”, као и коришћењем различитих реторичких тропа.

Заменица у првом лицу множине, „ми” језичко је средство које се користи за означавање различитих форми социјалних

истоветности. Због својих својстава, „деиктички израз” ⁷ ‘ми’ може се врло добро користити у служби ‘језичког империјализма’ за вербално припајање и узурпацију” (Wodak et all 2009, 45). Ова заменица важна је и „у смислу идентификационих значења, како текстови репрезентују и конструишу групе и заједнице” (Fairclough 2003, 149). У том погледу посебно је значајна разлика коју лингвистичке студије уводе између инклузивног и ексклузивног „ми” у односу на адресате и у односу на говорника, као и варијације значења ове заменице у смислу подразумеваног и фактичког опсега укључивања особа и група. Тако „чисто историјско ‘ми’” може конструисати специфичну „ми” групу, која уз учеснике у комуникативној ситуацији, одређене националности, укључује и оне одсутне који би могли бити или живи или мртви. Слично томе, „историјски проширено ми’”, као још један „облик узурпирања ‘ми’”, укључује компоненту трећег лица множине „која се не односи само на живе који нису присутни, већ и – често или првенствено – на људе који су већ умрли, у чијим делима и великим достигнућима говорник жели да посредно учествује, језичким присвајањем” (Wodak et all 2009, 46–47).

Као реторичка средства у чијој је основи нека врста значењске замене, метафора, персонификација, метонимија и синегдоха користе се за језичко конструисање истоветности међу људима, те су у том смислу првенствено важне за реализовање конструктивних дискурзивних стратегија. Персонификујуће метафоре повезују два различита концептуална домена са антропоморфизујућим значењским ефектима. У релацији са менталним конструктом нације, оне могу имплицирати унутарнационалну истоветност и једнакост, док живописност метафора може допринети идентификацији адресата са персонификованим колективним субјектима (Wodak et all 2009).

Именовање као облик конструисања истоветности и имлицирања разних форми социјалних идентификација, остварује се ефектно посредством метонимије и синегдохе. Метонимијом се име референта замењује именом ентитета који је уско повезан са њим, било у конкретном или апстрактном смислу. У језичкој репрезентацији социјалних актера метонимије су ангажоване на

⁷ Индексни изрази” су језички ресурси који се користе за извођење „деиксе”, језичког упућивања којим се генерише значење кроз ментално повезивање индексног израза са лицем (ја, ти, ми...) – перонална деикса; (Chilton and Schaffner 2002, 30).

различите начине: именовањем последице уместо њеног узрока; објекта уместо његовог корисника; места уместо особа; државе уместо грађана, особа уместо државе, времена уместо људи који су живели у то време, установе уместо њених представника, установе уместо догађаја/акција. Као подврста метонимије, „синекдоха замењује име референта именом другог референта који припада истом значењском пољу и који је или семантички шири или семантички ужи” (Wodak et all 2009, 43).

Анализа номинација бави се питањем да ли су и како друштвени актери и институције репрезентовани у дискурсу. Њен фокус може бити на лексичком укључивању/искључивању друштвених актера; употреби тропа, топонима, деиктичких израза као и на именовању посредством колективизације референта, његове религијске припадности, предузетих акција, идеологије, итд (Wodak and Rheindorf 2022).

Будући да се друштвени актери као појединци, чланови групе или друштвене групе у целини – попут националне заједнице, лингвистички карактеришу кроз предикације, предикационе стратегије реализују се кроз евалуативне атрибуције негативних и позитивних особина, у језичкој форми имплицитних или експлицитних предиката. Циљ ових стратегија је етикетирање друштвених актера на више или мање позитиван или негативан начин, те су стога уско повезане са стратегијама номинације (Wodak 2011). Анализа предикације, усмерена на питања које су особине, карактеристике, квалитети приписани датим лицима, институцијама, радњама или догађајима, представља методолошку допуну анализи номинација. Она у разматрање узима језичка средства која обухватају „придеве, предикативне придеве и именице, експлицитне предикате, предлошке фразе, партиципалне клаузе, итд” (Wodak and Rheindorf 2022, 57).

Потребно је поменути још и стратегије интензивирања у ублажавања које одређеним лексичким и синтаксичким изборима и употребом модалних речи и израза могу да „квалификују и модификују епистемички статус пропозиције, јачањем или слабљењем илокуционе снаге исказа” (57).

На крају је важно истаћи да дискурсно-историјски, као и сви други приступи у оквиру критичких студија дискурса искључују могућност постојања, у есенцијалном смислу, једног националног идентитета. Полази се од тога да су „различити идентитети различито

конструисани сходно публици, околностима, окружењу, теми и супстанцијалном садржају” (Wodak et all 2009, 4).

ЗАКЉУЧАК

Промене које је глобализација донела у сферу савремених социјалних и националних идентификација, а посебно парадоксалност паралелизма процеса хибридизације националних идентитета с једне стране и поновног оживљавања национализма у различитим деловима света с друге стране, упућују на важност продубљивања увида у конструкциони карактер феномена националног идентитета. Руковођени управо тим интересима, у првом делу овог рада настојали смо да синтетички прикажемо неке од кључних модерних и постмодерних теоријских полазишта и идеја који подржавају ову линију концептуализације. Најпре су опсервирани инструменталистички приступи националном идентитету који га третирају као историјски ситуираног и друштвено и политички конструисаног, кроз повезивање са појавама модерности и улогом коју су у његовом формирању имали државни политички пројекти и државне елите (Хобсбаум, Гелнер). На тим истим основама развијани, национални идентитети опсервирани су кроз сагледавање изградње осећања припадности, солидарности и заједништва, посредством колективних пракси рецепције и интерпретације заједничких културно-историјских референци (Тијес, Ренан).

Као посебно релеванте за тему овог рада фокусирали смо се на идеје о имагинарном у идентитетској афирмацији у поставкама Бајара и Андерсона, јер ту линију концептуализације сматрамо основом савремених разумевања националног идентитета као превасходно менталног конструкта. Андерсонов концепт нације као замишљене политичке заједнице, односно појам њеног субјективног замишљања, уводи у разматрање идеју националног идентитета као имагинарног комплекса идеја који садржи одређујуће елементе колективног јединства, насупрот другима који су изван граница имагинарне заједнице и уз развијање аутономије у односу на њих. Као инструмент и медијум те имагинације. апострофирана је култура, развијана с појавом „штампаног” језика. Примарност културе налазимо и у Смитовим поставкама националног идентитета као конструисаног на етничким основама, заснованим на концепту културне конфигурације. Иако је пренагласио важност етничког

језгра у развоју националног идентитета, Смит је националне идентификације сагледавао као модерне и конструисане.

Савремене приступе националном идентитету (Хол, Баба, Мартин, Водак) настојали смо да представимо у светлу њихове базичне заједничке одлике – операционализације модернистичких концепата у новом конструкционистичком и дискурзивном кључу. Померањем проучавања у област дискурса и процеса генерисања значења, ови приступи деконструишу метанаративе нације, (језичком) анализом њихових сачинитеља, и настоје да објасне како се национални идентитети друштвено конструишу посредством дискурса. Полазећи од деконструисаног појма идентитета, као стратегијског и позицијског, плуралног и процесуалног, Хол је плуралност и конструисаност националног идентитета повезао са специфичним схватањем националне културе као дискурса. Конструишући значења својим репрезентацијама, она прикрива стварне поделе и хетерогеност националних идентификација. Аспектима нарације националне културе, које аутор издваја и назива дискурзивним стратегијама, изграђује се конструкт националног идентитета. Водак – представница водећег дискурзивно-историјског приступа националном идентитету, као основу за његово разумевање и операционализацију уводи концепт националног хабитуса. Променљиви скупови диспозиција мишљења, осећања и понашања који га сачињавају показали су своју продуктивну теоријску компатибилност са поставкама о конструисању идентитетских елемената у дискурзивним репрезентацијама. Најбољи показатељ тога је теоријско-аналитички модел у који је уграђен, а чији приказ представља друго тематско средиште овог рада. Настао у оквиру савременог дискурзивно-историјског приступа, овај тродимензионални модел анализе дискурзивног конструисања националног идентитета (садржај – макротеме, стратегије и језичка средства) понудио је систематске начине његовог сагледавања као производа специфичних стратегија исказивања у специфичним историјским и институционалним локацијама, са специфичним дискурзивним формацијама и праксама. Овај модел послужио је као основа бројним савременим студијама случаја, а та чињеница, осим што потврђује његову аналитичку продуктивност, указује и на научну релевантност његових теоријских елаборирања.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Пешић, Милена. 2012. „Национални идентитет: између континуитета и променљивости”, *Српска политичка мисао* 3 (32), 103–132, Београд: Институт за политичке студије.
- Пешић, Милена. 2012а. „Национални идентитет у дискурзивној пракси: једно промишљање у мултидисциплинарном кључу”, *Политичка ревија* 2 (32): 1–26, Београд: Институт за политичке студије.
- Anderson, Benedikt. 1998. *Nacija, zamišljena zajednica*, Beograd: Plato.
- Bajar, Žan Fransa. 2009. „Imaginarno u identitetskoj afirmaciji”. *Identitet(i)*, ur. Halpern K., Ruano-Borbalan, K. 384–391, Beograd: Clio.
- Bhabha, Homi Kharshedji. 1990. “Narrating the nation”. *Nation and narration*, Ed. Bhabha, Homi Kharshedji, London: Routledge.
- Billig, Michael. 1995. *Banal nationalism*. London: Sage.
- Chilton Paul and Christina Schäffner. 2002. “Introduction: Themes and principles in the analysis of political discourse”. *Politics as Text and Talk, Analytic approaches to political discourse*, Eds. Paul Chilton, Christina Schäffner, 1–41, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Fairclough, Isabella and Fairclough, Norman. 2012. *Political discourse analysis: a method for advanced students*. London: Routledge.
- Formozo, Bernard. 2009. „Rasprave o etnicitetu”. *Identitet(i)*, ur. Halpern K., Ruano-Borbalan, K., 295–312, Beograd: Clio.
- Gellner Ernest. 1983. *Nations and nationalism*. New York: Cornell University Press.
- Hall, Stuart. 1996. “The Question of Cultural Identity”. *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Eds. Hall, Stuart, Held, David, Hubert, Don and Thompson and Kenneth Mass, 595–634, Oxford: Blackwell Publishers.
- Hearn, Jonathan. 2006. *Rethinking nationalism: a critical introduction*, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Hobsbawm, Eric J. [1990] 1992. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* Cambridge: Cambridge University Press.

- Hobsbawm, Eric J. 1996. "Ethnicity and nationalism in Europe today". *Making the nation*, (Ed.) Gopal Balakrishnan, 255–266, London, New York: Verso.
- Hol, Stjuart. 2001. „Kome treba ‘identitet’?”. *Reč*. 64 (10): 215–233. Beograd: Fabrika knjiga.
- Kordić, Snježana. 2010. „Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture”. *U čast pera Jakobsena*, ur. Ajdačić Dejan, Lazarević Di Đakomo, Persida, 225–239, Beograd: Slovo Slavia.
- Martin, Denis-Constant. 1995. The choices of identity, *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 1:1, 5–20, DOI: 10.1080/13504630.1995.9959423
- McCrone David and Frank Bechhofer. 2015. *Understanding National Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mežnarić, Silva. 1998. „Bivanje nacijom danas”. *Nacija, zamišljena zajednica*, Beograd: Plato.
- Radenović, Sandra. 2006. „Nacionalni identitet, etnicitet, (kritička) kultura sećanja”. *Filozofija i društvo* 3/2 Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Reisigl, Martin 2018. “The Discourse-Historical approach.” *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*, ed. John Flowerdew and John E. Richardson, 44–59. Oxon and New York: Routledge.
- Renan, Ernest. [1893] 2018. New York: Columbia University Press.
- Smit, Antoni D. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Storm, Eric. 2018. “A New Dawn in Nationalism Studies? Some Fresh Incentives to Overcome Historiographical Nationalism”, *European History Quarterly* (48:1), 113–129. Sage Publication.
- Tijes, Ana Mari. 2009. „Kulturna proizvodnja evropskih nacija”. *Identitet(i)*, Ur. Halpern K., Ruano-Borbalan, K , 298–309, Beograd: *Clio*.
- Wodak, Rut. 2001. “The discourse-historical approach”. *Methods of Critical Discourse Analysis*, Eds. Wodak, Ruth, Michael, Meyer, 63 –94 London: Sage Publications.
- Wodak, Rut. 2002. “Fragmented identities: Redefining and recontextualizing national identity”, *Politics as Text and Talk, Analytic approaches to political discourse*, Eds. Paul Chilton, Christina Schäffner, 143–169, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Wodak, Rut. 2006. "Discourse-analytic and socio-linguistic approaches to the study of nation(alism)". *The Sage handbook of nations and nationalism* Eds. Delanty, Gerard. & Kumar, Krishan, 104–117 London: Sage.
- Wodak, Ruth and Markus Rheindorf. 2022. *Identity, Politics, Past and Present*. Exeter: University of Exeter Press.
- Wodak, Ruth, de Cillia, Rudolf., Reisigl, Martin. & Liebhart, Karin. [1999] 2009. *The Discursive construction of national identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wodak, Ruth. [2009] 2011. *The Discourse of Politics in Action*. New York: Palgrave Macmillan.

Milena Pešić**Institute for political studies, Belgrade***NATIONAL IDENTITY IN THE LIGHT OF ITS
DISCURSIVE CONSTRUCTION******Resume**

The central interest of this paper is the investigation of the phenomenon of national identity from the point of view of its constructional character. With this aim, a synthetic presentation of key modern and postmodern theoretical starting points and ideas that support this line of his conceptualization is given first. Instrumentalist approaches to national identity are observed, which treat it as historically situated and socially and politically constructed, through connection with the phenomena of modernity and the role played by state political projects and state elites in its formation (Hobsbawm, Gellner). Developed on the same basis, national identities were observed through looking at the building of feelings of belonging, solidarity and togetherness, through collective practices of reception and interpretation of common cultural and historical references (Tijes, Renan). As particularly relevant to the topic of this work, we focused on ideas about the imaginary in identity affirmation in settings (Bajar, Anderson), because we consider that line of conceptualization to be the basis of modern understandings of national identity as a primarily mental construct. As an instrument and medium of the nation's imagination, culture is apostrophized, developed with the emergence of "printed" language. We also find the primacy of culture in Smith's statements of national identity as constructed on ethnic grounds, based on the concept of cultural configuration. We tried to present contemporary approaches to national identity (Hall, Bhabha, Matrin, Vodak) in the light of their basic common features – the operationalization of modernist concepts in a new constructionist and discursive key. By moving the study into the area of discourse and the process of meaning generation, these approaches deconstruct the metanarratives of the nation, through (linguistic) analysis of their constituents, and seek to explain

* E-mail: milena.pesic@ips.ac.rs.

** The article was created as part of the scientific research activity of the Institute for Political Studies (project number 179009) financed by the Ministry of Science and Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

how national identities are socially constructed through discourse, using language in systematic ways. With this presentation of the development of a complex of ideas and analytical positions, we tried to point out the key assumptions for the creation of modern conceptual-analytical models. At the same time, the scientific basis of the model of discursive construction of national identity created within the framework of the contemporary discourse-historical approach, whose presentation is the second thematic centre of this paper, was demonstrated. This three-dimensional analytical model (macro-theme content, strategies and linguistic means) offered systematic ways of viewing national identity as a product of specific strategies of expression in specific historical and institutional locations, with specific discursive formations and practices. The fact that it is widely used in contemporary case studies best confirms its analytical productivity and indicates the scientific relevance of its theoretical elaborations.

Keywords: national identity, nation, discourse, language, past, strategy, representation, politics.

* Овај рад је примљен 7. новембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. новембра 2023. године.

Владан Видиџки*

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Марица Шљукић**

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Снежана Стојшин***

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

ПРЕГОВАРАЊЕ ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА – ШТА ЗНАЧИ БИТИ СРПСКИ СТУДЕНТ НА БЕЧКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ****

Сажетак

У раду ће бити речи о стратегијама преговарања етничког идентитета српских студената који су на школовању у Бечу. Под преговарањем се подразумева процес суочавања интерне дефиниције етничкост са екстерном дефиницијом, односно степен поклапања двеју дефиниција, као и механизми којима се имигранти служе у превладавању потенцијалног непоклапања. Посебан нагласак је стављен на интеракције српских студената са већинском етничком групом како у неформалним, тако и у формалним ситуацијама које су укоренење у конкретан контекст савременог аустријског друштва. Истраживање је базирано на приступу комбинованих метода. Прикупљање података је у првој фази спроведено посредством онлајн фокус групног интервјуа у којем је учествовало шест студената различитих социо-демографских карактеристика. Ова фаза била је

* vladan.vidicki@ff.uns.ac.rs

** marica.sljukic@ff.uns.ac.rs

*** sneznas@ff.uns.ac.rs

**** Рад је резултат пројекта Социолошка студија српских студената у Бечу који је подржан од стране Матице српске, Амбасаде Републике Србије у Бечу и Представништва Републике Српске у Аустрији.

припремна за другу која се односила на конструкцију и спровођење електронског упитника у оквиру анкетног дела истраживања. Електронски упитник попунило је 287 студената са различитих универзитета у Бечу и нивоа студија. На основу прикупљених података, на крају рада се закључује да се српски студенти приликом одласка на студије у Беч суочавају са екстерном дефиницијом етничитета која се не поклапа са њиховом интерном, те да тај несклад решавају преко различитих механизма прилагођавања сопственог етничког идентитета захтевима новог друштвеног контекста.

Кључне речи: етнички идентитет, конструкција идентитета, српски студенти, Беч, миграције студената.

УВОД

Могло би се рећи да постоји одређени континуитет када је реч о усмеравању једног дела „српске интелигенције” ка главном граду Аустрије. Још крајем 18. и нарочито током 19. века у Бечу је боравио, школовао се и радио велики број српских научника и уметника. Само нека од познатих имена су: Вук Стефановић Караџић, Руђер Бошковић, Доситеј Обрадовић, Ђура Даничић, Бранко Радичевић, Јован Јовановић Змај, Петар Кочић, Ђура Јакшић, Валтазар Богишић, Јован Цвијић, Паја Јовановић, Урош Предић, Милутин Миланковић и др. (види нпр. Матић и Лопушина 2019). Управо везе које су интелектуалци створили са градом Бечом, уз оне институционално-политичке, учиниле су да у овом граду почне да се образује српска заједница која је данас једна од највећих ван матице.

У 2021. години аустријска статистика забележила је да у Бечу живи 77.617 српских држављана (Statistik Austria 2021a), односно 89.802 људи рођених у Србији (Statistik Austria 2021b). Због мањкавости методологије прикупљања података, други аутори тај број процењују на 163.483 (Гречић 2019) или чак на око 250.000 (Матић и Лопушина 2019).¹ Значајан део популације сачињен је од прве,

¹ Методологија аустријске статистике не евидентира следеће групе као српске држављане: Србе који су стекли аустријско држављанство; Србе који су у Аустрију дошли са држављанством неке друге земље ЕУ (нпр. Мађарске). По другом критеријуму, оном који се односи на државу порекла, Срби са

друге или чак треће генерације економских и присилних миграната са простора држава бивше СФРЈ. Иако су готово у свим периодима српски студенти били присутни у Бечу, у последње две деценије њихов број поприлично расте. Незванични подаци које поседује удружење *Организација српских студената у иностранству* – *огранак Беч* наводи да у овом граду данас студира око 4.000 студената српске етничке припадности.

С обзиром на то да величина српске студентске популације у Бечу није занемарљива, али и да никаквих прецизнијих научних података о њој нема, чини се неопходним испитати социо-економске карактеристике ове популације и положај који она заузима у аустријском друштву. У складу са тим спроведено је истраживање о положају српских студената у Бечу, а у овом раду представљен је део резултата који се односи на етнички идентитет. Истраживачка питања од којих се у раду полази су следећа: Са каквим социјалним категоризацијама се суочавају српски студенти у аустријском друштву? Да ли се и како искуство категоризације разликује у односу на степен формалности друштвених интеракција? На који начин српски студенти преговарају сопствени етнички идентитет са већинском етничком групом у поменутом друштву?

У првом делу рада, представљена је теоријска подлога коришћена у истраживању, односно социјално-конструктивистички модел етничитета (Barth 1969; Jenkins 2008) и интеракционистичка теорија (ре)конструкције идентитета међународних миграната (Ryan 2010). Други део рада посвећен је објашњењу методолошких поступака коришћених у истраживању, као и образлагању резултата до којих се дошло. На крају, изложени су основни закључци, препоруке и смернице за даље бављење овом темом.

ЕТНИЧКЕ ИНТЕРАКЦИЈЕ, ИДЕНТИТЕТИ И МИГРАЦИЈЕ²

Етничитет се у литератури обично дефинише као стварна или уобичајено перципирана разлика неке друштвене групе по питању порекла, културе и језика њених припадника (Fenton 1999,

простора Хрватске, БиХ, Црне Горе и Северне Македоније се сврставају у те државе при чему се губе подаци о њиховом етничком пореклу.

² Теоријског оквир истраживања се ослања на текст који је објављен у оквиру докторске дисертације (Vidicki 2023).

4). Према социјалном конструктивистичком моделу, који свој темељ налази у идејама норвешког антрополога Фредрика Барта (Fredrik Barth), етничке разлике међу групама настају и трансформишу се посредством друштвене интеракције и размене са другим групама (Barth 1969). Другим речима, етничка група себе дефинише преко односа са другим групама и њу формира њена граница која је и сама друштвени производ подложен промени током времена (Eriksen 1993, 38). Једна етничка група своју културну различитост дефинише увек у односу на атрибуте неке друге групе – фенотипске карактеристике, језик, религију, основне обрасце начина живота, обичаје и традицију (Peoples and Garrick 2012). Међу атрибуте спадају и заједничка историја или мит о заједничком пореклу – фиктивној лози, територијама и „светим” местима – а они су од суштинске важности за изградњу идеологија која етничким идентитетима дају потврду, снагу и истрајност (Smith 1991, 22-23). Сви поменути етнички атрибути су утемељени у односима између одређених актера, те су због тога константно предмет друштвене конструкције (Fenton 1999).

Могуће је издвојити неколико основних претпоставки на којима се заснива стандардни социјално конструктивистички модел етничитета. На првом месту етничитет се посматра као питање културне диференцијације, а сама култура у смислу значења која су заједничка припадницима једне етничке групе, као производ друштвених интеракција. Због утемељености у друштвеним интеракцијама, заговорници модела сматрају и да је етничитет подложен промени, како током времена, тако и у односу на друштвени контекст и различите ситуације. Врло важна претпоставка тиче се и његове функције у смислу самоидентификације, и то оне колективне која долази до изражаја током интеракције и категоризације других, али и индивидуалне која се јавља на личном нивоу, преко процеса интернализације (Jenkins, 2008, 14).

Током интеракције између две етничке групе, према социјалном антропологу Томасу Х. Ериксену (*Thomas H. Eriksen*), долази до процеса дихотомизације и комплементаризације. Дихотомизација се дешава онда када се групе међусобно перципирају као културно различите, те се због тога овај процес описује као постојање односа између „нас” и „њих”. С друге стране, комплементаризација се изражава кроз успостављање односа између „нас” и „вас” и подразумева то да културну различитост признају све стране које учествују у интеракцији (Eriksen 1993, 27).

Процес дихотомизације подразумева демаркацију која почива на процесима интерног и екстерног дефинисања који се симултано дешавају током интеракције међу групама.³ Интерно дефинисање састоји се од сигнализирања другима ко чини чланове конкретне етничке групе и каква су њена обележја, тј. карактеристике групе и њених чланова. Делује да је реч о врло личном процесу због тога што етнички идентитет појединци бирају и одређују на индивидуалном нивоу, међутим он је према социјално конструктивистичком моделу друштвено утемељен и проистиче из интеракција са другима. Чак и за лично одређење идентитета потребна је „публика” пред којом се одвија његово представљање, као и заједнички оквир значења који пружа оквир унутар којег се оно креће (Jenkins 2008, 55).

Екстерно дефинисање, с друге стране, тиче се других етничких група и оно укључује њихову социјалну категоризацију. У ситуацијама када се екстерна дефиниција друге групе поклопи са интерном, то може да буде додатна потврда личне идентификације припадника групе. Као и у случају интерне дефиниције, ни екстерна није индивидуални чин, већ укључује „публику” која је уједно и објекат којем се додељује категоризација. Екстерно дефинисање могуће је када међу групама постоје друштвени односи који су активни, као и одређена диспропорција моћи и ауторитета која ће омогућити успешно деловање на дефиницију друге групе (Jenkins 2008, 55).

Дакле, природа етничких интеракција упућује на то да етничитет никако „не може да настане у вакууму” (Ryan 2010, 360), односно да је друштвени контекст неизоставан оквиру унутар којег га је једино и могуће разумети. Дискурси и знања која једна етничка група има о сопственом језику, култури и историји, увек су позиционирани унутар неког контекста и њиме у одређеној мери обликовани (Hall 1996, 162). Интерно схватање „нас” може бити променљиво током времена и у складу са захтевима различитих ситуација. Због тога поједини аутори говоре о ситуационом карактеру етничитета (Stayman and Deshpande 1989). Социолог Стив Фентон, на пример, прави разлику између „врुћег” и „хладног” етничитета, при чему интензитет зависи од тога колико друштвени контекст намеће ситуације које дају на значају културним разликама (Fenton 1999, 88-111). За чланове неке етничке групе, етничитет може бити

³ Интерно и екстерно дефинисање су испреплетени и немогуће их је раздвојити, осим у аналитичке сврхе (Jenkins 2008).

значајан када постоји нешто унутар конкретног контекста што га угрожава, а најчешће је реч о битним променама у демографији, политици, економији и сл. (Eriksen 1993, 68).

Чак је и „лепљење” атрибута и стереотипа екстерним, другим групама увек контекстуализовано и друштвено конструисано, како актуелним, тако и претходним искуствима интеракције са конкретном групом (Jenkins 2008). Систем класификације у неком друштву, начин на који се поједине групе укључују или искључују из њега, увек су део ширег друштвеног система и одражавају промене унутар датог друштва (Eriksen 1993, 62). Из тог разлога, етницитет је према социјално конструктивистичком моделу неопходно посматрати као динамичну и променљиву категорију.

На примеру међународних миграната могуће је увидети како друштвени контекст делује на осећај етницитета, тј. етничке припадности. Под међународним миграцијама у литератури се обично подразумева ситуација у којој појединци промене место свог сталног боравка за неко које се налази ван граница њихове државе (Castles 2007). Јасно је да овај процес мора у већој или мањој мери да донесе и промену друштвеног контекста, при чему се имигранти сусрећу са другим етничким групама и са другим и другачијим дефиницијама сопствене групе. Другим речима, унутар новог и релативно непознатог контекста, имигранти у свакодневним интеракцијама морају да преговарају и (ре)дефинишу сопствене етничке идентитете (Ryan 2010, 360).⁴

Преко теорије Ервинга Гофмана (*Erving Goffman*), према појединим ауторима (нпр. Ryan 2010), могуће је објаснити промену етничког идентитета услед новог друштвеног контекста узрокованог међународним миграционим искуством. Наиме, позната Гофманова дела (Goffman 1956; Goffman 1967/1982; Goffman 1974/1986) баве се начинима на које појединци дају смисао ситуацијама са којима се суочавају у циљу веће предвидљивости будућих ситуација. Реч је о процесу уоквиравања „нормалности” којим се значајан корпус активности током свакодневице не преиспитује, већ се узима „здрово за готово”. У контексту међународне миграције, промена

⁴ Следећа илустрација врло јасно дефинише разлику између „топлог” и „хладног” етницитета: „већи су изгледи да ће Фламанец из Брисела, који стално мора да говори француски, постати свеснији Фламанец него његова браћа и сестре по етничкој припадности у изолованим руралним крајевима западне Фландрије или у Лимбургу” (Roosens 1989, 12).

друштвеног контекста која се дешава покреће прекид са устаљеном „нормалношћу” и потрагу за новом. У том подухвату, имигранти се током ране фазе имиграције труде да препознају правила друштва које су населили, а затим и да их прате у одређеној мери. Стари референтни оквири „нормалности” код имиграната и даље постоје, али их је потребно прилагодити новом и другачијем друштвеном контексту. Они могу да имају већ претходно конструисан етнички идентитет, међутим правила новог друштва могу да спутавају начине на који су га до тог периода изражавали. Припадници других етничких група могу да их као чланове одређене етничке групе перципирају на другачији начин, да им припишу за њих неуобичајене карактеристике и стереотипе. Етнички атрибути у друштву домаћину врло лако постају и показатељи новог статуса „странца” који са собом носи одређено значење. Овакве околности, према неким тумачењима, нужно узрокују реконструкцију етничког идентитета, пре свега због сталне тежње да се успостави „нормалност” и да се новим ситуацијама да одређени смисао (Ryan 2010).

На основу свега што је наведено, релевантна литература закључује да етничитет има флуидан карактер и да је њиме могуће до одређене мере манипулисати у складу са захтевима и специфичностима различитих ситуација у којима се његови носиоци нађу (Eriksen 1993, 31).⁵ Не постоји јединствен начин представљања етничког идентитета током времена и током различитих ситуација. Салијентност етничитета може да варира у односу на значај и значење које он може да поседује у различитим друштвеним односима, ситуацијама или контексту (Fenton 1999, 94-95). Нови простори, нове околности и различита времена су кључни фактори који дејствују и обликују идентитете.

МЕТОД

У истраживању је примењен приступ комбинованих метода, односно експланаторно секвенцијални нацрт истраживања.

⁵ Код миграната се понекад јавља и проблем саме етничке класификације. Ради се о „етничким аномалијама” (Douglas 1966/1984) које доводе до тога да је у неким ситуацијама тешко појединце сврстати у једну заокружену етничку категорију. Овај проблем нарочито имају имигранти друге или треће генерације који имају двојно држављанство, билингвални су и сматрају се припадницима етничке групи њихових родитеља, али уједно и добро адаптираним члановима друштва домаћина (Eriksen 1993).

Првобитно је спроведен фокус групни интервју (ФГИ) и то путем видео конференције због удаљености испитаника и немогућности организације класичног ФГИ. Интервју је био заснован на водичу за разговор који је имао неколико основних тема: околности миграције, карактеристике процеса адаптације, искуство студирања, искуство са релевантним институцијама, слободно време и интер-етнички односи. Узорак се састојао од шест испитаника одабраних намерним путем – сви су себе представљали као припаднике српске етничке групе и били су студенти на неком од универзитета у граду Бечу.

Након ФГИ спроведено је и анкетно истраживање у оквиру којег је примењен полу-структурисани електронски упитник који се већински састојао од питања затвореног типа и Ликертове скале. Упитник је попунило 287 испитаника до којих се дошло намерним путем уз помоћ удружења *Организација српских студената у иностранству – огранак Беч*. С обзиром на то да према незваничним подацима у Бечу студира око четири хиљаде студената који припадају српској етничкој групи, овај узорак је задовољавајући иако се на уму морају имати и ограничења која проистичу из одабраног типа узорка.⁶

Прикупљени квалитативни подаци из ФГИ су обрађени помоћу софтвера *MAXQDA2022*, док је за анализу квантитативних података из анкетног дела истраживања коришћен програм *JASP*.

РЕЗУЛТАТИ

Осећај етничког идентитета у оба истраживачка инструмента – водичу за разговор и фокус групном интервјуу – испитани су кроз субјективну перцепцију испитаника о односу који према њима у контексту етничке припадности има већинска друштвена група у Аустрији. Резултати података добијени на основу фокус групе су првенствено указали на основне категорије или теме посредством којих испитаници тај однос перципирају. Степен и интензитет интеракција са Аустријанцима, суочавање са социјалним категоризацијама или предрасудама у свакодневним интеракцијама и искуство институционалне дискриминације су три основне теме преко којих су испитаници у својим наративима објашњавали

⁶ Намерни тип узорка је заправо једина могућност која се пружа за истраживање овакве теме. Базе података српских студената у Бечу не постоје, па је примена неког пробабилистичког узорка немогућа.

сопствени осећај етничитета. Ове три теме су у квантитативној фази истраживања (табела 1) још конкретније испитане кроз ставове у форми Ликертове скале. Оба типа прикупљених података су интегрисани у анализи, а налази су у наставку текста представљени управо преко поменутих тема.

Табела 1 – Демографске карактеристике испитаника

Пол			Ниво студија		
Укупно	287	100.0	Укупно	287	100.0
Мушко	92	32.1	Основне/дипломске студије	165	57.5
Женско	195	67.9	Мастер/магистарске студије	111	38.7
			Докторске студије	11	3.8
Држава рођења			Место рођења		
Укупно	287	100.0	Укупно	287	100.0
Србија	180	62.7	Београд	54	18.8
БиХ	90	31.4	Бања Лука	32	11.1
Црна Гора	5	1.7	Нови Сад	14	4.9
Аустрија	3	1.0	Пожаревац	13	4.5
Остало	9	3.2	Остало	174	60.7

Прва категорија која се односи на степен интеракције са Аустријанцима тицала се постојања и учесталости дугорочнијих интер-етничких односа међу припадницима две етничке групе. Резултати једног ранијег истраживања српских предузетника у Бечу (Vidicki 2023) показали су да између две групе врло ретко долази до неформалних свакодневних интеракција, тачније стварања дугорочнијих и пријатељских односа.⁷ Српски студенти се по овом питању не разликују много од српских предузетника. Став „Најчешће се дружим са Аустријанцима” имао је у укупном броју испитаника врло ниску просечну вредност ($M=1,85$; $SD=0,86$). Степен слагања са наведеним ставом највиши је код оних студената који су у Бечу свега неколико месеци ($M=2,52$; $SD=1,31$), док код студената који у овом граду бораве више од четири године он има најнижу вредност ($M=1,84$; $SD=0,94$). То значи да непосредно

⁷ Један податак из истог истраживања говорио је о томе да чак и чланови друге генерације српских имиграната у Бечу свој први приснији контакт са Аустријанцима имају тек у периоду средњег образовања. До тада су неформалне интеракције углавном усмерене ка припадницима сопствене етничке групе или ка другим мигрантским групама.

након имиграције, српски студенти имају највећи осећај социјалне укључености, барем у домену свакодневних интеракција. Такви налази не чуде и они се могу разумети кроз карактер процеса адаптације, нарочито оне која је резултат академске мобилности, а која у први план ставља друге проблеме са којима се студенти суочавају. Такође, у овом периоду код имиграната и даље може да постоји неки облик идеализације друштва-дестинације, као и „осуђеност” на интеракције са људима из академске непосредне околине, с обзиром на то да немају формиране односе у новој средини. Током касније фазе адаптације, са упознавањем друштвене средине, постоји могућност да имигранти своје интеракције више етнички каналишу ка сопственој етничкој групи у односу на остале групе, превасходно због коришћења ресурса и капитала које та група нуди, а који су им из других извора недоступни, а потребни.

Друга категорија релевантна за осећај етничког идентитета јесте суочавање са социјалним категоризацијама у свакодневним интеракцијама. Она је у одређеном смислу у вези са знатно широм перцепцијом положаја сопствене етничке групе у датом друштву. Социолошка и антрополошка литература (Eriksen 1993; Jenkins 2008; Malešević 2004) о етницитету већ дуго анализира начин и карактер етничке стратификације у различитим друштвима, као и последице коју она има по појединце и њихове прилике у свакодневном животу. Један од ставова из Ликертове скале који је анализирао ову тему гласио је „У Бечу се осећам као грађанин другог реда.” Просечан степен слагања српских студената са наведеним ставом ишао је у позитивном смеру ($M=3,41$; $SD=1,21$). Група испитаника која се у просеку не слаже са наведеним ставом јесте једино она која броји студенте који у Бечу бораве неколико месеци ($M=2,85$; $SD=1,17$). Са дужином боравка постепено се повећава и степен слагања са ставом, што значи да они студенти који у овом граду студирају дуже од четири године изражавају највиши степен слагања ($M=3,49$; $SD=1,17$).

Осећај положаја сопствене групе иако субјективан, може бити утемељен у неким објективним околностима. На овом месту потребно је имати на уму историјске околности које су претходиле и у великој мери обликовале ставове аустријског друштва о српској етничкој заједници (види нпр. Ivanović 2012; Antonijević 2013). Карактер радних миграција из бивше СФРЈ, односно социо-економске карактеристике тадашње групе имиграната, омогућиле су домаћем становништву у Аустрији да стекне одређено искуство интеракције

са овом групацијом, те да временом развије и формира одређене предрасуде. Радне миграције уз историјске представе о српском/југословенском друштву врло лако стварају подлогу и за данашње интеракције, како то један српски студент сликовито илустрије:

Они имају тај наратив о нама – па да то су људи који раде ниже послове... Али постоји тај моменат историјски Аустроугарске пропаганде Срби су варвари, Јужни Словени су варвари, не варвари, него дивљи, они не прихватају ред (М, 2013., друштвене науке).⁸

У складу са овим, одговори испитаника су у нешто већем степену позитивнији ($M=3,44$; $SD=1,17$) и у оцени става „Аустријанци претежно гледају на Србе као на раднике који обављају најниже послове у друштву.” Степен слагања са наведеним ставом расте са старашћу испитаника, док се у односу на остале варијабле не примећује нека значајнија разлика. Интересантан пример из личног искуства навела је једна студенткиња која је присуствовала догађају који окупља претежно високе слојеве аустријског друштва:

На бечком балу правника имала сам прилику да упознам судију из врховног суда овде у Бечу и он је био поприлично дивно расположен све док ме није питао одакле долазим, кад сам ја рекла Србија, његова реакција је била ах Србија (негативни израз лица), није било баш примерено за судију који би требало да буде непристрасан (Ж, 2016., уметност).

Српски студенти се у значајној мери ($M=4,13$; $SD=0,95$) слажу са ставом „Слика о нама коју су створили гастарбајтери и даље је доминантна у аустријском друштву.” Интересантан је налаз да најнижи, иако и даље висок, степен слагања имају они студенти који у Бечу бораве свега неколико месеци ($M=3,48$; $SD=0,97$), док студенти који бораве у граду око годину дана изражавају највиши степен слагања ($M=4,28$; $SD=0,74$). Заправо код свих студената који у Бечу бораве годину дана или дуже просечна вредност степена слагања са овим ставом је већа од 4,1. Сличан је налаз и код става „Аустријанцима је чудно што смо у Беч дошли да студирамо, а не да радимо”, где се код испитаника који у Бечу бораве око годину дана појављује највећа

⁸ У заградама су наведене следеће варијабле: пол, година доласка на студије у Беч и научна област којој припада студијски програм испитаника.

просечна вредност степена слагања са ставом ($M=3,16$; $SD=1,17$) у односу на испитанике са другим дужинама боравка. Лична искуства испитаника о категоризацији и предрасудама већинске етничке групе у свакодневним интеракцијама у истраживању су документована и кроз компарацију са искуством боравка у другим друштвима:

Дешивало ми се када одем у Лондон и поменем да сам из Србије, они или не знају или знају, али њима је прва асоцијација Новак Ђоковић, а Аустријанцу неком судији, адвокату, економисти, буде асоцијација неретко нека комична прича, готово карикатурна, где је био у некој кафани нашој, где раде људи са једним оком отприлике и тако неке приче које су увек некако подругљиве... Постоји или тај елемент или тако нека банализација српске културе на ђевапчиће, ракију, неко јуначење, немају они никако поглед на то да смо ми имали неког Андрића, Теслу и то заиста нисам доживео, осим уколико није неки хипик који студира славистику па је одушевљен тиме (М, 2013., друштвене науке).

За разлику од свакодневних интеракција, испитани студенти у просеку не уочавају веће присуство предрасуда у формалним интеракцијама са наставним особљем на факултетима. На пример, релативно је низак степен слагања ($M=2,73$; $SD=1,35$) са ставом „Често имам осећај да ме професори другачије гледају када сазнају одакле долазим.” У том смислу, подаци не показују присуство перцепције неких облика институционалне дискриминације српских студената. Однос професора на факултетима према њима српски студенти тумаче кроз академско окружење и класну димензију:

Што се више попнете у друштво, то је разлика све мања. Професори на факултету су на пример јако лепо причали са нама. Дешивало ми се да професори кажу свака част на томе што сам ту и што се трудим да причам (Ж, 2015., техничке науке).

Један од облика институционалне дискриминације који је ипак идентификован тиче се ограниченог или блокираног приступа тржишту рада. Највећи степен слагања ($M=4,78$; $SD=0,68$) у оквиру целокупне скале имао је, примера ради, став „Студирање у Аустрији би ми било много лакше да имам европски пасош.” Када је реч конкретно о запошљавању, испитаници сматрају да немају једнаке

шансе за проналазак посла, на шта указује врло ниска сагласност са ставом „Имам потпуно једнаке шансе за запошљавање као сви чланови аустријског друштва.” ($M=1,85$; $SD=1,22$). Нешто је већи просек код студената техничких наука ($M=2,12$; $SD=1,28$) у односу на остале, као и код оних који у Бечу бораве свега неколико месеци ($M=2,44$; $SD=1,31$). Уз наведене податке, о перцепцијама могућности запошљавања на аустријском тржишту рада говори и висок степен слагања ($M=4,23$; $SD=1,02$) са ставом „Приликом запошљавања прво запошљавају – држављане Аустрије, затим држављане ЕУ, и тек онда држављане не-ЕУ.” Иако су вредности аритметичке средине и даље високе, најнижу сагласност са ставом имају студенти који студирају техничке науке ($M=4,09$; $SD=1,13$) у односу на остале, као и они који су свега неколико месеци у Бечу ($M=3,78$; $SD=1,25$).

Српски студенти истичу проблеме који се односе на (не) могућност добијања плаћене праксе или посла у току студија јер се послодавцима сам процес запошљавања не-ЕУ радника чини компликованим. У својим одговорима истичу заинтересованост послодавца да са њима склопе уговор о пракси или раду до момента док не сазнају да нису ЕУ држављани. Једна испитаница је навела сопствену перцепцију која се тиче неупућености послодавца у сам процес запошљавања оних радника који не припадају ЕУ:

Ви можете бити на „ић” до сутра, али ако имате пасош Европске уније ништа није проблем... Та нека стигма да неко није ЕУ, је мало мистична, мислим да се доста Аустријанаца боји да уђе у процедуру, они мисле као да они треба да гарантују за вас када вас запошљавају (Ж, 2015., техничке науке).

Утисак који ова испитаница има и који се односи на неупућеност Аустријанаца у процедуру запошљавања не-ЕУ држављана, потврђена је и једним ставом у квантитативном делу истраживања који се односи на општу информисаност о проблемима српских студената. Велика већина од укупног броја испитаника који су попунили упитник (93,8%) сматра да припадници аустријског друштва уопште и не знају са којим се проблемима сусрећу студенти који нису из земаља ЕУ:

Моји пријатељи Аустријанци, са факултета, уопште не знају да ми плаћамо школарину скоро 800 евра по семестру, они сви мисле да ми плаћамо исто ко они, што је 20-30 евра. Они уопште, ни

они ни послодавци, ни било ко није упућен кроз шта ми пролазимо и шта нама све треба... (Ж, 2017., природне науке).

Због одређених формалних и неформалних социјалних категоризација и предрасуда са којима се српски студенти у Бечу суочавају, у истраживању је посебна пажња посвећена и начинима на које студенти прилагођавају сопствени идентитет. На првом месту уочено је да српски студенти сматрају како им је неопходно улагање додатног напора да би били изједначени са већинском етничком групом у аустријском друштву. Тако се испитаници у просеку ($M=3,75$; $SD=1,32$) слажу са ставом „Српски студенти у аустријском друштву морају много више да се доказују од других.” Степен слагања са наведеним ставом расте у односу на старост испитаника, па је тако он најнижи код оних између 18 и 24 године ($M=3,46$; $SD=1,39$), док је највиши код испитаника од 35 до 39 година ($M=4,40$; $SD=1,34$). Слично томе, најнижи је код студената на основним нивоима студија ($M=3,65$; $SD=1,32$), док је највиши код студената докторских студија ($M=4,18$; $SD=1,33$). Разлика је приметна и када је подручје студирања у питању, највиши степен слагања са ставом изражавају студенти хуманистике ($M=4,12$; $SD=1,39$), док је најнижи степен слагања код студената који студирају техничке науке ($M=3,46$; $SD=1,33$).

На другом месту, када је реч о прилагођавању етничитета, важно је истаћи податак да се испитаници у просеку не слажу са ставом „Српски студенти често мењају свој идентитет (име и презиме, начин живота) како би се више уклопили у аустријско друштво”, тј. најнижи степен изражавају они који су у Беч тек дошли на студије ($M=1,85$; $SD=1,23$), док је код испитаника који у Бечу бораве дужи низ година он нешто виши ($M=2,75$; $SD=1,34$). Међутим, иако то можда није чест случај, ова пракса је позната студентима и у интервјуима су навели неколико примера са којима су се током боравка у Бечу сусрели:

Рецимо Мирослав Николић, он се на Фејсбуку зове Мики Ники или само Мицкеј... и сад он је неког преварио да није Србин, да није Југословен, и то се ради намерно.. као испадне да је то неки псеудоним, да је скраћеница, али није, то се ради намерно (М, 2013., друштвене науке).

Знам девојку која је променила презиме на „ић” и заменила га са неким француским јер се доста суочавала са дискриминацијом при тражењу посла, јер хоће да се бави тим пословима који су типа судија, правник и слично и мисли да то презиме ипак носи неко значење.. Наравно није немогуће добити посао у некој браниши, али изненаде се када виде да сте на „ић”, а да сте образовани (Ж, 2016., уметност).

Оно што се у наративима испитаника јавља као врло релевантно за однос Аустријанаца према етничком идентитету Срба јесте степен или ниво језичке компетентности, односно познавања немачког језика. Српски студенти наводе бројне примере преко којих илуструју сопствено разумевање тог односа:

Уверен сам да сваки Аустријанац гледа мало са висине неког ко прави неке граматичке грешке у немачком, он одмах зна да је овај мало... и да једноставно није на том нивоу као овај и чак и да је у струци бољи није то-то... Кључна полазница је језик, јер ако говори рогобатно, онда мора да је баш неки Тесла да би га прихватили (М, 2013., друштвене науке).

Неколико пута сам се сусрела са професорима који у инат причају свој дијалекат, типа тиролски, једноставно не желе да причају разговетни немачки који би и странци који су га учили разумели (Ж, 2018., примењене науке).

Такве налазе потврђују и квантитативни подаци. Врло је висок степен слагања испитаника ($M=4,36$; $SD=0,84$) са ставом „Аустријанци много позитивније гледају на странце који добро владају немачким језиком.” Студенти докторских студија исказују највећу сагласност са наведеним ставом ($M=4,91$; $SD=0,31$), док је код студената основних студија она најнижа ($M=4,33$; $SD=0,88$).

ЗАКЉУЧАК

Истраживање је показало да варијабле попут пола и државе порекла нису од значаја када је реч о преговарању етничког идентитета у свакодневним интеракцијама између српских студената и већинске етничке групе у главном граду Аустрије. С друге стране, дужина боравка у Бечу, старост, ниво и научна област студија имале су одређеног утицаја на ставове испитаника. Код студената који у овом граду бораве до годину дана постоји већа перцепција једнакости у погледу запошљавања и учешћа у друштвеном животу уопште у односу на оне који дужи временски период бораве у граду. Такође, код студената са боравком до годину дана нижа је и перцепција (негативне) социјалне категоризације од стране већинске етничке групе.

Када је реч о старости, ова варијабла се код српских студената показала значајном у перцепцији једнакости у погледу „уложеног труда/остварене добити” са припадницима аустријске етничке групе. Што је већа старост испитаника, то је веће уверење да је за исту добит потребан већи труд у односу на припаднике већинске групе у аустријском друштву. Ниво и научна област студија показале су се значајним у ставовима испитаника који се односе на дискриминацију у погледу језичке компетентности српских студената, као и на оне које се тичу тржишта рада – могућности добијања плаћене праксе, запошљавања и сл. Испитаници који долазе из техничких наука су према подацима нешто мање суочени са поменутих облицима дискриминације у односу на остале групе испитаника.

Етнички маркери који су се показали значајним су степен познавања немачког језика, презиме и име, боја коже и косе. Управо преко тих показатеља испитани студенти имају утисак да се формира одређени однос већинске групе према њима у свакодневним – формалним и неформалним интеракцијама. Због тога испитаници сведоче и о одређеним поступцима манипулације сопственим етничким идентитетом, попут промене имена и презимена, а све како би се избегла одређена друштвена стигматизација.

На основу онога што је у раду изложено, на крају се може закључити да се српски студенти са доласком у Беч на студије суочавају са екстерном дефиницијом етничитета која се не поклапа са њиховом личном, интерном дефиницијом. Због таквих околности они су приморани да сопствени етнички идентитет поново успоставе,

константно у свакодневици преговарајући о томе „шта је то бити припадник српске етничке групе?“ са онима који у датом друштву представљају већину.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Barth, Fredrik. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown and Company.
- Douglas, Mary. 1966/1984. *Purity and Danger*. London: Routledge.
- Eriksen, Thomas Hylland. 1993. *Ethnicity and Nationalism*. London: Pluto Press.
- Fenton, Steve. 1999. *Ethnicity*. London: Macmillan Press.
- Goffman, Erving. 1956. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh.
- Goffman, Erving. 1967/1982. *Interaction Ritual*. New York: Pantheon Books.
- Goffman, Erving. 1974/1986. *Frame Analysis*. Boston: Northeastern University Press.
- Grečić, Vladimir. 2019. *Srpska stvaralačka inteligencija u rasejanju*. Novi Sad: Matica srpska.
- Hall, Stuart. 1996. „The new ethnicities”. In *Ethnicity*, (eds.) John Hutchinson & Anthony D. Smith, pp. 161-164. Oxford: Oxford University Press.
- Ivanović, Vladimir. 2012. *Geburtstag pišeš normalno: jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965-1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Jenkins, Richard. 2008. *Rethinking Ethnicity*. Los Angeles: Sage.
- Kuckartz, Udo. 2014. *Qualitative Text Analysis*. London: SAGE.
- Malešević, Siniša. 2004. *The Sociology of Ethnicity*. London: Sage Publications.
- Matić, Svetlana i Lopušina Marko. 2019. *Srbi u Austriji*. Novi Sad: Prometej i EUPROGRESS.

- Peoples, James & Garrick Bailey. 2012. *Humanity – An Introduction to Cultural Anthropology*. Wadsworth: Cengage Learning.
- Roosens, Eugeen 1989. *Creating Ethnicity*. London: Sage.
- Ryan, Louise 2010. „Becoming Polish in London: negotiating ethnicity through migration”. *Social Identities*, 16(3): 359-376. <https://doi.org/10.1080/13504630.2010.482425>.
- Smith, Anthony D. 1991. *National Identity*. London: Penguin Books.
- Statistik Austria. 2021a. *Bevölkerung am 1.1.2021 nach detailliertem Geburtsland und Bundesland*. Vienna: Statistik Austria.
- Statistik Austria. 2021b. *Bevölkerung zu Jahresbeginn 2002-2021 nach detaillierter Staatsangehörigkeit*. Vienna: Statistik Austria.
- Stayman, Douglas M. and Rohit Deshpande. 1989. „Situational ethnicity and consumer behavior.” *Journal of Consumer Research*, 16 (3): 361-371.
- Vidicki, Vladan. 2023. „Značaj socijalnog kapitala, mreža i resursa etničke grupe za preduzetništvo srpskih imigranata u Beču”. Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu: Filozofski fakultet.

Vladan Vidicki*

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Marica Šljukić**

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Snežana Stojšin***

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

**NEGOTIATING ETHNIC IDENTITY – WHAT DOES
IT MEAN TO BE A SERBIAN STUDENT AT THE
UNIVERSITY OF VIENNA******

Resume

This paper explores the strategies employed by Serbian students studying in Vienna in negotiating their ethnic identity. Negotiation strategies are defined as the processes through which individuals reconcile their internal understanding of ethnicity with external definitions. This involves examining the extent of alignment between these two perceptions and the mechanisms immigrants employ to bridge potential disparities. The study places particular emphasis on the interactions of Serbian students with the majority ethnic group in both informal and formal settings, contextualized within contemporary Austrian society. The research employs a mixed methods approach. In the initial phase, data collection was executed through an online focus group interview, involving the participation of six students with diverse socio-demographic characteristics. This preparatory phase laid the groundwork for the subsequent stage, which revolved around the development and deployment of an online questionnaire. The online questionnaire was completed by 287 students from various universities in Vienna, spanning different levels of study. Based on the collected data, the paper concludes that Serbian students in Vienna are faced with an external definition of ethnicity that

* vladan.vidicki@ff.uns.ac.rs

** marica.sljukic@ff.uns.ac.rs

*** snezanas@ff.uns.ac.rs

**** The work is the result of the project Sociological Study of Serbian Students in Vienna, which is supported by Matica Srpska, the Embassy of the Republic of Serbia in Vienna and the Representation of the Republic of Srpska in Austria.

does not match their internal one, and that they resolve this discrepancy through various mechanisms of adapting their own ethnic identity to the requirements of the new social context.

Keywords: ethnic identity, construction of identity, Serbian students, Vienna, student migration.

* Овај рад је примљен 28. октобра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. новембра 2023. године.

*Драган Траиловић**
Институт за политичке студије, Београд

*Стеван Рапаић***
Институт за политичке студије, Београд

ОДНОСИ СРБИЈЕ И РУСИЈЕ У ПЕРИОДУ УКРАЈИНСКЕ КРИЗЕ***

Сажетак

Србија и Русија су земље које деле дугу и сложену историју политичких, економских и културних веза. Њихови односи додатно постају комплекснији након избијања кризе у Украјини, која је генерисала бројне импликације по шире међународне односе, те тако и по односе између две државе. Супротстављање Русије и Запада створило је нове изазове спољној политици Србије позиционирајући је између стратешког спољнополитичког циља прикључења ЕУ и традиционалног пријатељства са Русијом. Овај чланак има за циљ да анализира стање и да приказ односа Србије и Русије од почетка и током кризе у Украјини. Рад ће испитати главне области сарадње између две земље, са посебним фокусом на политичко-економске односе у овом периоду. Рад се ослања на различите изворе, као што су званичне изјаве и документа, медијски извештаји, академске студије и истраживања јавног мњења.

Кључне речи: Србија, Русија, односи Србије и Русије, украјинска криза.

* dragan.trailovic@ips.ac.rs

** stevan.rapaic@ips.ac.rs

*** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Србија и Русија поред развијеног стратешког партнерства, које подразумева међусобну сарадњу у међународној арени и развијену политичку, економску, безбедносну и културну сарадњу имају и дуготрајно пријатељство засновано на заједничком словенском и православном историјском наслеђу. Украјинска криза, којом је дошло до шире конфронтација између Русије и Запада, изазвала је потрес у европској геополитичкој архитектури, те је произвела и значајне последице, како по друге регионе у Европи, попут Балкана, тако и по односе између појединачних држава. У том смислу и односи Русије и Србије нису остали имуни на последице које је рат у Украјини изазвао. Две државе су се такође суочиле са изазовима у својим односима, који упркос међународним околностима у којима се одвијају, остају добри, али детерминисани не само традиционалним пријатељством већ и реал-политичким и властитим националним интересима двеју земаља.

Полазећи од тога, рад има за циљ да да приказ развоја односа, пре свега политичких и економских, између Србије и Русије, а у светлу кризе у Украјини. Рад је структурисан тако што је подељен на пет целина. У првом делу биће дат кратак преглед настанка украјинске кризе и њених импликација по међународне односе. У другом делу ће се испитати спољна политика Србије и њено позиционирање у односу на кризу, те како Србија управља својим односима са Русијом и Западом током кризе. Трећи део ће истражити политичке, војно-безбедносне и културне односе Србије и Русије, дајући преглед њихове еволуције током овог периода.

Анализа економских односа Србије и Русије у време кризе у Украјини, у четвртном и петом делу рада, ограничиће се на анализу спољнотрговинских односа и кретања прилива инвестиција из Русије. Покушаћемо да сагледамо структуру српског извоза и увоза у Русију у поменутом периоду. На који начин је криза у Украјини утицала на спољнотрговинско пословање између две земље, односно трошкове овог пословања и како су санкције уведене од стране Европске уније утицале на економске односе Србије и Русије. Такође, представићемо најважније стране директне инвеститоре из Русије, који су у посматраном периоду наставили или проширили своје пословање на територији Србије. Посебна пажња биће посвећена кретању прилива страних директних инвестиција из Русије, као и

присутству руских компанија у енергетском сектору Србије. Иако се нећемо претерано бавити енергетском безбедношћу Србије, важно је напоменути и објаснити улогу Русије, односно њених компанија у енергетском сектору Србије. Русија је кроз кредите присутна у Србији и као финансијер неколико значајних инфраструктурних пројеката, па ћемо и њих представити у раду.

УКРАЈИНСКА КРИЗА И ИМПЛИКАЦИЈЕ ПО МЕЂУНАРОДНЕ ОДНОСЕ

Украјинска криза као вишеслојна и комплексна геополитичка криза, чији се узроци и актери могу пратити током дужег историјског периода, свој манифестни облик у потпуности добија крајем 2013. и током 2014. године, а до њене потпуне ескалације долази 2022. године руском „специјалном војном операцијом”. Криза је почела крајем 2013. године када су се у Кијеву на тргу Мајдан одржали масовни протести познати као „Евромајдан”, који су резултирали сменом председника Виктора Јануковича у фебруару 2014. године, а чиме је срушен тада актуелни политички и правни систем Украјине (више о томе видети: Milošević 2015). Након „Мајдана”, значајан део становништва у источним и јужним регионима Украјине, где је руски језик преовлађујући, додатно се осетио угроженим националистичким и прозападним предзнаком који је овај преврат носио. Бојазан руског становништва је била узрокована угрожавањем њихових културних и језичких права, као и геополитичким заокретом Украјине ка Западу, већој војној сарадњи са НАТО савезом, те отклоном од њених историјских веза са Русијом (Milošević 2015). Како истиче Ковић, у Украјини је 2014. године уз подршку САД и ЕУ спроведен државни удар којим су збачене легално изабране власти, а након чега је НАТО искористио Украјину као војно упориште, а тада она постаје и оруђе за ширење западног утицаја на исток (Ković 2022).

Овакве околности довеле су до новог обрта у кризи када је Русија анектирала полуострво Крим, стратешки важан и претежно етнички руски регион Украјине. Русија је то оправдала покушајем да заштити права и интересе народа Крима, који је на одржаном референдуму великом већином гласао за придруживање Русији. Међутим, део међународне заједнице осудио је потез Русије као нарушавање суверенитета и територијалног интегритета Украјине и

због тога уводи санкције Русији (Lišanin 2018, 57-58). Осим тога, криза се продубила када је у источним регионима Украјине, Доњецку и Луганску почео активно да делује проруски покрет, који је прогласио независност ових региона од Украјине и ушао у оружани сукоб са украјинским снагама. Неколико покушаја мирног решења, као што су споразуми из Минска, нису успели да прекину непријатељства нити да реше статус региона. Коначно, у фебруару 2022. године, Русија је покренула војну интервенцију у Украјини користећи аргумент да спроводи „специјалну војну операцију” за заштиту руског становништва у тој земљи. С друге стране, Украјина је мобилисала своје оружане снаге, а уз политичку и војну подршку западних земаља, посебно Сједињених Америчких Држава и Европске уније, које уводе додатне и оштрије санкције против Русије.

Украјинска криза је са свим својим, пре свега геополитичким, економским и безбедносним импликацијама, имала значајан утицај на шири геополитички амбијент у Европи, али и на целокупне међународне односе (Zarić i Budimir 2022, 81-89; Kolarski 2022). Она је додатно погоршала ионако већ нарушене односе између Русије и Запада, те је тиме повећала и ризик од даље геополитичке конфронтације и ескалације кризе. Постојећа безбедносна архитектура у Европи је Украјинском кризом доведена у питање, разоткривајући слабости и поделе унутар и између саме Европске Уније и НАТО-а (Droin 2023). Са друге стране, криза је подстакла НАТО да појача своје присуство у Источној Европи, посебно у балтичким државама и Пољској, док су поједине земље Европе у светлу украјинске кризе, почеле да преиспитују своје геополитичке позиције тражећи ближе везе са Европском унијом и НАТО савезом. Криза је такође имала негативан утицај на глобалну економију с обзиром на то да су санкције Русији као великом извознику енергената довеле до њиховог поскупљења, те ланчано и до низа других негативних последица.

СПОЉНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ И РУСКА ВОЈНА ИНТЕРВЕНЦИЈА У УКРАЈИНИ

Криза у Украјини, с обзиром на обим њених импликација по међународне односе, имала је значајан утицај и на Републику Србију, посебно њену привреду, али и на њену спољну политику и односе са другим државама, пре свега са земљама чланицама Европске Уније, са једне стране, и Руске Федерације, са друге. Србија је покушала

да задржи неутралан став о сукобу, одбијајући и да се придружи западним санкцијама против Русије, уз уважавање њених захтева за безбедносним гаранцијама, али одбијајући да призна и анексију Крима и проглашену независност региона у источној Украјини, подржавајући територијални интегритет и суверенитет Украјине.

Република Србија се тренутно налази у сложеном геополитичком окружењу кога карактеришу бројни политички, економски и безбедносни изазови, ризици и претње, при чему украјинска криза представља чинилац са значајним утицајем. У таквим околностима, спољнополитичко деловање Србије указује на постојање мултивекторског приступа и стратегије балансирања, који подразумевају једнаку сарадњу са различитим међународним актерима, укључујући Европску Унију, Сједињене Америчке Државе, НАТО али и Руску Федерацију, ОДКБ и Народну Републику Кину (Гајић 2023). Стратешко опредељење Републике Србије јесте њено придруживање Европској унији (Ministarstvo odbrane Republike Srbije 2020, 52-55), али не на штету очувања традиционалног пријатељства и историјских веза заснованих на културном и верском афинитету према Русији. Прокламовано стратешко опредељење Србије, међутим, нема свеопшту подршку грађана Србије, а посебно је она смањена након руске „специјалне војне операције” у Украјини и притисака на Србију да се уведу санкције Русији (Nova srpska politička misao [NSPM] 2023). Балансирање односа са Русијом и са Европском унијом у периоду украјинске кризе постаје сложен изазов за Србију стављајући је у тешку спољнополитичку позицију са могућим последицама по регионалну стабилност, али и по унутрашњу политику, економију земље и њен процес европских интеграција (Kolarski 2022, 94-97). Са кризом у Украјини додатно се појачала потреба Србије да настави са покушајима спровођења стратегије балансирања између Русије и Запада, што постаје једна од најважнијих стратешких дилема државе, отварајући и питање колико је она даље као таква одржива.

Република Србија, која тежи ближеј интеграцији и укључивању у пуноправно чланство у Европској унији, морала је током овог процеса да се усклађује са западним нормама и вредностима, што је подразумевало многе реформе и усаглашавање са стандардима ЕУ у различитим областима као што су демократија, људска права, владавина права, тржишна економија, регионална сарадња и безбедност. Од државе кандидата за пуноправно чланство у ЕУ

очекивало се и да она усклади своју спољну политику са Заједничком спољном и безбедносном политиком ЕУ, што је подразумевало подршку ставовима Уније о међународним питањима. У претходним проширењима ЕУ, Поглавље 31 које се односи на Заједничку спољну и безбедносну политику обично се сматрало техничким питањем с обзиром да спољнополитичко опредељење држава које приступају у том тренутку није било упитно. Украјинска криза учинила је Поглавље 31 веома значајнијим, посебно у случају Србије, а у вези са њеним ставом по питању увођења санкција Русији (Novaković i Bogosavljević 2018, 5). У годишњем извештају Европске комисије за Србију из 2022. године, први пут од отварања преговора о чланству, Србија је у неком поглављу забележила назадовање (Evropska komisija 2022, 149). Запад је очекивао да ће Србија показати своју посвећеност процесу европских интеграција тако што ће се ускладити са ставом ЕУ о Украјини и ограничити своје везе са Русијом. Посебно је Европска унија критиковала Србију што се није придружила санкцијама Руској Федерацији (Alonso and Lázaro 2022). Република Србија се, упркос притисцима Запада, није придружила санкцијама Русији, нити у првом таласу њиховог увођења на почетку кризе 2013/2014 године, нити након руске војне интервенције 2022. године. Савет за националну безбедност Републике Србије изнео је став да Србија подржава територијални интегритет Украјине, сматра погрешним његово угрожавање и подржава принципе међународног права, али да се она неће придружити санкцијама Русији (Vreme 2022).

ПОЛИТИЧКИ, ВОЈНО-БЕЗБЕДНОСНИ И КУЛТУРНИ ОДНОСИ СРБИЈЕ И РУСИЈЕ ТОКОМ КРИЗЕ У УКРАЈИНИ

Србија има снажну историјску, културну, језичку, верску, али и политичку и економску повезаност са Русијом. Историјски посматрано на њу се гледа као на заштитницу интереса Србије, али не ретко и као противтежу Западу (Jovanović 2010, 15-17). Односи Србије и Русије, посебно они током 19. века, формирали су темеље њихових данашњих односа (Ković 2014). Русија у међународним форумима, посебно при систему УН, подржава став Србије о Косову^{1*}, те тиме и

^{1*} „Овај назив је без прејудуцирања статуса и у складу је са Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244 и мишљењем Међународног суда правде о декларацији о независности Косова.”

њен територијални интегритет и суверенитет, спречавајући покушаје приступања Косова* појединим међународним организацијама. Још 2007. године Русија је упозорила да ће вероватно уложити вето на могући нацрт резолуције СБ УН о независности Косова* (Вгуански 2007). Такође, она је 2015. године уложила вето на резолуцију Савета безбедности УН којом се дешавања у Сребреници 1995. године осуђују као геноцид. Из тих разлога, Србија развија добру сарадњу са Руском Федерацијом по бројним, посебно политичким и економским питањима. Она је до сада формализована кроз неколико споразума и докумената као што је, на пример, Декларација о стратешком партнерству. Поред тога, Србија је потписала и Споразум о слободној трговини са Евроазијском економском унијом (ЕАЕУ), где је Русија чланица са највише утицаја.

Декларацијом о стратешком партнерству предвиђено је подизање односа између две земље на највиши ниво јачањем билатералне сарадње и сарадње на међународној сцени, укључујући УН и друге међународне организације. Стратешко партнерство обухвата различите аспекте као што су билатерална трговина, економска размена, пословне везе, повећана улагања, сарадња између министарстава унутрашњих послова у борби против организованог криминала, тероризма и трговине дрогом. Такође укључује сарадњу министарстава одбране и оружаних снага, научно-техничку и индустријско-технолошку сарадњу, напоре у образовању и култури, као и превенцију и реаговање у случају ванредних ситуација (Deklaracija o strateškom partnerstvu Srbije i Rusije 2013).

Односи Србије и Русије су комплексни и једним делом детерминисани су са две групе међусобно повезаних фактора. Прва група би се односила на унутрашње факторе као што је косовско питање, постојање проруских политичких партија на политичкој сцени Србије (Mladenović i Dostanić, 2021), доминанто позитивни ставови грађана Републике Србије о Русији, позитиван наратив о Русији у српским медијима и други. Са друге стране, односе Русије и Србије одређивали су фактори и геополитичке промене са међународног нивоа, као што је то случај са кризом у Украјини. Она је додатно истакла сложеност односа Србије и Русије, али и показала да се они не заснивају само на историјским, културним и језичким везама, већ и на прагматичним и стратешким интересима двеју земаља. Русија је користила „косовски преседан” као и саветодавно мишљење Међународног суда правде УН да једнострано проглашење

независности не представља кршење било којих норми међународног права (Cvetković i Trivić 2014) као аргумент у својим геополитичким калкулацијама, посебно када је реч о анексији Крима и признавању независности Доњецка и Луганска (Novaković 2022), док је Србија настојала да се избегне повлачење паралела између случајева Косова и Крима (Гајић 2015). Поред тога, Србија је подржала резолуције Генералне скупштине УН из 2022. и 2023. године, којима се „осуђује агресија Русије на Украјину и изазивање хуманитарне кризе, позива на хитан прекид ватре и повлачење руских снага из Украјине, те осуђује руско припајање четири украјинска региона”. Србија је гласала и за искључење Русије из Савета УН за људска права (Danas 2023). Додатно, Србија се крајем 2022. године ускладила и са декларацијом високог представника ЕУ о „незаконитим лажним ‘референдумима’ Русије у Украјини” (Evropska komisija 2022, 150).

У значајно измењеним међународним и геополитичким приликама у Европи, а које су изазване кризом у Украјини, односи Русије и Србије су се битно променили након „специјалне војне операције” у Украјини, јер је након 2022. године дошло до смањења нивоа политичких односа, као и војно-безбедносне сарадње, која је у периоду пре 2022. године били развијени. Без обзира на то, Русија и даље настоји да одржи Србију као стратешког партнера и савезника на Балкану, региону где она има историјске и културне везе и где настоји да се супротстави геополитичком утицају Запада. Са друге стране, Србија је остала једна од ретких земаља у Европи која није укинула директни авионски саобраћај са Москвом, а након увођења санкција Запада, она је постала главна дестинација за бројне Русе, посебно висококвалификоване појединце из ИТ сектора (Beckmann-Dierkes i Rankić 2022, 3). Такође, Србија је једна од ретких европских држава која није укинула присуство руских медија у свом медијском простору, међу којима је најприсутнији Спутњик. Важно је напоменути и да представници Србије нису били присутни при гласању у Комитету министара Савета Европе када је донета одлука о искључењу Русије из те организације (Beckmann-Dierkes i Rankić 2022, 2), али и да је Србија остала уздржана у случају резолуције ГС УН из новембра 2022. године о „репарацији штете Украјини настале агресијом на њу”. Значајну реакцију земаља Запада изазвало је и потписивање Плана консултација министарстава спољних послова Србије и Русије за 2023. и 2024. годину на маргинама 77. заседања Генералне скупштине УН, а за који су званичници Србије

истакли да је у питању техничка ствар и да се такав документ редовно потписује већ годинама уназад (Živanović i Komarčević 2022). Такође, договорена посета министра спољних послова Русије Сергеја Лаврова, у јуну 2022. године, није реализована због тога што су у склопу пакета санкција против Русије, суседне земље Србије, забраниле прелет његовог авиона. Уместо састанка са министром спољних послова Русије, председник Републике Србије одржао је састанак са амбасадором Руске Федерације у Србији. Према извештају Европске комисије о Србији за 2022. годину, Србија се није ускладила са било каквим рестриктивним мерама против Русије, док истовремено одржава блиске односе са Москвом, укључујући и пријем руских званичника који су на листи санкција Европске уније (Evropska komisija 2022, 150).

Иако је Република Србија војно неутрална земља, она у оквиру своје војне сарадње и сарадње у области безбедности, поред оне коју има са НАТО савезом, са Европском унијом и Организацијом за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС), настоји да развија сарадњу у овим областима и са Руском Федерацијом, као и са Организацијом договора о колективној безбедности (ОДКБ) у којој има својство посматрача. У условима кризе у Украјини и свеобухватних санкција Запада Русији, Србија и у области војне и безбедносне сарадње одржава добре односе са Руском Федерацијом.

Прва заједничка војна антитерористичка вежба са Русијом одржана је 2014. године под називом „Срем 2014”, а почев од 2015. године одржава се вежба оружаних снага Русије, Белорусије и Србије под називом „Словенско братство”. „Словенски штит”, заједничка тактичка вежба одржана је 2019. године када је у Србију за потребе вежбе допремљен ракетни систем С-400, као и Систем Панцир С, који је касније Србија и купила. Прва војна вежба специјалних јединица оружаних снага Русије и војске Србије „Заједнички одговор 2021” одржана је у Србији 2021. године, а исте године у Русији одржана је трилатерална војна вежба „Словенско братство”. Сарадња даље подразумева и донирање и куповину руске војне опреме и технике, као што су тенкови, авиони, хеликоптери и остало (Glišin i Despotović 2022, 120-121). Полазећи од принципа војне неутралности Републике Србије, а у вези са ситуацијом у Украјини, Влада Србије је 2022. године донела Закључак по коме се „све планске и вежбовне активности Војске Србије и Министарства унутрашњих послова Републике Србије са страним партнерима

одмах прекину као и да се такве активности не предузимају до даљњег” (Zaključak Vlade RS 2022).

Србија и Русија су последњих година наставиле да одржавају билатералне посете званичника и контакте на високом нивоу, али се њихов обим значајно смањило након руске војне интервенције у Украјини. Руски и српски председник састали су се у Сочију 2021. године, док је исте године премијерка Србије била у посети Москви. Председавајући Одбора за спољне послове Руске думе посетио је Београд у два наврата 2022. године, док је министар унутрашњих послова Републике Србије такође у два наврата посетио Москву, крајем 2021. године и средином 2022. године. Руски министар спољних послова је 2021. године позван у Београд да присуствује састанку несврстаних као посматрач, док је у посети Београду исте године био и заменик премијера Русије (Evropska komisija 2022, 151).

Две земље имају и богате културне односе, засноване на заједничком словенском и православном наслеђу и заједничкој историји (Jovanović 2010, 183-191; Miloradović 2010, 193-201). Најновији пример оваквог вида сарадње је отварања реконструисаног споменика српским и руским херојима погинулим у одбрани Београда током Првог светског рата у августу 2023. године на Калемегданској тврђави, чему су присуствовали амбасадор Руске Федерације у Републици Србији и руска делегација Одбора за развој туризма из Санкт Петербурга (RT Balkan 2023). Поред већ дуго активног Руског центара за науку и културу („Руски дом”), у Београду је 2021. године отворен и Руски балкански центар као невладина организација са циљем развоја дијалога између цивилног друштва Русије, Србије и других земаља региона Балкана (Pavlov 2021), као и научног истраживања и анализе савремених политичких, економских, друштвених, културних и верских процеса у Србији и региону (RTS 2021).

Овакав вид сарадње даје простора Русији за ширење њене „меке моћи” у Србији, посебно када су у питању историја, култура и религија. Према Атлагићу „културна дипломатија Русије у Србији се води у контексту њених (руских) политичких циљева, а порукама које се пласирају у јавни простор излази се у сусрет већинском позитивном односу грађана Србије према Русији и њиховим претпостављеним очекивањима да ова буде поуздан ослонац док се суочавају с политичким притисцима Запада” (Atlagić 2021, 32). Бројна истраживања јавног мњења у Србији последњих

година показала су да грађани Србије имају веома позитиван став о Русији сматрајући је пријатељском земљом. Истраживања јавног мњења које је спровео Институт за политичке студије из Београда у периоду од 2015. до 2018. године показала су да највећи проценат грађана има веома позитивно мишљење о Русији. У просеку за овај период од четири године 42,5% испитаника је Русију на скали од један до пет оценила највишом оценом (Trailović i Rapačić 2021, 88). У истраживању Института за политичке студије које је спроведено у марту 2022. године на питање како грађани оцењују активности појединих актера у Украјинској кризи, највећи број испитаника (22,1%) је потпуно позитивно (оцена 5 на скали од 1-5) оценило Русију, док је улогу НАТО, САД и ЕУ потпуно позитивно (оцена 5 на скали од 1-5) оценило 0,9%, 1,2% и 2%. Са друге стране, активности Русије потпуно негативно (оцена 1 на скали од 1-5) оценило је 23,2% испитаника, а активности НАТО, САД и ЕУ потпуно негативно (оцена 1 на скали од 1-5) оценило је 68,7%, 68,3% и 53,6%. Дакле, највећи проценат грађана Србије је у том тренутку сматрао да НАТО, САД и ЕУ имају знатно негативнију улогу у Украјинској кризи од Руске Федерације (Истраживање јавног мњења 2022). Такође, према истраживањима јавног мњења, које је 2023. године спровео Биро за друштвена истраживања, преко 70% грађана Србије сматра да Србија не треба да уводи санкције Русији (Ranković 2023). И ранија истраживања, која су 2022. године спровели НСПМ и Демостат, показала су да око 80% грађана Србије сматра да не треба уводити санкције Русији, док је истраживање НСПМ показало и да 68,7% испитаника верује да је НАТО кључни актер крив за почетак рата у Украјини (Beckmann-Dierkes i Rankić 2022, 6).

СПОЉНОТРГОВИНСКИ ОДНОСИ СРБИЈЕ И РУСИЈЕ ОД ПОЧЕТКА КРИЗЕ

Русија је традиционално један од најзначајнијих спољнотрговинских партнера Србије. Она се увек налазила у врху листе земаља из којих Србија увози, али и извози робу. Србија, односно тадашња Савезна Република Југославија, потписала је споразум о слободној трговини са Русијом још 2000. године. Овај споразум представља такође и један од фактора конкурентности Србије као дестинације за страна улагања.

Имајући у виду физичку удаљеност између Србије и Русије, као и чињеницу да се већина транспорта одвија друмским камионским превозом, који је један од најскупљих, јасно је да Србија није ни приближно искористила сав потенцијал спољнотрговинског аранжмана са Русијом. Географска раздаљина, модел транспорта, односно висина логистичких трошкова играју значајну улогу у спољнотрговинској размени и формирању финалне цене производа. Ово се нарочито показало као истинито са ескалацијом сукоба у Украјини 2022. године, када је практично онемогућено камионима са српском робом намењеном за руско тржиште да путују кроз Украјину. Транзит српске робе камионима за Русију представљао је најкраћи и најисплативији пут за српске извознике и шпедитере. Проблеми са плаћањем и транспортом робе и сировина коју је постало немогуће превозити најкраћим путем кроз Украјину неке су од првих последица сукоба у Украјини са којима се суочавају фирме из Србије. Транспорт робе из Србије нашао је нови пут, преко балтичких земаља, односно Мађарске, Словачке, Пољске и Белорусије, али је он знатно дужи и скупљи, узимајући у обзир не само већу раздаљину, већ и веће трошкове путарина и горива које је драстично скупље у земљама Европске уније. Такође због санкција и детаљног прегледа робе и пратећих папира, камиони знато дуже чекају на граници Пољске и Белорусије. Додатни проблем је платни промет у околностима искључивања руских банака из система SWIFT. Транспорт робе за Русију је у односу на период пре избијања сукоба у Украјини поскупео више од три пута, како због поскупљења горива, значајно дужег пута, тако и због повећаног ризика.

Србија је 2022. године, извезла робе у вредности од 29 милијарди долара, што представља рекордан износ, не само у последњих посматраних десет година, односно од настанка кризе у Украјини, већ укупно (Republički zavod za statistiku [RZS] 2023, 312). Од укупне вредности извезене робе из Србије у 2022. години, на робу извезену у Русију отпада 4,1%, што представља вредност од 1,1 милијарду долара (RZS 2023, 313). Русија је исте године овим заузела шесто место на листи привреда у које се извозе српски производи. И поред санкција и кризе у Украјини, ово не представља никакву новину, нити пад Русије на листи најважнијих спољнотрговинских партнера Србије. Наиме, Русија се у целокупном десетогодишњем периоду најчешће кретала између петог и шестог места на листи земаља у које Србија највише извози, а њен значај

је још већи ако посматрамо највеће српске спољнотрговинске партнере када је реч о увозу.

Табела 1. Земље са највећим учешћем у спољнотрговинској размени Србије, 2022. године.

	Извоз	%	Увоз	%
1	Немачка	13,7	Кина	12,1
2	Италија	7,5	Немачка	11,4
3	Босна и Херцеговина	7,2	Русија	7,5
4	Румунија	5,4	Италија	6,6
5	Мађарска	4,4	Мађарска	5,6
6	Русија	4,1	Турска	5,2

Извор: (RZS 2023, 312)

Укупна вредност робе увезене из Русије у 2022. години, износила је 3 милијарде долара, што представља досадашњи рекорд када је реч о увозу из Русије, односно удео од 7,5% у укупном српском увозу. Скок цена енергената изазван украјинском кризом, војном интервенцијом у том земљи и санкцијама према Русији, утицао је на чињеницу да се вредност увоза из Русије у Србију у 2022. години, практично удвостручила у односу на претходних десет година.

Укупан увоз робе у Србију износио је 2022. године, 41,1 милијарду долара (RZS 2023, 311). Евидентан је спољнотрговински дефицит који је такође један од сталних ознака српске привреде. Пораст извоза из Србије праћен је еквивалентним порастом увоза, те је овај дефицит константа коју ће српска привреда тешко моћи да смањи. Само у 2022. години, укупан спољнотрговински дефицит износио је 12 милијарди долара. Годину дана раније, 2021. године, он је био 8 милијарди долара (RZS 2023, 311). Пораст цена робе широке потрошње као и енергената и цена транспорта на светском тржишту, а нарочито тржишту Европске уније, одакле Србија највише увози робе, утицала је на значајно повећање српског спољнотрговинског дефицита.

Табела 2. Робни извоз и увоз Србије у Русију (2013-2022)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Извоз (мил. УСД)	1063	1029	725	795	995	1024	977	911	996	1194
Увоз (мил. УСД)	1904	2340	1746	1503	1586	2037	2584	1566	1806	3084

% у укупном извозу	7,3	6,9	5,4	5,3	5,9	5,3	5,0	4,7	3,9	4,1
% у укупном увозу	9,3	11,4	9,6	7,9	7,2	7,9	9,7	6,0	5,3	7,5
Салдо (извоз минус увоз)	-841	-1311	-1021	-708	-591	-1003	-1607	-655	-810	-1890
Покривеност увоза извозом (%)	55,8	43,9	41,5	52,8	62,7	50,5	37,8	58,1	55,1	38,7

Извор: (RZS 2023), (RZS 2020), (RZS 2017), (RZS 2014) и прорачун аутора.

Од руске анексије Крима 2014. године, до 2022. године, када је избио војни сукоб у Украјини ширих размера, робни извоз из Србије за Русију није значајније осцилирао и његова вредност се кретала од минималних 725 милиона долара, колико је износио 2015. године, до максималних 1,1 милијарду долара у 2022. години. Највећи скок вредности извоза од апроксимативно 20% десио се управо 2022. године и он се може објаснити растом цена српске робе, које је узроковано променама у транспорту и вишим трошковима производње. Са друге стране ако посматрамо увоз из Русије овај феномен је још уочљивији у 2022. години. Годишња процентуална промена у вредности увоза из Русије износила је 2022. године чак 70%. И поред чињенице да су компаније из Србије потрошиле 2022. године више од три милијарде долара на увоз робе из Русије, то је представљало тек удео од 4,1% у укупном српском увозу.

Водећи увозни производи из Руске Федерације су природни гас, на кога отпада 26%, затим сирова нафта и уља од битуменозних минерала са 18% учешћа у укупном увозу из Русије. Са друге стране, водећи извозни производи Републике Србије у Руску Федерацију су свеже јабуке са 9% учешћа, гуме за путничке аутомобиле са 6% учешћа, хула-хоп и друге врсте чарапа са уделом од 4%, као и хартија (картон) и лекови на које отпада по 4% (Danas 2022).

Када је реч о спољнотрговинским односима две земље важно је и истаћи енергетску зависност коју Србија има у односу на Русију. Србија је практично 90% зависна од увоза руског гаса, док је ситуација мало другачија када је реч о нафти. Према подацима из 2021. године, Србија покрива највећи део својих потреба за нафтом из Ирака (47%), домаћих извора (23%) и Русије, која је са уделом од 16% на трећем месту најзначајнијих земаља увоза (BBC 2023).

Криза у Украјини није значајније утицала на промене у увозу гаса из Русије. Две трећине потрошње гаса у Србији отпада на индустрију, док остатак потроше домаћинства на грејање у зимском периоду. Од како је почела украјинска криза 2014. године, руски гас је неометано испоручиван западној Европи управо преко Украјине, док у Србију стиже преко Мађарске и Бугарске, односно Турске.

РУСКЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ У СРБИЈИ

Србија већ две деценије свој економски развој заснива на привлачењу страног капитала кроз директне инвестиције, са циљем смањења стопе незапослености и повећања индустријализације земље. Овај процес нарочито је добио замајац од 2010. године, када је Србија бројним административним мерама субвенционисала прилив страног директног капитала, што и даље наставља да чини. Ове мере, које обезбеђују директну финансијску потпору страним инвеститорима, која је највећа у Европи, као и чињеница да је 2022. године, српска просечна плата тачно пет пута нижа у односу на просечну плату у Европској унији, допринела је да Србија постане лидер у привлачењу страних директних инвестиција не само у региону, већ и у свим земљама у транзицији. Само у посматраних задњих десет година, Србија је привукла више од 30 милијарди страних директних инвестиција (Narodna Banka Srbije, 2023). Овоме су свакако допринели и добра географска позиција Србије, висок степен високообразоване и квалификоване радне снаге, али и споразуми о слободној трговини, првенствено са Европском унијом, Русијом, земљама чланицама ЦЕФТА, као и Турском.

И поред бројних анализа и истраживања која су доказала да прилив страних директних инвестиција није имао позитиван утицај на привреду Србије, да није дошло до значајних ефеката преливања технологије и знања, односно да ове инвестиције нису допринеле смањењу незапослености и позитивно утицале на економски развој земље, Србија не одустаје од политике субвенционисања страних инвеститора и завршетка процеса приватизације (Vasa 2020, 180). Значајну улогу у овом процесу имају и руске компаније које су само у последњих посматраних десет године у Србију инвестирале две милијарде долара.

Табела 3. Прилив страних директних инвестиција у Србију 2013-2023 (мил. УСД)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023*	Укупно
Све земље	1.547	1.500	2.114	2.126	2.548	3.464	3.815	3.039	3.886	4.432	2.172	30.643
ЕУ	1.145	1.109	1.530	1.410	1.819	2.084	2.114	1.956	1.762	1.393	1.110	17.432
Русија	189	73	96	41	170	263	576	55	40	463	110	2.076
Кина	0	82	24	69	103	191	264	528	630	1.378	592	3.861
САД	22	8	38	16	37	70	185	63	105	115	15	674

*Подаци за 2023. годину, односе се на период од 1.1.2023. до 30.6.2023.

Извор: (Narodna Banka Srbije, 2023)

Русија је трећа најзначајнија економија порекла страних директних инвестиција у Србији. Испред ње су Европска унија са уложених 17,4 милијарде долара у претходних десет година и Кина са 3,8 милијарди долара. На четвртм месту налазе се Сједињене Америчке Државе са инвестираних 674 милиона у истом периоду (Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj 2023). Руске компаније су у предузећа у Србији улагали константно у периоду од почетка кризе у Украјини. Њихове инвестиције су се чак драстично повећале са избијањем рата у Украјини. У периоду од годину дана од руске војне интервенције у Украјини, инвестиције из Русије су порасле десетоструко, износивши 2022. године, 463 милиона долара, да би у само првих шест месеци 2023. године, руске компаније уложиле додатних 110 милиона долара. Од фебруара 2022. године, до септембра 2023. године, руски држављани основали су око седам хиљада предузећа у Србији. Највећи број компанија руски држављани оснивају у технолошком сектору. Програмирање и консалтинг су доминантни међу руским регистрованим предузећима у Србији (N1 2023). Ипак, не може се тврдити да су ове компаније „колатерална штета” руске војне интервенције у Украјини која ће допринети развоју српске привреде. Највећи број ових компанија је регистрован искључиво са циљем добијања боравишта у Србији за њихове власнике. Са друге стране, неупитан је утицај ове руске емиграције на тржиште некретнина у већим градовима у Србији, рефлектовано кроз значајан пораст њихових цена.

Табела 4. Најзначајније руске директне инвестиције у Србији (2002-2020)

Компанија	Година	Облик	Сектор	мл. УСД
Гаспром Енергохолдинг д.о.о. НИС а.д.	2019	Greenfield	Индустрија нафте и гаса	180,0
Гаспромнефт НИЦ а.д. Нови Сад	2018	Brownfield	Енергетика	300,0
Replastic doo	2011	Greenfield	Заштита животне средине	1,0
GSK Krasniy Treugolnik	2012	Остало	Аутомобилска индустрија	5,0
Гаспромнефт /НИС	2019	Greenfield	Енергетика	180,0
Гаспромнефт /НИС	2018	Greenfield	Индустрија нафте и гаса	330,0
Гаспромнефт	2012	Приватизација	Индустрија нафте и гаса	547,0
Sogaz Ado	2012	Brownfield	Осигурање	6,0
Нафтна Индустрија Србије – НИС	2008	Приватизација	Индустрија нафте и гаса	4,0
Свети Извор	2010	Остало	Туризам	6,0
С-Projekt	2008	Остало	Храна и пољопривреда	2,5
Нестро група	2016	Greenfield	Индустрија нафте и гаса	8,0
Mikro Finans Invest	2014	Остало	Храна и пољопривреда	1,2
Лукоил	2003	Приватизација	Индустрија нафте и гаса	210,0

Извор: (Nacionalna алијанса за локални економски развој 2023)

Свакако најзначајнија руска компанија у Србији јесте НИС, односно Гаспромнефт. Дуго година је ова приватизација представља другу највећу страну директну инвестицију у Србији. Гаспромнефт

је 2009. године, купио српску нафтну индустрију, а укупна вредност овог улагања износила је чак 947 милиона евра. У годинама које су следиле Гаспромнефт је наставио да инвестира на српском тржишту. Ова компанија је и један од највећих српских извозника. Према подацима Националне алијансе за локални економски развој, можемо видети да су улагања Гаспромнефта у Србију до 2020. године, износила више од милијарду евра. Такође, Нафтна индустрија Србије преузела је 2023. године, последњег великог српског извозника ХИП Петрохемију, повећававши власнички удео са 20,9% на 90%, након докапитализације у износу од 150 милиона евра.

Поред НИС-а и Лукоила као две значајне компаније у области прераде и дистрибуције нафте и гаса, у Србији послује још неколико руских компанија у овом сектору. Осим енергетског сектора руска предузећа су присутна и у сектору туризма, аутомобилској индустрији и производњи хране. Од компанија из финансијског сектора из Русије свакако се издвајао Сбербанк, која је дуги низ година била присутна на српском тржишту, позиционирајући се као једна од највећих, да би се 2022. године, ова компанија повукла из Србије у својој, према оценама званичника банке, најуспешнијој години. Исте године, Сбербанка је осим у Србији продала своје операције и у Словенији, Босни и Херцеговини, Хрватској и Мађарској. Јасно је да се ова руска банка повукла из Србије и остатка европских земаља са избијањем рата у Украјини, како би заштитила своју имовину и уложени капитал.

Осим страних директних инвестиција, када је реч о кретању капитала из Русије у Србију, свакако морамо напоменути и кредите којима се Србија задужила у односу на ову земљу. Србија је од Руске федерације 2010. године, узела кредит од 200 милиона долара, да би 2013. године, узела додатни кредит од 800 милиона долара за радове, робу и услуге у области железнице. Исте године Србија је од Русије узела и кредит од 500 милиона долара за програмску подршку буџету. Додатно 2019. године, Србија је са Русијом потписала Споразуму о одобрењу руског државног извозног кредита Влади Србије. У Споразуму се наводи да Русија одобрава овај кредит ради даље сарадње две државе у оквиру изградње железничке инфраструктурне мреже у Србији. Конкретно за пројектовања и изградњу електротехничке инфраструктуре на деоницама „Стара Пазова-Нови Сад” и „Ваљево-Врбница-државна граница са Црном Гором”. Вредност овог кредита износила је 175,2 милиона евра.

ЗАКЉУЧАК

Украјинска криза, која је подстакнута сложеном друштвено-политичком динамиком унутар земље, као и различитим геополитичким утицајима споља, додатно је условила већ постојеће промене у односима међу главним актерима међународног система, као што су САД, ЕУ, НАТО, Русија, Кина и утицала је и на регионалну геополитичку динамику и стабилност у Европи и Евроазији, па и на Балкану.

Полазећи од тога, у раду су анализирани односи Србије и Русије током украјинске кризе са циљем да се испитају главне области сарадње између две земље. Показало се да Србија и Русија имају развијено стратешко партнерство базирано на дугогодишњем пријатељству и да су и у условима промењене међународне динамике две државе наставиле да одржавају снажне и добре билатералне односе.

Показало се и да су односи две земље од почетка кризе, а посебно након руске војне интервенције, постали додатно комплекснији, али и да се њихов обим након фебруара 2022. приметно смањило, како на политичком, тако и на војно-безбедносном плану. Србија и Русија су се суочиле са одређеним изазовима и тензијама у својим односима, пре свега због својих партикуларних интереса и одређења у односу на украјинску кризу и друге актере међународних односа. Србија је покушала да задржи неутралну позицију по питању сукоба, одбијајући да се придружи западним санкцијама Русији, али и поштујући суверенитет и територијални интегритет Украјине.

Када је реч о економским односима, у раду смо анализирали спољнотрговинске односе и кретање прилива инвестиција из Русије у периоду украјинске кризе. Уочили смо неколико феномена. Обим спољнотрговинске размене са Русијом није смањен упркос бројним проблемима изазваним санкцијама, који се пре свега тичу транспортних и других логистичких трошкова, као и немогућности наплате путем SWIFT система. Извоз из Србије у Русију је порастао 2022. године, у односу на 2020. годину, за 31%, док је увоз из Русије у истом двогодишњем периоду повећан за читавих 97%. Вредност увоза из Русије је практично удвостручена у периоду након избијања рата у Украјини. Имајући у виду да више од половине увоза из Русије у Србију се односи на природни гас и нафту, можемо закључити да су санкције према Русији проузроковале пораст цена ових

енергената, као и да санкције нису значајније утицале на економске односе две земље. Имајући у виду енормну увозну зависност Србије, првенствено у односу на земље Европске уније, ове санкције су свакако проузроковале двоцифрен раст инфлације у Србији, али се ово није значајније одразило на спољнотрговинске односе Србије и Русије. У посматраном десетогодишњем периоду, Србија бележи константан спољнотрговински дефицит у односу на Русију, који се 2022. године, готово удвостручио и износи 1,9 милијарди долара. Ово је непосредна последица рата у Украјини, а забрињава и податак да се покривеност увоза извозом смањила у задњих годину дана са 55% на 38%. И поред свих негативних показатеља за српску привреду, Русија остаје један од најзначајнијих спољнотрговинских партнера, са уделом од 7,5% у укупном увозу и 4,1% у укупном извозу Србије.

Други значајан феномен који је везан за украјинску кризу односи се на кретање прилива страних директних инвестиција из Русије. Са избијањем рата у Украјини, инвестиције из Русије су порасле више од десет пута. У истом периоду највећа руска компанија на српском тржишту НИС, односно Гаспромнефт, наставила је своје улагање куповином ХИП Петрохемије и последњег великог извозника из Србије који није био у страном власништву. Русија након Европске уније и Кине остаје трећа најзначајнија економија порекла страних директних инвестиција у Србији. Украјинска криза само је допринела да се ове инвестиције повећају не само по вредности, већ и по бројности, јер је само у последњих посматраних годину дана основано преко седам хиљада руских предузећа у Србији.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Atlagić. Siniša. 2021. „Kakvu nam poruku šalje Rusija: Ruska kulturna diplomatija u Srbiji na početku 21. veka.” *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*. 173:21-34. doi 10.5937/kultura2173021A.
- BBC, 2023. ”Srbija i energenti: Zašto se gradi naftovod između Srbije i Mađarske.” 5.oktobar 2023. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-65746226>
- Beckmann-Dierkes, Norbert, i Slađan Rankić. 2022. “Serbian Foreign Policy in the Wake of the War in Ukraine”. Konrad-Adenauer-Stiftung. July 2022. <https://www.kas.de/documents/252038/16191335/>

- Serbian+Foreign+Policy+in+the+Wake+of+the+War+in+Ukraine.pdf/30d4a7d9-a80a-9f8b-9ff2999425df715a?version=1.0&t=1659099133262
- Bryanski, Глеб. 2007. "Russia may veto U.N. Kosovo resolution." *Reuters*. May 12, 2007. <https://www.reuters.com/article/uk-kosovo-russia-idUKL1253654020070512>
- Cvetković, Ljudmila, i Branka Trivić. 2014. „Može li se praviti paralela između Krima i Kosova,” *Radio slobodna Evropa*. 12. mart 2014. <https://www.slobodnaevropa.org/a/moze-li-se-praviti-paralela-izmedju-krima-i-kosova/25294802.html>
- Danas*, 2022. „Šta uvozimo a šta izvozimo u Rusiju, Ukrajinu, Belorusiju: Od nafte do hulahopki.” 26. septembar 2023. <https://n1info.rs/biznis/sta-uvozimo-a-sta-izvozimo-u-rusiju-ukrajinu-belorusiju-od-nafte-do-hulahopki/>
- Danas*. 2023. „Srbija glasala za rezoluciju GS UN kojom se zahteva momentalno povlačenje ruskih snaga iz Ukrajine.” 23. Februar 2023. <https://www.danas.rs/svet/srbija-glasala-za-rezoluciju-gs-un-kojom-se-zahteva-momentalno-povlacenje-ruskih-snaga-iz-ukrajine/>
- Deklaracija o strateškom partnerstvu Srbije i Rusije. 2013. http://ambasadarusije.rs/data/uploads/Deklaracija_1.pdf, poslednji pristup 26. Oktobra 2023.
- Droin, Mathieu. 2023. "NATO and the European Union: The Burden of Sharing." *Center for Strategic and International Studies*. January 17, 2023. <https://www.csis.org/analysis/nato-and-european-union-burden-sharing>
- Evropska komisija. 2022. Republika Srbija: Izveštaj za 2022. godinu. https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/Serbia_Report_2022_SR.%5B1%5D.pdf
- Gajić, Aleksandar Saša. 2015. „Slučajevi Kosova i Krima: kontroverze prava na samoopredeljenje u savremenom kontekstu.” *Kultura Polisa* 28: 9-25 .
- Gajić, Aleksandar. 2023. „Geopolitički položaj Srbije nakon otpočinjanja rata u Ukrajini: neutralnost i strateško odvracanje u kriznom kontekstu.” *Srpska politička misao* 80 (2):53-74.
- Glišin, Vanja, i Ljubiša Despotović. 2022. „Geopolitički aspekti ruske meke moći na Balkanu i u Srbiji”. U *Rusija I Balkan – Ekonomsko*,

- političko i kulturno prisustvo Rusije na Balkanu: Položaj, uloga i značaj Srbije*, ur. Stevan Rapačić, Dragan Trailović i David Iraklievič Tereladze. 107-131. Beograd: Institut za političke studije.
- Istraživanje javnog mnjenja. 2022. Beograd: Institut za političke studije.
- Jovanović, Miroslav. 2010. „Dve Rusije: o dva dominantna diskursa Rusije u srpskoj javnosti.” U *Odnosi Rusije i Srbije na početku XXI veka*, ur. Žarko N. Petrović, 11-18. Beograd: ISAC Fond, International and Security Affairs Centre
- Kolarski, Ljiljana. 2022. The Impact of the War in Ukraine On the Western Balkans.” *The Policy of National Security* 23 (2): 87-107. doi 10.22182/pnb.2322022.5
- Ković, Miloš. 2022. „Poreklo rata u Ukrajini.” *Politika*. 8. mart 2022. <https://www.politika.rs/sr/clanak/501155/Pogledi/Poreklo-rata-u-Ukrajini>
- Ković, Miloš. 2014. „O kulturnim i političkim vezama Srbije i Rusije od Svetog Save do 1914.” *Novi standard*. 23. jun 2014. <https://standard.rs/2014/06/23/o-kulturnim-i-politickim-vezama-srbije-i-rusije-od-svetog-save-do-1914/>
- Lišanin, Mladen. 2018. “Sanctions as an Ambiguous Tool of Economic Statecraft: The Case of Russia Post-2014.” *Serbian Political Thought* 18 (2): 23-68. doi:10.22182/spt.18212018.4
- Milošević, Zoran (ur). 2015. *Ukrajinsko pitanje danas*. Šabac: Centar Akademske reči.
- Ministarstvo odbrane Republike Srbije. 2020. *Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije*. https://mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadržaj/dokumenta/strategije/2021/Prilog1-StrategijaNacionalneBezbednostiRS-SRP.pdf
- Mladenović, Nikola, i Dušan Dostanić. 2021. „Odnos srpskih političkih stranaka prema Rusiji od XIX do XXI veka U Rusija i Balkan – Ekonomsko, političko i kulturno prisustvo Rusije na Balkanu: Položaj, uloga i značaj Srbije, ur. Stevan Rapačić, Dragan Trailović i David Iraklievič Tereladze. 132-161. Beograd: Institut za političke studije.
- NI, 2023. „Rusi osnovali skoro 7.000 firmi: Može li to da pogura srpsku ekonomiju?” 26. septembar 2023. <https://n1info.rs/biznis/rusi-osnovali-7-000-firmi-u-srbiji/>

- Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj*, 2023. „Baza stranih investicija”, 1. septembar 2023. <https://naled.rs/baza-stranih-investicija>
- Narodna Banka Srbije*, 2023. „Platni bilans”, 15. oktobar 2023. https://www.nbs.rs/sr/drugi-nivo-navigacije/statistika/platni_bilans/
- Novaković, Igor, i Jovana Bogosavljević. 2018. *Srbija i pregovori u poglavlju 31: Zajednička spoljna, bezbednosna i odbrambena politika*. Beograd: ISAC Fond Centar za međunarodne i bezbednosne poslove.
- Novaković, Igor. 2022. „Pozicija Srbije u kontekstu rata u Ukrajini – razlozi i perspective.” *Heinrich-Böll-Stiftung*. https://rs.boell.org/sr/2022/03/25/pozicija-srbije-u-kontekstu-rata-u-ukrajini-razlozi-i-perspektive#_ftn1
- Nova srpska politička misao [NSPM]. 2023. „Đorđe Vukadinović: To što tri četvrtine građana Srbije podržava BRIKS nije samo izraz želje za bliskošću sa tom organizacijom, nego još više pokazatelj stepena nezadovoljstva Zapadom i pritiscima sa te strane.” 14. oktobar 2023. <http://www.nspm.rs/hronika/djordje-vukadinovic-to-sto-tri-cetvrtine-gradjana-srbije-podrzava-briks-nije-samo-izraz-zelje-za-bliskoscju-sa-tom-organizacijom-nego-jos-vise-pokazatelj-stepena-nezadovoljstva-zapadom-i-pritiscima-sa-te-strane.html>
- Pavlov, Evgeniy. 2021. „Otvoren ruski balkanski centar u Beogradu.” *Ruski dom*. <https://ruskidom.rs/sr/2021/04/29/otvoren-ruski-balkanski-centar-u-beogradu/>
- Ranković, Rade. 2023. „Birodi: Većina u Srbiji krivi EU, SAD, NATO i Ukrajinu za agresiju Rusije.” *Voice of America*. 13 februar 2023. <https://www.glasamerike.net/a/srbija-ukrajina-rat-rusija-sad-eu-krivci-istrazivanje-birodi/6961221.html>
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2014. *Statistički godišnjak Republike Srbije 2014*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2017. *Statistički godišnjak Republike Srbije 2017*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2020. *Statistički godišnjak Republike Srbije 2020*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2023. *Statistički godišnjak Republike Srbije 2023*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

- RT Balkan. 2023. „Rekonstruisani Spomenik srpskim i ruskim herojima iz Prvog svetskog rata ponovo krase Kalemegdan.” 31. avgust 2023. <https://lat.rt.rs/magazin/47600-otvoren-rekonstruisan-spomenik-ruskim-i-srpskim-zrtvama-kalemegdan-beograd/>
- RTS. 2021. “Otvoren ruski balkanski centar u Beogradu.” 29. april 2021. <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/4354997/rusko-balkanski-centar-beograd-srbija-rusija-bocan-harcenko.html>
- Sanchez Alonso, Aida, and Ana Lázaro, “‘Time to decide’: MEPs call for Serbia to change its stance on Russia,” *Euronews*. <https://www.euronews.com/my-europe/2022/07/06/eu-parliament-calls-for-serbia-to-change-its-stance-on-russia>
- Trailovic, Dragan, i Stevan Rapaic. 2021. “Political and Economic Aspects of Serbo-Russian Relations from the Perspective of Serbian Citizens.” *Eurasian integration: economics, law, politics* 15 (3):82–96.
- Vasa, Laszlo. 2020. “Foreign direct investment in the Republic of Serbia: Correlation between foreign direct investments and the selected economic variables” *Journal of International Studies*, April 2020, 13(1):170-183. doi: 10.14254/2071-8330.2020/13-1/11
- Vreme*. 2022. „Savet za nacionalnu bezbednost: Srbija neće uvoditi sankcije Rusiji.” 25. februar 2022. <https://www.vreme.com/vesti/savet-za-nacionalnu-bezbednost-srbija-neze-uvoditi-sankcije-rusiji/>
- Zaključak Vlade Republike Srbije. 2022. „Službeni glasnik RS”, br. 28/2022
- Zarić, Ivan, i Željko Budimir. 2022. “The Great Powers Geopolitical Competition Over the Balkans – The Influence of Ukraine Crisis.” *The Review of International Affairs* LXXIII (1186): 79–104. https://doi.org/10.18485/iipe_ria.2022.73.1186.4
- Živanović, Maja, i Dušan Komarčević. 2022. „Diplomatski sporazum Srbije sa Rusijom novi ‘prst u oko’ Zapadu.” *Radio Slobodna Evropa*. 26. septembar 2022. <https://www.slobodnaevropa.org/a/diplomatski-sporazum-sa-rusijom-novi-prst-u-oko-srbije-zapadu/32052844.html>

Dragan Trailović

Institute for political studies, Belgrade

Stevan Rapačić

Institute for political studies, Belgrade

RELATIONS BETWEEN SERBIA AND RUSSIA DURING THE UKRAINIAN CRISIS**

Resume

Serbia and Russia are countries that share a long and complex history of political, economic, and cultural ties. Their relations became even more intricate following the outbreak of the crisis in Ukraine, leading to various implications for broader international relations and, consequently, for the relations between the two states. The confrontation between Russia and the West has presented new challenges for Serbia's foreign policy, placing it at the crossroads between the strategic goal of joining the EU and its traditional friendship with Russia. This article aims to analyze the situation and present the relations between Serbia and Russia during the crisis in Ukraine. The paper will examine the primary areas of cooperation between the two countries, with a particular focus on their political and economic relations during this period. The paper relies on a range of sources, including official statements and documents, media reports, academic studies, and public opinion surveys.

Keywords: Serbia, Russia, relations between Serbia and Russia, Ukrainian crisis.

* Овај рад је примљен 29. октобра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. новембра 2023. године.

** The article was created as part of the scientific research activity of the Institute for Political Studies financed by the Ministry of Science and Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

Урош В. Шуваковић*

*Универзитет у Београду – Факултет за образовање
учитеља и васпитача, Београд (Србија)*

Ивко А. Николић**

*Универзитет у Београду – Факултет за образовање
учитеља и васпитача, Београд (Србија)*

Јелена Р. Петровић***

Универзитет одбране – Војна академија, Београд (Србија)

ВЕРСКА НАСТАВА У СРБИЈИ ДВЕ ДЕЦЕНИЈЕ ПОСЛЕ УВОЂЕЊА У ШКОЛСКИ СИСТЕМ: МИШЉЕЊА СТУДЕНТА И ЊИХОВИ СТАВОВИ ПО СРОДНИМ ПИТАЊИМА****

Сажетак

Протеком нешто више од две деценије од увођења Верске наставе у школски систем Србије, настала је и научна и друштвена потреба да се провере ставови садашњих студената у погледу њеног статуса, примењеног модела и утицаја похађања Верске наставе на формирање социјалних ставова по одређеним друштвеним питањима, о којима цркве и верске заједнице имају своје ставове.

Истраживање, спроведено методом испитивања, техником онлајн анкете, на грудвастом узорку, је извршено током маја и јуна 2022. године, међу студентима свих учитељских факултета у

* uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs

** ivko.nikolic@uf.bg.ac.rs

*** jelenailicpetrovic@gmail.com

**** Истраживање је финансијски подржало Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-1/2023-01/4).

Србији. Избор студената учитељских факултета као статистичког скупа, повезан је са чињеницом да су учитељи ти који се у склопу школске социјализације први сусрећу са ученицима и значајно утичу на формирање њихових социјалних ставова у раном периоду институционалне социјализације. Стога је било важно проверити њихове ставове по овом питању.

Резултати истраживања су показали да постоји сагласност о потреби постојања Верске наставе као предмета, и то чак кроз залагање да тај предмет стекне обавезни статус у основној школи, али да у још већој мери постоји сагласност о потреби трансформације модела (садржаја) верске наставе из потпуно конфесионалног у комбиновани. Студенти сматрају да је у периоду ране школске социјализације (I-IV разред основне школе) потребно да Верска настава задржи свој конфесионални карактер, док је у старијим разредима основне школе (V-VIII) потребно да она буде заснована на неконфесионалном моделу, који би омогућавао како спознају других религија и њиховог учења, тако и разматрање религије у кључу важне друштвене појаве (историјски, филозофски, морално, социолошки, итд).

Истраживање је потврдило утицај похађања Верске наставе на формирање одређених социјалних ставова код испитаника, па са тог аспекта треба посматрати и истрајност цркава и верских заједница за њеним одржавањем у школском систему, и то према конфесионалном моделу.

Кључне речи: Верска настава, статус предмета у школском систему, примењени (конфесионални) и пожељни (комбиновани) модел, ставови студената учитељских факултета, Србија 2022.

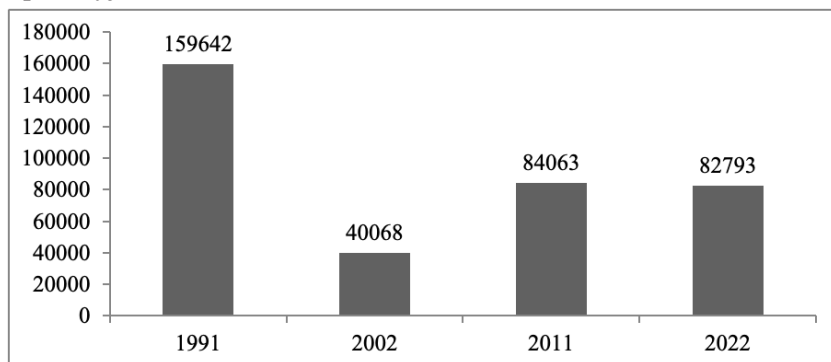
Школа је заменила Цркву у улози доминантног државног идеолошког апарата (Altiser 2015, 43)

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Није потребно посебно истицати да током периода југословенске социјалистичке изградње религијски поглед на свет није био добродошао (в. нпр Павле 2013; Јањић 2018), премда се

морају констатовати две чињенице: а) однос према религији у Титовој Југославији је, генерално, био значајно либералнији него у другим земљама источно-европског блока, нарочито од 60-их година XX века (Flere & Klanjšek 2014, 242) и, б) он је био неједнак у различитим републикама: од широке толеранције црквеног у католичким деловима земље (Словенија, Хрватска), преко толеранције унутар духовног деловања, али уз потискивање деловања у јавној сфери (Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина), до отвореног фаворизовања настанка нових цркава, какав је случај био у Македонији (Šuvaković, Nikolić, Petrović 2023, 161). Ипак, током постојања социјалистичке Југославије верска настава није била омогућена ни у једној од бивших југословенских република, уз примену начела стриктног секуларизма¹.

Промене на европском истоку, распад социјалистичког блока, довео је до оживљавања утицаја религије и цркве у овим друштвима генерално (Berger 1999 6; Ramet 2014; Kulska 2020), укључујући и бивши југословенски простор (Flere, Klanjšek 2008; Blagojević 2009; Петровић 2011; Петровић, Шуваковић 2013; Vukomanović 2016; Радушки 2018, 28-33). Индикатор тога је и опадање броја атеиста и агностика у транзиционом периоду кроз који Србија пролази, што се види кроз пописно изјашњавање у периоду 1991-2022. које приказујемо на Слици 1.

Слика 1. Број атеиста у Србији (без КиМ) према резултатима пописа (категорија „агностик” се јавља од 2011 и стога је приказана збирно

¹ Ово начело не треба повезивати са социјалистичким уређењем, мада се у југословенском случају поклапа. Савремена Француска није социјалистичка земља, али јесте секуларна, лаичка држава, што врло јасно демонстрира у јавној сфери.

са категоријом „атеиста” у подацима пописа из 2011. и 2022. године (Извори: РЗС 2013, 13; РЗС, 16.06.2023. Обрада аутора)

Као што је показано, у односу на 1991. годину скоро је упреполовљен број атеиста, и он се у последња два пописа усталио на готово истом нивоу. На Слици 1 нисмо приказали податке из Пописа 1953. године² за подручје Народне Републике Србије, који укључују тадашњу Аутономну област Косово и Метохија па су стога само делимично самерљиви, али се из њих види да се тада 890031 становник Србије изјаснио као атеиста (РЗС 2013, 13), што ће рећи да је тада било 5,57 пута више атеиста него у време отпочињања транзиције 1991., односно близу 11 пута више него 2022. када је транзиција већ увелико одмакла. Истовремено, чињеница да се у јеку борбе за изградњу социјализма и атеизацију друштва, свега 12,75% грађана Србије изјашњавало као атеисти, док су се остали изјашњавали као припадници неке вере, односно конфесије, те да је тада уопште такво изјашњавање било присутно на попису, потврђује тезу о томе да је у тадашњој социјалистичкој Југославији слобода вероисповести била значајно већа него у другим, реалсоцијалистичким, земљама.

„Кроз процесе религијског учења, ритуалних обреда и религијског васпитања, верске установе непрестано указују људима на религијске и традиционалне вредности и норме, настојећи да оне буду превалентне у личном и друштвеном животу. У томе се посебна пажња посвећује васпитању млађих нараштаја, што се најбоље може запазити кроз тежњу верских установа да остваре што већи утицај у формалном образовању” (Базић 2011, 350). Након разбијања Југославије (Шуваковић 2012, 151-162), у свим бившим југословенским републикама, са изузетком Црне Горе³, уведена је верска настава у школски систем. Имајући у виду опште моделе верске наставе који се у литератури најчешће наводе (в. Maksimović 1998; Trесе

² Каснији пописи, све до оног из 1991. нису укључивали питање о вероисповести.

³ Разлоге неувођења верске наставе у Црној Гори не треба тражити, пре свега, у образовној политици те државе нити у њеном опредељењу за стриктну раздвојеност цркве од државе, већ у настојању бившег режима Мила Ђукановића да, у грађењу црногорског као антисрпског идентитета, по сваку цену спречи утицај Српске православне цркве и да промовише некакву неканонску тзв. Црногорску православну цркву. То је илустрација да се на Балкану, премда не само ту, религијска припадност сматра важним обележјем националног идентитета, као што је промена вере значила „кидање етно-културних веза” (Бодрожић 2014, 25)

2010; Ивановић 2015), Србија је прихватила конфесионални модел њене организације, за који су се залагале све традиционалне верске заједнице⁴.

Иако је до значајног оживљавања улоге цркве у српском друштву, посебно улоге СПЦ, дошло још пред крај једнопартизма, до превладавањем партијске линије српских комуниста коју је предводио Слободан Милошевић, а што је још више постало изражено у првој деценији реуспостављеног вишестраначја у којој је Милошевићева Социјалистичка партија Србије имала улогу водеће странке све до преврата 5. октобра 2000. године, у том периоду није дошло до обнављања верске наставе у српским школама. Разлоге треба тражити у Милошевићевом чврстом опредељењу за принцип секуларне државе⁵ и чврсту увереност да је за Србију оптимално

⁴ На истоветан начин су поступиле, хронолошки пре Србије, од бивших југословенских република, Хрватска и оба ентитета унутар Босне и Херцеговине (в. Настић 2020, 488–489). Правећи разлику између „повратка религији” (раста религиозности) и „повратка религија”, Цвитковић указује да је заправо овај други процес био доминантнији. „Повратак религија у јавну сферу био је најочитији у области политике (преко националних партија у великом броју случајева) и области образовања (кроз укључивање конфесионалних катихизиса у државне школе на територији Босне и Херцеговине, Хрватске и Србије)” (Cvićković 2009, 15). Македонија је најпре увела конфесионални модел, да би се након интервенције њеног Уставног суда од њега одустало и успоставио модел неконфесионалног изучавања једног од три предмета, у којима се религија изучава као социјални феномен у старијим разредима основне школе (Косева 2015). Сличан модел је успостављен и у Словенији у којој постоји предмет Религија и етика, који је неконфесионалног садржаја, у последња три разредна основне школе, а нуди се и у средњој школи, док се у гимназији као обавезни предмет учи Грађанско патриотско васпитање и етика (Staničić 2021, 158-159).

⁵ Сличан став је заступао и француски социјалиста с почетка XX века Жан Жорес (Jean Jaurès) „Демократија и лаицитет су два идентична појма” и наставља даље, говорећи о принципу лаицитета у образовању: „Демократија има дужност да образује децу; а деца имају право да се васпитавају по оним принципима који ће касније обезбедити слободу човека. Није ни на коме, било да је појединац, било породица, или скупштина, да интервенише између ове дужности нације и овог права детета. Како се дете може припремити да без страха остварује права која лаичка демократија признаје човеку ако њему самом није дозвољено да у лаичком облику остварује суштинско право које му је признато законом, право на образовање? Како ће касније озбиљно схватити неопходну разлику између верског поретка који зависи само од индивидуалне савести и друштвеног и правног поретка који је у суштини лаички, ако оно само, у вршењу првог права које му је признато и у испуњење прве дужности

решење спровођење принципа грађанске суверености, што је значило и то да цркве треба да своје активности спроводе независно од државних школа, чиме се избегава подела ученика по основу верске припадности. Ово је наравно било критиковано од представника СПЦ и других верских заједница, који се чак нису либили ни да учествују у опозиционим политичким демонстрацијама. После петоктобарских промена 2000. и доласка на власт „демократских снага”, ни недељу дана након испоручивања председника Милошевића тзв. хашком трибуналу, потпуно на пречац, после састанка са представницима традиционалних верских заједница у Србији, премијер Зоран Ђинђић је саопштио одлуку о увођењу веронауке у школски систем Србије, већ од септембра 2001. године. То је био „израз политичког волунтаризма и прагматизма” (Шуваковић 2014, 171-172) тадашњег премијера, његовог устукнућа пред притиском појединих владика СПЦ, али и СПЦ у целини⁶ и других традиционалних верских заједница, упркос противљењу ресорног министра просвете, али у критичном тренутку за земљу, када је непосредно пре тога донео једну противуставну одлуку, која је и у тренутку писања овог рада предмет веома оштрих осуда и критика, како стручно-правничке, тако и широке јавности. Тако су Верска настава и њен алтернативни предмет, Грађанско васпитање, ушли у школски систем Србије, и то у трајању од 12 година, најпре као факултативни предмет, а већ од септембра наредне године као обавезни-изборни предмети: ученик је био у обавези да бира један од та два понуђена предмета. У погледу њеног садржаја, примењен је конфесионални модел, заправо преузет немачки модел наставе као „правни трансплант” (Avramović 2016), уз прихватање наших етно-конфесионалних карактеристика.⁷

која му је наметнута законом, бива испоручено конфесионалном подухвату, преварено мешањем верског и правног поретка? Ко каже обавеза, ко каже закон, нужно каже лаицизам. (Jaurès 1904).

⁶ Наши социолози религије указују на свој налаз да су православни Срби традиционални „верници четири обреда” (крштење детета, црквено венчања, обележавања славе, евентуално Божића, Ускрса и градске славе и сахрана уз опело) и из тога изводе закључак да су „почетком XXI века Срби религиозни у смислу традиционалног припадања [Цркви, прим. наша], без веровања” (Đorđević 2009, 62).

⁷ „Могло би се рећи да су на подручју Балкана религија и конфесија једно од обележја идентитета. Национална скупина се може разликовати од друге националне скупине најчешће по припадности одређеној религији” (Cvitković 2001, 99). Колико је ова констатација тачна, довољно се види уколико се

С обзиром на то да су свршени студенти учитељских факултета ти са којима се будући ђаци срећу у првим данима свог школовања, те да као такви имају значајну улогу у формирању њиховог погледа на свету⁸, нас је у истраживању интересовало какви су ставови студената учитељских факултета према верској настави у Србији, њеном статусу као предмета, одабраном конфесионалном моделу, али и према једном броју социјалних ставова који се могу формирати под утицајем (не)религиозности (однос према праву жена на абортус, легализацији проституције, канабиса, истополним браковима и еутаназии). Ови ставови су нас посебно интересовали у односу на две претходне чињенице: а) њихову вероисповест, и б) који су од понуђена два изборна предмета (Верска настава и Грађанско васпитање) похађали у свом претходном образовању. Покушали смо то да утврдимо истраживањем које смо спровели током маја и јуна 2022. године

МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

Метод, техника и инструмент истраживања

У истраживању је примењен метод испитивања, техника онлајн анкете⁹, коришћењем гугл упитника као инструмента. Анкетни упитник се састоја од више сегмената, поред осталих и оних које излажемо у овом раду:

1. социјално-демографска обележја, укључујући и питање о вероисповести,
2. похађање верске наставе у ранијем циклусу школовања и однос према њој као предмету у школском систему Србије и статусу у основној школи,

упореде пописни подаци о верској припадности (Слика 2) и о националној припадности са Пописа 2022. (Табела 1. у Стојшин 2023, 852).

⁸ Компјутерски системи, код провере идентитета личности, често користе питање „Како Вам се звала учитељица?“, полазећи од претпоставке да тај податак нико не заборавља, јер је то особа са којом се прво сусрећу током периода школске социјализације и која највише на њих, у том периоду формирања личности, утиче.

⁹ Онлајн анкета спада, по типу, у облик писмене анкете, зато што „подразумева писмену комуникацију између анкетара и испитаника“, при чему је њена специфичност та да је дата у електронској форми, односни да се дистрибуира Интернетом (в. Шуваковић 2000, 110, 113).

3. социјални ставови према питањима која се могу повезати са верским учењима и ставовима верских заједница:

- а) абортус – *жена треба да има право на абортус.*
- б) проституција – *проституцију треба легализовати.*
- ц) истополни бракови – *истополне бракове треба легализовати.*
- д) употреба канабиса – *канабис треба легализовати.*
- е) еутаназија – *еутаназију треба легализовати.*

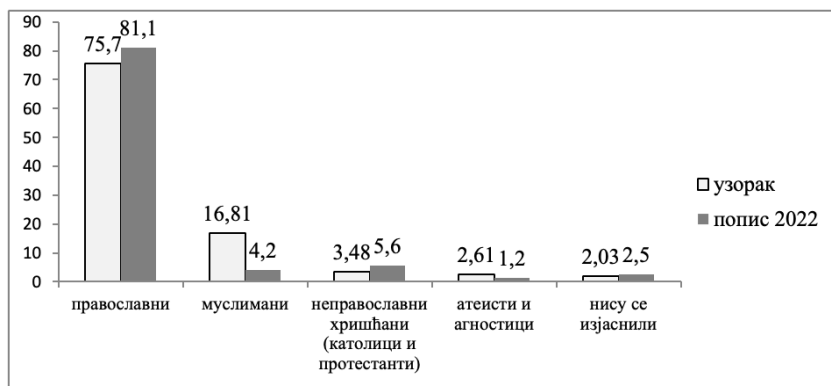
Наведени ставови су процењивани на петостепеној Ликертовој скали (1 – уопште се не слажем до 5 – потпуно се слажем).

Узорак

Узорком је био обухваћено 401 студент ОАС и МАС учитељских факултета у Србији: Београд (са одељењима Нови Пазар и Вршац), Сомбор, Суботица, Ужице, Јагодина, Врање, Лепосавић. Просечна старост студената је износила $M = 22$ ($SD = 1.6$). Истраживање је обухватило и мушке студенте, али с обзиром на велику диспропорцију и изразиту доминацију жена у укупној студентској популацији учитељских факултета у Србији од преко 91% (РЗС 2021), у раду није било могуће извршити компарацију према полу, зато што је у узорку било свега 18 мушких студената, различитих година студија. Такође, с обзиром на то да је понуђено питање о вероисповести било добровољно¹⁰, због потреба рада, из узорка су изузети студенти који се нису о томе изјаснили, као и студенти који су се изјаснили као атеисти или припадници других конфесија. Стога је, након ових корекција, узорком било обухваћено 317 студената, православне и исламске вероисповести.

С обзиром на то да је недуго по окончању нашег испитивања, извршен попис становништва Србије, на Слици 2 приказујемо религијско-конфесионалну припадност студената из нашег почетног узорка (пре извршених корекција) и удела одговарајуће вероисповести у становништву Србије (без КиМ) према резултатима Пописа из 2022.

¹⁰ Као, уосталом, и на Попису који је уследио.

Слика 2. Поређење узорка (пре извршених корекција) и популације грађана Србије према подацима Пописа из 2022. године према одговору на питање о вероисповести, у процентима (Извор РЗС 16. 06. 2023. Матерњи језик, вероисповест и национална припадност и подаци добијени нашим истраживањем. Обрада аутора).

Из Сlike 2 се види да је учешће православних студената у нашем узорку нешто мало потцењено у односу на учешће православних верника у укупној популацији, док је учешће муслиманских студената у узорку чак четири пута повећано у односу на учешће исламских верника у укупној популацији. Међутим, да није тако поступљено, било би немогуће формирати узорак на основу кога би се могло закључивати, због недовољног броја испитаника исламске вероисповести. Треба приметити и то да је студената атеиста и агностика, према нашем узорку (пре извршених корекција), дупло више него што их има у укупној популацији.

Имајући у виду тип узорка, примењен је виртуелни експоненцијални недискриминативни грудvasti узорак (Parker, Scott & Geddes 2019). Ова врста узорка постала је веома честа у друштвеним наукама, квалитативним истраживањима, и према типу спада у пригодне узорке, дакле у узорке који не почивају на вероватноћи. Ипак, за разлику од обичног пригодног узорка, карактеристика грудvastог узорка је у покушавају његове објективизације кроз омогућавање великог броја тачака приступа упитнику.

Варијабле

Независне варијабле у овом истраживању су биле година студија (прва $n = 77$, друга $n = 60$, трећа $n = 74$, четврта $n = 64$, пета $n = 42$), вероисповест (православни = 259 и муслимани = 58) и предмет који су студенти похађали током претходног школовања (верска настава = 223 или грађанско васпитање = 94). Зависне варијабле су биле однос према Верској настави као предмету у школском систему Србије (став, статус предмета и његова садржина), као и ставови према абортусу, проституцији, истополним браковима, канабису, еутаназији.

Методе обраде података

Подаци су обрађени у програму SPSS 22.0. Том приликом су за обраду података кориштене фреквенције, проценти, χ^2 тест, мере дескриптивне статистике и t тест за независне узорке.

Процедура

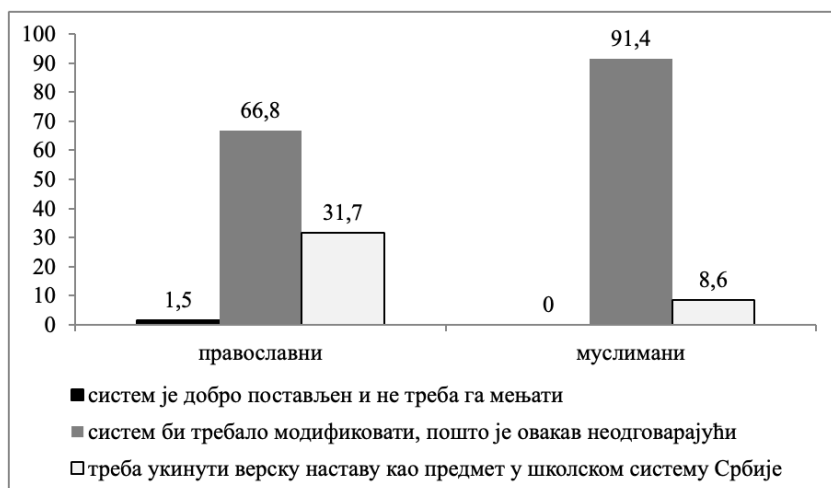
Истраживачи су линк са упитником доставили: свим учитељским факултетима у Србији уз молбу да их поставе на своје сајтове; студентима чије су електронске адресе поседовали, тражећи од њих да их проследе својим колегиницама и колегама са сопственог или неког другог учитељског факултета у Србији; студентским парламентима учитељских факултета, замоливши их да линкове поставе на већ постојеће студентске групе које уобичајено користе студенти са њихових факултета ради међусобне комуникације, на различитим друштвеним мрежама (Facebook, Viber, e-mail...). Тиме је обезбеђено више десетина различитих улазних тачака у упитник, чиме је пристрасност практично елиминисана. Анкетирање је било анонимно и добровољно.

РЕЗУЛТАТИ

У односу на вероисповест постоји значајна разлика између студената православаца и муслимана у погледу одабира изборног предмета (Верска настава или Грађанско васпитање) током њиховог претходног школовања (основне и средње школе). Код православних

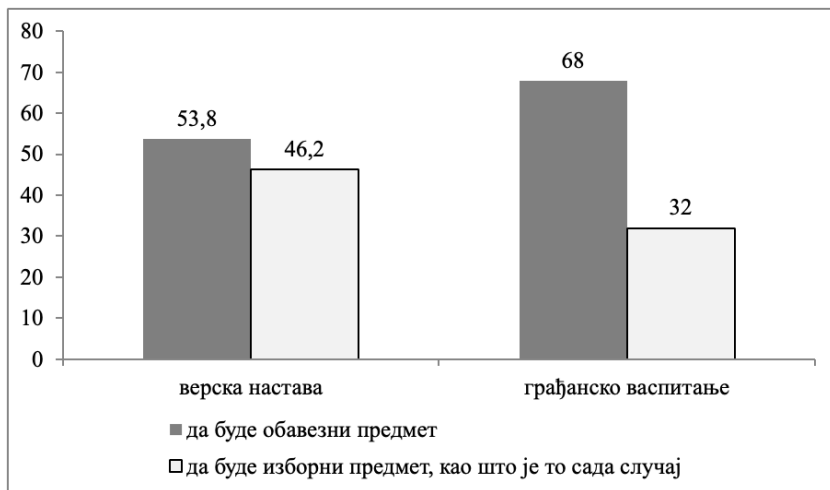
студената, нешто мало мање од 2/3 (65,3%) је похађало верску наставу, док је остатак, нешто више од 1/3 похађало Грађанско васпитање. Код студената исламске вероисповести, Верску наставу је похађало њих чак 93,1%.

С друге стране, и православни и студенти муслиманске вероисповести се залажу за модификације система Верске наставе, али у неједнаком уделу. Интересантно је, међутим, да се чак 31,7% православних студената залаже за њено укидање, док је тај удео код муслиманских студената испод 1/10.

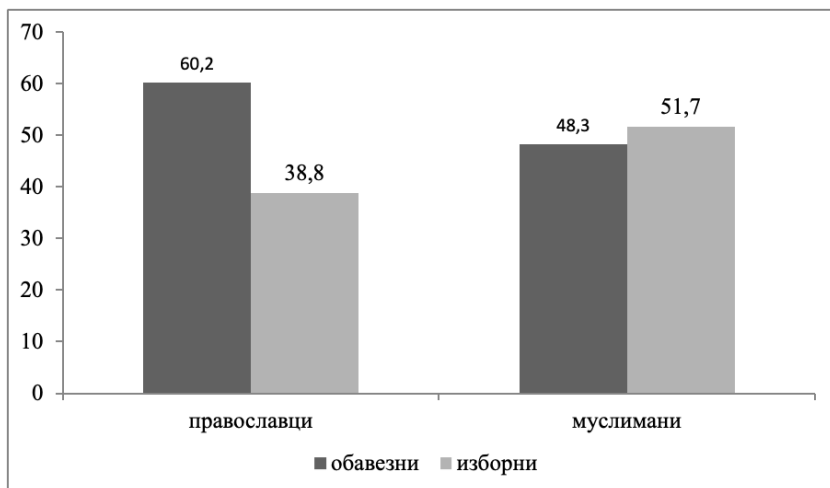

Слика 3. Вероисповест студената и њихов став према Верској настави у школском систему Србије (%)

Важан је налаз да, међу онима који су Верску наставу похађали, нема задовољних садашњим системом, да се 75,8% залаже за његову модификацију, а 24,2% за његово укидање у школском систему Србије. С друге стране, међу онима који су похађали Грађанско васпитање, 4,3% сматра да је садашњи систем организације Верске наставе добар и да га не треба мењати, 60,6% се залаже за његове модификације, а чак 35,1% за укидање Верске наставе. Међутим, ако се узму у обзир ставови у погледу тога у ком правцу би требало да се изврши модификација предмета Верска настава, у погледу његовог статуса, онда се добија потпунији увид.

Слика 4. Ставови студената према статусу предмета Верска настава, у односу на то који су од два изборна предмета слушали у свом претходном школовању (%)

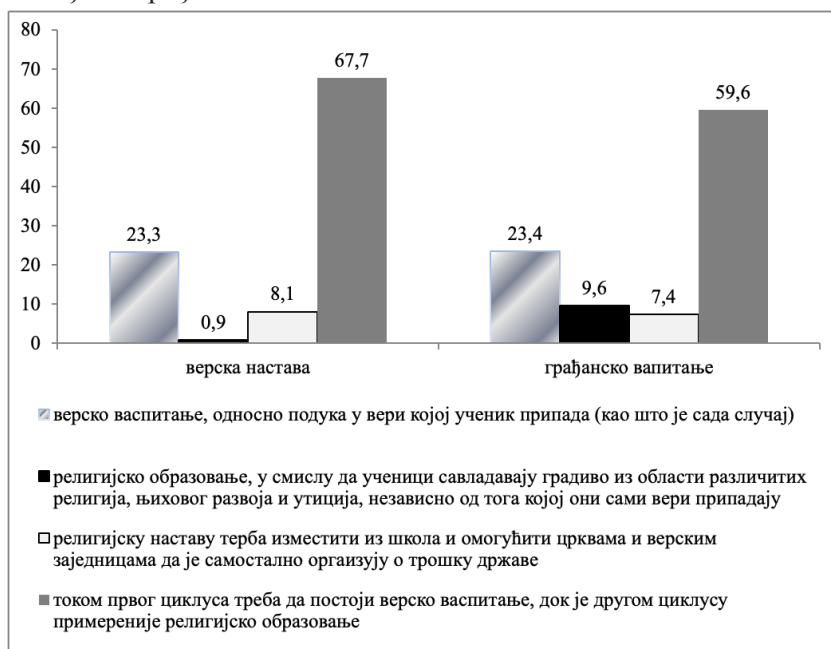

Слика 5. Поређење става према статусу Верске наставе у школском систему Србије према вероисповести студената (%)

Студенти такође имају и ставове у погледу модела (садржаја) по коме се организује Верска настава у основним школама¹¹, при чему

¹¹ Основношколско образовање у Србији (које је Уставом прописано као обавезно) је подељено у два циклуса: *први*, обухвата од I-IV разреда (отприлике 7-11.

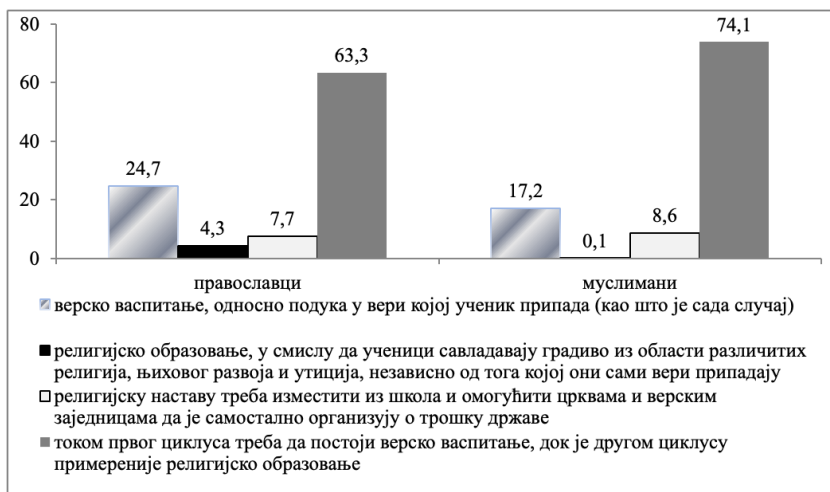
су чак три од понуђена четири става (заправо модела организације верске наставе) у приближном уделу заступљени код оних који су претходно похађали Верску наставу и оних који су претходно похађали Грађанско васпитање.

Слика 6. Однос похађања једног од два изборна предмета у основним школама и става према садржају (моделу) религијског образовања у основним школама у Србији (%)

Приближно је слична ситуација и када се упореди вероисповест студента са њиховим односом према Верској настави. Највећи број њих, обе вероисповести, се залаже за конфесионални приступ (васпитање у вери којој ученик припада) у I циклусу основношколског васпитања и образовања и за неконфесионални модел у II циклусу.

године живота детета, зависно у којој доби је кренуло у основну школу), и други, од V-VIII разреда (отприлике 11-15. године живота детета).

Слика 7. Вероисповест студената и њихов однос према садржају (моделу) Верске наставе у основним школама Србије (%)

Интересовало нас је да ли је, и у којој мери, похађање једног од ова два предмета, Верске наставе, односно Грађанског васпитања, у току претходног образовања утицало на социјалне ставове студената према једном броју друштвених питања, за која смо претпоставили да би могао постојати одређени утицај као последица избора једног од та два предмета. Претпоставили смо и да би вероисповест студента могла да утиче на те ставове. То смо проверили на Ликертовој скали.

Табела 1. Социјални ставови студената у односу на похађање једног од два изборна предмета током претходног образовања

	Верска настава		Грађанско васпитање	
	M	SD	M	SD
право жена на абортус	3.25	1.44	4.04	1.29
легализација истополних бракова	1.90	1.37	2.17	1.41
легализација проституције	1.52	1.12	1.49	1.01
легализација канабиса	1.91	1.34	2.05	1.43
легализација еутаназије	1.97	1.27	2.24	1.40

Табела 2. Вероисповест студената и њихови социјални ставови

	православни		муслимани	
	М	SD	М	SD
право жена на абортус	3.68	1.37	2.60	1.45
легализација истополних бракова	2.05	1.40	1.67	1.29
легализација проституције	1.51	1.07	1.52	1.17
легализација канабиса	1.95	1.36	1.93	1.42
легализација еутаназије	2.13	1.33	1.71	1.21

Година студија није била значајан индикатор када се ради о социјалним ставовима студената по наведеним питањима.

ДИСКУСИЈА

Резултати истраживања које смо спровели, показују да је значајно мањи удео студената који су похађали Верску наставу код православних студената (нешто испод 2/3), него што је то случај код студената исламске вероисповести, код којих је Верску наставу похађало њих више од 90%. Ово се, вероватно, може објаснити и социјеталним фактором. Студенти исламске вероисповести доминантно студирају у Новом Пазару, дакле у апсолутно већински муслиманској средини у којој највише њих и живи, граду који је средње величине. Ова два фактора окружења, у смислу социјалног притиска, извесно да утичу на избор изборног предмета током основног и средњег школовања. Тај притисак је много мањи у великим градовима какав је Београд, одакле је и највећи број испитаника православне вероисповести. Ову нашу претпоставку потврђује и налаз да се међу студентима православне вероисповести за Верску наставу као обавезни предмет залаже изнад 60% испитаника, док је код студената исламске вере удео оних који оптирају за изборност Верске наставе изнад 1/2 (51,7%) (Слика 5). Другим речима, избор Верске наставе код студената муслимана од 93,1%, на претходним нивоима школовања, био је у значајној мери резултат друштвеног притиска окружења (породица, вршњачке групе, локална средина), пошто би се да није тако извесно добио резултат као и код православних студената о ставу да Верска настава треба да буде обавезан предмет. Заправо, за њих је Верска настава *de facto* била обавезан предмет, иако неки од њих из различитих разлога нису желели да је слушају.

У погледу организације верске наставе, код студената обе вероисповести постоји већинско сагласје да постојећи систем треба модификовати, при чему код православних студента нешто мање од 1/3 сматра да Верску наставу треба потпуно укинути, док код студената исламске вероисповести такав став има њих свега 8,6% (Слика 3). Утврђене су статистички значајне разлике између студената у односу на вероисповест и став према Верској настави ($\chi^2 = 14.078$, $df = 2$, $p < .001$). Муслимани су у већем проценту сматрали да систем по ком се изучава Верска настава треба модификовати, док су православци у већем броју сматрали да је треба укинути. Резултати показују да постоје статистички значајне разлике између студената у односу на похађање Верске наставе и става према њој ($\chi^2 = 14.475$, $df = 2$, $p < .001$). Студенти које су похађали Верску наставу су у већем проценту сматрали да систем по ком се изучава верска настава треба модификовати (њих нешто више од 3/4, док се за њено укидање изјашњава нешто мање од 1/4, при чему нико не сматра да је систем добар), док су студенти који су похађали Грађанско васпитање у већем броју сматрали да Верску наставу треба укинути, њих нешто више од 1/3, док се нешто изнад 60% залаже за модификацију, а свега 4,3% сматра да је садашњи систем добар. Овакав висок удео оних који су похађали Грађанско васпитање и који се залажу за укидање Верске наставе збиља поставља питање оправданости предмета Грађанско васпитање, а пре свега садржаја који се кроз њега изучава. То јесте предмет који је алтернативан Верској настави, али та чињеница никако не би смела да значи да би он требало да промовише нетолеранцију према Другости, чега је израз залагање за укидање могућности (и права) других ученика да изаберу Верску наставу као предмет. Међутим, када смо питање из става о постојећем систему организације Верске наставе, преформулисали у питање о њеном статусу у школском систему Србије, апсолутна већина и у групи која је похађала Верску наставу (53,8%) и у групи која је похађала Грађанско васпитање (чак 68%) сматра да Верска настава треба да буде обавезан предмет у школском систему Србије (Слика 4). Статистички су значајне разлике између студената у односу на то да ли су слушали Верску наставу и мишљења о њеном статусу као предмета у школском систему Србије ($\chi^2 = 13.750$, $df = 1$, $p < .001$). Овај налаз потврђује да постоји већински став о потребни постојања Верске наставе као обавезног предмета, али и постојано противљење Верској настави код нешто

испод 1/3 студената који, ако већ не могу да је укину, сматрају да треба да задржи изборни статус.

Када је реч о моделу (садржају) верске наставе, истраживање је показало да се велика већина студената, када се посматра фактор вероисповести (код православних: 63,3%, код муслимана: 74,1%), залаже за комбиновање конфесионалног и неконфесионалног модела Верске наставе. Њихов је став да би од I-IV разреда основне школе, ученици требало да похађају Верску наставу у складу са својом конфесијом, а од V-VIII разреда основне школе да би Верска настава требало да буде организована на неконфесионалном принципу, како би се упознале друге религије и конфесије, историјат религије, религија као друштвена појава и поглед на свет, као основа моралних начела и сл. У том смислу не постоје статистички значајне разлике ($\chi^2 = 4.494$, $df = 3$, $p < .213$). Указујемо да је код православних близу 1/4 оних који сматрају да Верска настава треба да буде само конфесионалног карактера (код муслиманских студената тај удео је 17,2%) (Слика 7). Пошто је истраживање вршено међу студентима учитељских факултета, дакле оних који су повезани по природи свог занимања са основном школом, није постављено питање у погледу начина организације Верске наставе у средњој школи. Међутим, показује се да је одговор на питање о моделу Верске наставе корелативан са предметом који су студенти слушали у свом претходном образовању. Резултати су показали да постоје статистички значајне разлике између студената у односу на то да ли су слушали Верску наставу и модела по коме овај наставни предмет треба организовати ($\chi^2 = 15.053$, $df = 3$, $p < .002$). Без обзира на то да ли су слушали Верску наставу или Грађанско васпитање, апсолутна већина студената се залаже за комбиновани модел (конфесионално модел I-IV разред основне школе, неконфесионални модел V-VIII разред), али су студенти који су имали Верску наставу у већем броју сматрали да је потребно да током првог циклуса треба да постоји конфесионални модел, док је другом циклусу примеренији неконфесионални модел у основној школи (више од 2/3), док су студенти који су слушали Грађанско васпитање у већем уделу сматрали да је потребно да верска настава буде конципирана у потпуности према неконфесионалном моделу (9,6% наспрам 0,9% оних који су похађали Верску наставу). Код полазника сваког од ова два предмета, око 1/4 испитаника се залагало искључиво за конфесионални модел у вери ученика, док је готово подједнак удео (8,1% код оних који су слушали Верску

наставу, односно 7,4% полазника Грађанског васпитања) који сматрају да Верску наставу треба изместити из школа и омогућити црквама и верским заједницама да је самостално организују о трошку државе (секуларни модел) (Слика 6). Према вероисповести, став о измештању Верске наставе изван школа заступа 7,7% православаца и 8,6% муслимана (Слика 7). Овај налаз сугерише да би на млађим узрастима верска настава требало да буде облик социјализације у вери којој се по пореклу припада (верска индоктринација), док би на старијим узрастима религију требало изучавати као друштвену појаву у разним видовима њеног испољавања.

У погледу социјалних ставова студената према друштвеним питањима која су повезана са ставовима црква и верских заједница начелно се може рећи да код верника православне вероисповести, и код полазника Верске наставе и Грађанског васпитања, постоји сагласност о прихватању права жена на абортус, док код студената исламске вероисповести је легитимација овог права бар упитна (Табела 1, Табела 2). Статистички су значајне разлике између студената у односу на вероисповест и став према праву жена на абортус ($t = 5,197$, $df = 81.225$, $p < .000$), као и према легализацији еутаназije ($t = 2.364$, $df = 90.247$, $p < .020$). Православци су имали позитивнији став према легализацији еутаназije, али је тај скор значајно нижи у односу на прихватање права жена на абортус. Када су у питању други социјални ставови и њихови скорови, они се и код студента православне и код студената исламске вероисповести, крећу у границама неприхватања, при чему је то неприхватање одлучније код муслимана, него код православаца (Табела 2). У погледу предмета који су похађали током претходног школовања, резултати су показали да постоје статистички значајне разлике између студената у односу на то да ли су студенти похађали Верску наставу и њиховог става према абортусу ($t = -4.823$, $df = 194.830$, $p < .000$). Студенти који су похађали Верску наставу су имали негативнији став према абортусу, у односу на оне који су ишли на часове Грађанског васпитања. Сви остали социјални ставови код полазника Верске наставе се крећу у оквирима потпуног одбијања и одбијања, док се код полазника Грађанског васпитања скорови крећу у интервалу од одбијања (проституција) до одбијања уз неки благи степен толеранције (скорови који једва прелазе 2 на петостепеној Ликертовој скали) (Табела 1).

КА ЗАКЉУЧИВАЊУ

Протеком нешто више од две деценије од увођења Верске наставе и Грађанског васпитања у школски систем Србије, постоји и научна и друштвена потреба да се изврши провера оправданости увођења ових предмета, њиховог статуса и садржаја који се у оквиру њих изучавају. У овом раду смо се бавили питањима везаним за Верску наставу.

Наши налази несумњиво показују сагласност већине студената учитељских факултета о потреби постојања Верске наставе. Најважнији налази показују да апсолутна већина њих сматра да она треба да постане обавезни предмет кроз основно школовање, али да примењени модел треба модификовати у погледу садржаја. Студенти су на становишту да у узрасту када се врши кључна социјализација личности (прва четири разреда основне школе), Верска настава треба да буде организована по професионалном моделу, у вери ученика, као што је то сада случај, док у друга четири разреда (од петог до осмог) основне школе, она треба да буде организована на неконфесионалним начелима, што би омогућило и спознају научних погледа на религију, сазнања о погледима на свет других религија, повезаност етичко-моралних и верских начела, итд. Важан налаз је и потврда става да избор између ова два предмета (Верске наставе и Грађанског васпитања) утиче на формирање социјалних ставова студената у вези са одређеним друштвеним питањима, о којима цркве и верске заједнице имају своја јасна становишта, чиме се може и образложити и њихово јединство, независно од вере и конфесије, у погледу постојања Верске наставе у образовном систему Србије. У односу на Алтисерово становиште на које смо се позвали на почетку овог излагања, треба уочити то да је, преко увођења Верске наставе у школски систем, поготову кроз професионални модел, заправо дошло до симбиозе функција цркве (односно верских заједница) и школе као „државних идеолошких апарата” (Altiser). Школа „асистира” цркви у вршењу једне од функција која би требало да буде ексклузивно црквена – верској подуци према одређеном катехизису и та се потреба може разумети кроз већ поменути ритуалну димензију религиозности, односно „верништво четири обреда”, карактеристично за Србе православне вере (в. фн. 10).

Аутори истраживања сматрају да би било корисно урадити слично истраживање на већем узорку и не само на учитељским већ и на другим факултетима, како би резултати добијени овим истраживањем били проверени међу различитим сегментима студентске популације, а потом и дате препоруке у ком правцу треба реформисати основно образовање.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Базић, Јован. 2011. „Национални идентитет у процесу политичке социјализације”. *Српска политичка мисао* 4/2011, 335–354. <https://doi.org/10.22182/spm.3442011.17>
- Бодрожић, Ђуро. 2014. „Религија и идентитет на Балкану”. *Политичка ревија* 1/2014, 25–43. <https://doi.org/10.22182/pr.3912014.2>
- Ивановић, Станоје. „Образовање између религије и секуларизације”. *Иновације у настави* 28 (2), 13–17. DOI: 10.5937/inovacije1502013I
- Јањић, Јован. 2018. *Српска православна црква у комунизму и посткомунизму*. Београд: Новости
- Настић, Невена. 2020. „Социолошки приступ разумевању православне верске наставе у првом циклусу основног образовања и васпитања”. *Зборник радова Учитељског факултета Призрен-Лепосавић* бр. 14, 485–497. DOI: 10.5937/zrufpl2014485N
- Павле, еписком рашко-призренски. 2013. *Извештаји са распетог Косова*. Београд: Издавачка фондација Архиепископије београдско-карловачке, Фондација патријарх Павле
- Петровић, Јасмина. 2011. „Вредносни ставови студената: религиозност, просоцијални ставови и однос према будућности”. *Годишњак Српске академије образовања за 2010*, 881–896. Доступно на http://www.sao.org.rs/documents/G2010_2x.pdf
- Петровић, Јасмина и Урош Шуваковић. 2013. „Религиозност, конфесионална дистанца и место верске припадности у структури идентитета студената у Косовској Митровици”. У *Национални идентитет и религија*, ур. Зоран Милошевић и Живојин Ђурић, 245–264. Београд: Институт за политичке студије
- Радуски, Нада. 2018. „Језичка и религијска компонента националног идентитета становништва Србије”. У *Национални идентитет и*

- етнички односи*, прир. Нада Радушки, 21-36. Београд: Институт за политичке студије. Доступно на <https://www.ips.ac.rs/wp-content/uploads/2019/03/zbornik-Nacionalni-identitet-i-etnicki-odnosi-knjiga-6.pdf>
- Републички завод за статистику Србију (РЗС). 2013. *Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији у 2011. Становништво: вероисповест, матерњи језик и национална припадност*. Доступно на https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga4_Veroispovest.pdf
- Републички завод за статистику Србију (РЗС). 2021. *Високо образовање 2020/2021*. Београд: РЗС. Доступно на <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/pdf/G20216006.pdf>
- Републички завод за статистику Србију (РЗС). 2022. *Попис 2022: Матерњи језик, вероисповест и национална припадност*. Доступно на: <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-Cyrl/5-vestisaopstenja/news-events/20230616-st>
- Стојшин, Снежана, С. 2023. „Промене у националној структури становништва Србије почетком 21. века”. *Социолошки преглед* 57 (3), 823–859. doi: 10.5937/socpreg57-45345
- Шуваковић, Урош. 2000. *Испитивање политичких ставова*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Шуваковић, Урош. 2012. „Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонасталих држава бившег југословенског простора”. У *Разбијање Југославије*, ур. Живојин Ђурић, Милош Кнежевић и М. Јовановић, 141–179. Београд: Институт за политичке студије
- Шуваковић, Урош. 2014. *Транзиција: прилог социолошком проучавању друштвених промена*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини
- Altiser, Luj. 2015. *Ideologija i državni ideološki aparati*, drugo i dopunjeno izdanje. Loznica: Karpos
- Avramović, Sima. 2016. „Religious Education in Public Schools and Religious Identity in Post-Communist Serbia”. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 64 (3): 25–56. DOI: 10.5937/AnaliPFB1603025A
- Berger, Peter L. 1999. „The Desecularization of the World: The Global Overview”. In *The Desecularization of the World: Resurgent*

- Religion and World Politics*, Ed. Peter L. Berger 1–18. Washington D.C.: Ethics and Public Policy Center
- Blagojević, Mirko. 2009. „Revitalizacija religije i religioznost u Srbiji: stvarnost ili mit?” *Filozofija i društvo* (2), 97–117. <https://doi.org/10.2298/FID0902097B>
- Cvitković, Ivan. 2001. „Nacija, nacionalizam i religije Balkana”. U *Religije Balkana: susreti i prožimanja*, prir. Milan Vukomanović, Marinko Vučinić, 86–100. Beograd: Beogradska otvorena škola
- Cvitković, Ivan. 2009. „Has the `Return` of Religions Occurred or `Return` to the Religion?” In *Revitalization of Religion – Theoretical and Comparative Approaches*, ed. Danijela Gavrilović, 15–24. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Dorđević, Dragoljub. 2009. „Religiousness of the Serbs at the Beginning of the 21st Century: What Is It About?” In *Revitalization of Religion – Theoretical and Comparative Approaches*, ed. Danijela Gavrilović, 57–64. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Flere, Sergej & Rudi Klanjšek. 2008. „Serbian orthodox religiousness: An empirical and comparative portrait”. *Sociološki pregled* 42 (1): 27–44. DOI: 10.5937/socpreg0801027F
- Flere, Sergej & Rudi Klanjšek. 2014. „Was Tito’s Yugoslavia totalitarian?” *Communiste and Post-communiste Studies* 47 (2): 237–245. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2014.04.009>
- Jaurès, Jean. 1904. „Discours de Castres le 30 juillet 1904”. *Laïcité Aujourd’hui*, 18 janvier 2009. Доступно на: <https://www.laicite-aujourd'hui.fr/?Jean-Jaures>
- Koceva, Daniela. 2015. „Introduction of Religious Education in the Republic of Macedonia”. *International Journal of Sciences: Basic and Applied Research (IJSBAR)* 19, 225–233.
- Kulska, J. (2020). Bridging the Nation and the State: Catholic Church In Poland As Political Actor. *Politics and Religion* 14(2), 263–281. DOI: <https://doi.org/10.54561/prj1402263k>
- Maksimović, Iskra. 1998. „Religijsko obrazovanje i nastava religije u državnim školama u Evropi”. *Nastava i vaspitanje* 4/1998, 717–727
- Parker, Charlie, Sam Scott, and Alastair Geddes. 2019. Snowball Sampling. In *Research Methods Foundation*. Eds. Atkinson Paul, Sara Delamont, Alexandru Cernat, Joseph W. Sakshaug

- and Richard A. Williams. SAGE Publication Ltd. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781526421036831710>
- Ramet, Sabrina P. (Ed) 2014. *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe: Chalanges since 1989*. Palgrave Macmillan
- Staničić, Frane. 2021. „Religious Education in the Public Sphere in Slovenia”. *Law, Identity and Values* 2/2021, 143–162. <https://doi.org/10.55073/2021.2.143-162>
- Šuvaković, Uroš V., Jelena R. Petrović & Ivko A. Nikolić. 2023. „Confessional Instruction or Religious Education: Attitudes of Female Students at the Teacher Education Faculties in Serbia”. *Religions* 14 (2), 160–173. <https://doi.org/10.3390/rel14020160>
- Teece, Geoff. 2010. „Is it learning about and from religions, religion or religious education? And is it any wonder some teachers don't get it?” *British Journal of Religious Education* 32 (2), 93–103. <https://doi.org/10.1080/01416200903537399>
- Vukomanović, Milan. 2001. *Sveto i mnoštvo: izazovi religijskog pluralizma*. Beograd: Čigoja štampa

Uroš Šuvaković*

University of Belgrade - Faculty of Education, Belgrade (Serbia)

Ivko A. Nikolić**

University of Belgrade - Faculty of Education, Belgrade (Serbia)

Jelena R. Petrović***

University of Defence - Military Academy, Belgrade (Serbia)

**RELIGIOUS EDUCATION IN SERBIA TWO DECADES
AFTER ITS INTRODUCTION IN THE SCHOOL
SYSTEM: OPINIONS OF STUDENTS AND THEIR
ATTITUDES ON RELATED ISSUES******

Resume

In the course of more than two decades since the introduction of Religious Education into the Serbian school system, there has been a scientific and social need to check the attitudes of current students regarding its status, the applied model and the impact of attending Religious Education on the formation of attitudes on certain social issues, about which churches and religious communities have their own doctrinal positions. The research, carried out by the online survey technique, on a snowball sample, was carried out during May and June 2022, among students of all faculties of education in Serbia. The choice of faculty of education students as a statistical group is related to the fact that teachers are the ones who first meet students as part of school socialization and significantly influence the formation of their social attitudes in the early period of institutional socialization. Therefore, it was important to check their views on this matter.

The most important findings show that the absolute majority of students believe that Religious Education should become a compulsory subject through primary schooling, but that the applied model should be modified in terms of content. The students are of the opinion that at

* uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs

** ivko.nikolic@uf.bg.ac.rs

*** jelenailicpetrovic@gmail.com

**** The research was financially supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-1/2023-01/4).

the age when the key socialization of the personality is carried out (the first four grades of primary school, pupils aged 7-11), religious teaching should be organized according to the confessional model, in the students' faith, as is the case now, while in the other four grades (from the fifth to the eighth, pupils aged 11-15) primary school, it should be organized on non-confessional principles, which would enable the knowledge of scientific views on religion, as well as knowledge of the views of the world of other religions, as well as consideration of religion in the key of an important social phenomenon (historical, philosophical, moral, sociological, etc.).

An important finding is confirmation of the position that the choice between these two subjects (Religious Education and Civic Education) influences the formation of students' social attitudes regarding certain social issues, on which churches and religious communities have their own clear viewpoints, which can also explain their unity, independent of religion and confession, regarding the existence of religious teaching in the educational system of Serbia. It should be noted that, through the introduction of Religious Education into the school system, especially through the confessional model, the functions of the church (that is, religious communities) and the school as „state ideological apparatuses” (Althusser) actually came into symbiosis. The school „assists” the church in the performance of one of the functions that should be exclusively church – religious instruction according to a certain catechism, and this need can be understood through the ritual dimension of religiosity widespread among the most numerous Orthodox believers in Serbia, while the other dimensions of religiosity are more or less neglected or certainly less present.

The research confirmed the impact of attending religious classes on the formation of certain social attitudes among respondents, so from that aspect, the perseverance of churches and religious communities to maintain it in the school system should be observed, according to the confessional model.

Keywords: Religious Education, status of subjects in the school system, applied (confessional) and preferred (combined) model, attitudes of students of faculties of education, Serbia 2022.

* Овај рад је примљен 21. новембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. новембра 2023. године.

*Марина Јовићевић**
Министарство спољних послова

САТИРА ИЛИ ГОВОР МРЖЊЕ: ПРИМЕР КАРИКАТУРА ПРЕДРАГА КОРАКСИЋА СОРАХ-А ПОСВЕЋЕНИХ СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ*****

Сажетак

Циљ рада је анализа 96 карикатура аутора Предрага Кораксића Согах-а посвећених Српској православној цркви (СПЦ), у контексту порука које се њима шаљу и реакције прималаца. У раду се анализирају појмови сатире и карикатуре, слободе говора и изражавања и говора мржње, као и значај масовних медија и њихова улога у ширењу информација. Циљ карикатуре као форме сатире јесте да укаже на неприхватљиве форме понашања и да делује као друштвени коректор. Истиче се сатирична улога форме којом се овакве поруке преносе, због чега је на њу тешко одговорити, као и широк захват и континуитет бављења темом односа званичника СПЦ према разним друштвеним појавама на критичан и личан начин. Закључује се да је немогуће извести јасан закључак да ли пређена

* Имејл-адреса: makijov@yahoo.com

** Ставови изнесени у раду лични су ставови ауторке и не одражавају ставове Министарства спољних послова..

*** Ауторка рада изражава захвалност аутору карикатура Предрагу Кораксићу Согах-у који је, упркос критичким тоновима, дао сагласност да се у оквиру рада могу користити и објавити његове карикатуре посвећене СПЦ. Имајући у виду да се ради о укупно 96 карикатура, које није било могуће све објавити, ауторка рада се определила за један број карикатура као илустрацију категоризације и оцена изнетих у раду.

**** Рад је написан у оквиру испита за предмет Религија и средства масовне комуникације код проф. др Зорице Томић, на мастер студијама Религија у друштву, култури и европским интеграцијама, на Универзитету у Београду, након чега је приређен за објављивање у часопису Национални интерес.

граница између слободе говора и говора мржње, јер је она флуидна и врло ју је тешко одредити, али да се у одређеним случајевима, када су владике СПЦ приказане као ђаволи или као особе изразито изражених неморалних карактеристика, може закључити да аутор излази из оквира слободе говора и улази у забран говора мржње, чиме се вређају верска осећања клира и верника СПЦ.

Кључне речи: сатира, карикатура, слобода говора, говор мржње, Српска православна црква, Предраг Кораксић Согах, масовни медији, комуникација.

УВОД

Чарлс Тејлор је у свом капиталном делу Извори сопства – Формирање модерног идентитета закључио да „човек може имати идентитет само ако одређене ствари за њега имају велики значај и ако свој живот управља у складу са одређеним вредносним системом” (Томић 2009, 79). Уколико се вредносни систем који потиче из неолиберализма представља као пожељан друштвени модел и уколико се такав вредносни систем пропагира кроз медије који се етикетирају као демократски, слободни и независни, у оквиру којих се извргавају руглу великодостојници Српске православне цркве (а тиме и верници), да ли се у том случају такав однос мора подвести под појам сатире у оквиру слободе говора или такав однос, годинама доследан и очигледно личан, има ипак неку другу конотацију? Јасно је да традиционални вредносни систем који промовише Српска православна црква и који поштују њен клир и верници није у складу са очекивањима представника неолиберализма, али би га, логично, у оквиру постулата демократије, требало уважавати, нарочито јер таквом вредносном обрасцу припада већина друштва. Поред тога, Српска православна црква има снажну националну, српску компоненту, што очигледно представља додатни трн у оку представницима медијског, академског и невладиног сектора који се могу најшире сместити у категорију такозване грађанске опције. Њени представници, било у форми новинара или у овом случају карикатуристе, објављују своје радове у – како то воле да истакну – слободним и независним медијима. Евидентно је да овакви медији, који потенцирају ту синтагму „слободно и независно”, по правилу

имају веома критички однос према свему што има националну и традиционалну компоненту, што, наравно, укључује и Српску православну цркву.

Ако је говор мржње, пре свега, дефинисан као дискриминаторски према мањинским и осетљивим групама, да ли то значи да дискриминаторске, увредљиве и вредносно неприхватљиве поруке усмерене према великој групи каква је Српска православна црква и њени верници не могу бити дефинисане као говор мржње у одређеним случајевима? Да ли алегорија и сатира имају своје границе, нарочито ако у континуитету и по истоветном шаблону шаљу нескривене поруке које у знатној мери вређају не само осећања црквених великодостојника и клира, већ и велики број грађана који су верници Српске православне цркве? Или је слобода говора безгранична, ако се изражава у оквиру „слободних и независних медија”, од стране либерално оријентисане грађанске опције и ако је њена оштрица усмерена ка православним и традиционалним представницима друштва?

У давној прошлости, док свет није дошао до овог нивоа развоја људских и мањинских права, ова питања била би беспредметна, јер се подразумевало да сатиричар не може баш свему да се подсмева, већ је то могао да чини у оквиру одређених граница, пре свега у социоетичком смислу, у супротном би ризиковао казну (Quintero 2007, 1). Сада је то много теже проценити, управо због слободе изражавања, која, како смо видели и у скорашњим случајевима паљења Курана или извргавања руглу пророка Мухамеда у неким од нордијских земаља, у том неолибералном систему односи апсолутни примат у односу на заштиту права верске заједнице, спречавање расне или верске мржње или, не дај боже, blasfemiју, од које се као законске обавезе одустало, упркос свим последицама које такве одлуке са собом носе (Time 2023).

Циљ рада је да покуша да сагледа поруке које се шаљу путем карикатура једног од најпознатијих српских сатиричних аутора Предрага Кораксића Согах-а а које се односе на Српску православну цркву и њене великодостојнике и да се покуша извести закључак да ли у одређеним случајевима аутор, ходајући по танкој жици, ипак прелази из домена сатире, ироније и алегорије у домен говора мржње, а тиме и крши права једне традиционалне цркве и њених верника. У том смислу, у раду ћемо покушати да прецизирамо термилошко одређење појмова сатира, карикатура, слобода говора

и изражавања и говора мржње, да анализирамо и представимо основне поруке карикатура аутора Предрага Кораксића Согах-а, да појаснимо улогу и значај комуникације, посебно путем масовних медија као средства за преношење овакве врсте порука и, на крају, да изведемо одговарајући закључак који би могао да пружи одговор на горе постављена питања.

САТИРА И КАРИКАТУРА

Сатира је, према дефиницији енциклопедије Британике, „уметничка форма, углавном књижевна и драмска, у којој се општељудски или индивидуални пороци, глупости, злоупотребе или недостаци осуђују исмевањем, подсмехом, бурлеском, иронијом, пародијом, карикатуром или другим методама, понекад с намером да се подстакне друштвена реформа” (*Britannica*). У Вебстеровом, као и у речнику Колинс, сатира се дефинише као „коришћење ироније, сарказма, подсмевања и других сличних метода у разоткривању, осуди или исмевању порока или глупости” (*Merriam-Webster Dictionary*) и „употреба хумора или претеривања како би се показало колико су нечије понашање или идеје глупе или зле” (*Collins Dictionary*). Реч је о форми која је једна од најоригиналнијих, најизазовнијих а свакако од оних која се најбоље памте, односно која има можда и најјачи ефекат (Highet 1972, 3).

„Сатира је, по пореклу латинске речи *satura*, мешавина бројних оруђа које аутор користи и по чему се јасно препознаје а то су: иронија, парадокс, антитеза, пародија, колоквијализам, антиклимакс, актуелност, опсценост, насиље, живописност, претеривање” (Highet 1972, 18). „По оцени Хабермаса и Варнера, сатира је врста интервенције у јавној арени дискурса, која уједињује али и удаљава људе по одређеним питањима; она циркулише у сфери културе, осенчава нека нова значења и подстиче јавне реакције у смислу да раздваја добро од лошег а читаоци то могу да прихвате или одбију, у зависности од свог укуса, суда или понашања. У најмању руку, сатира мора поседовати фантазију или, прецизније, гротеску, као и морални стандард, док по Џорџу Тесту, мора имати четири основна елемента – агресију, просуђивање, игру и смех” (Greenberg 2019, 11-12).

Сатира се и у самој дефиницији повезује са карикатуром као формом у оквиру које се она може изразити. Иако се она чешће

користи у књижевној или драмској форми, у медијима, а посебно новинама, карикатура се среће веома често, као визуелни, графички приказ неких особа и друштвених или политичких дешавања на духовит, критичан али свакако пренаглашен начин. Уосталом, и сама етимологија речи карикатура потиче од италијанског глагола *caricare* – пренагласити, преувеличати (Иконић 2015, 34-42). Ова форма, по правилу, користи сатиру, хумор, алегорију, иронију, метафору и сарказам, а њен циљ је да произведе реакцију читалаца и јавног мњења. „Карикатура треба да истакне разлику кроз претеривање, деформацију и девијацију, да на сваки начин постигне отклон од узора, уз хумористичко-сатиричан учинак” (Иконић 2015, 35).

Карикатура никада није пасивни посматрач догађаја или пасивни одраз реалности, нити је читаоци прихватају на пасиван начин, већ је њена сврха да кристалном прецизношћу избруси ставове читалаца. Управо чињеница да се карикатура фокусира на суштину и да је представља на најпростији могући начин омогућава јој да буде једна од најснажнијих уметничких и културних форми (Sculy and Varnava 2019, 5-6). Још је Аристотел у својој Поетици закључио да „комедија опонаша оно што је простије и суровије, не оно што је посве искварено, већ ону ругобу која је смешна. Комедија се тако, кроз пародију, бавила и херојима и боговима и читавом људском врстом” (Аристотел 1869, 30; 82). Важан елемент код сваке карикатуре јесте преувеличавање, у визуелном критичком приказу саме особе која је предмет карикатуре, гестова или форме, али и постојање комичног елемента, који би требало да произведе смех код читалаца (Bergson 2009, 10b-12b).

Проблем перцепције настаје у оку посматрача – док ће једна циљна група, која има негативан став према питању којим се карикатура бави, имати позитиван став према таквој критички настројеној карикатури, дотле ће друга циљна група, коју чине поштоваоци особа које су у карикатури изврнуте руглу, имати негативну реакцију не нужно на питање којим се карикатура бави, већ на начин како се аутор односи према предмету критике карикатуре.

СЛОБОДА ГОВОРА И ИЗРАЖАВАЊА И ГОВОР МРЖЊЕ

У покушају да објаснимо шта је то слобода говора и изражавања, најпримереније је кренути од Универзалне декларације Уједињених нација о људским правима, у којој се наводи да: „Свако има право на слободу мишљења и изражавања, што обухвата и право да не буде узнемираван због свог мишљења, као и право да тражи, прима и шири обавештења и идеје било којим средствима и без обзира на границе” (Универзална декларација о људским правима, 1948, чл. 19).

Међународни Пакт о грађанским и политичким правима био је знатно експлицитнији приликом дефинисања тога шта се подразумева под слободом изражавања: „1. Нико не може бити узнемираван због својих мишљења. 2. Свако лице има право на слободу изражавања; ово право без обзира на границе, подразумева слободу изналажења, примања и ширења информација и идеја свих врста, у усменом, писменом, штампаном или уметничком облику, или на било који начин по слободном избору. 3. Остваривање слобода предвиђених у тачки 2. овог члана обухвата посебне дужности и одговорности. Следствено томе, оно може бити подвргнуто извесним ограничењима која морају, међутим, бити изричито одређена законом, а потребна су из разлога: а) поштовања права или угледа других лица; б) заштите државне безбедности, јавног реда, јавног здравља и морала” (Међународни Пакт о грађанским и политичким правима 1966, чл. 19).

Слобода говора и изражавања регулисана је и Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода, у којој се наводи да: „1. Свако има право на слободу изражавања. Ово право укључује слободу поседовања сопственог мишљења, примање и саопштавања информација и идеја без мешања јавне власти и без обзира на границе. Овај члан не спречава државе да захтевају дозволе за рад телевизијских, радио и биоскопских предузећа. 2. Пошто коришћење ових слобода повлачи за собом дужности и одговорности, оно се може подвргнути формалностима, условима, ограничењима или казнама прописаним законом и неопходним у демократском друштву у интересу националне безбедности, територијалног интегритета или јавне безбедности, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, заштите угледа или права других, спречавања откривања обавештења добијених у поверењу, или ради очувања ауторитета и непристрасности судства” (Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, 1950, чл. 10).

Слобода изражавања регулисана је и Повељом ЕУ о основним правима, у којој се наводи: „1. Свако има право на слободу изражавања. Ово право укључује слободу да се има сопствено мишљење, примају и саопштавају информације и идеје без мешања државних органа и без обзира на границе. 2. Поштују се слобода и плурализам медија” (Повеља ЕУ о основним правима 2007, чл. 11).

На националном нивоу, Устав Републике Србије, сасвим у складу са горе наведеним међународним и европским инструментима, јасно регулише питање слободе мишљења и изражавања: „Јемчи се слобода мишљења и изражавања, као и слобода да се говором, писањем, сликом или на други начин траже, примају и шире обавештења и идеје. Слобода изражавања може се законом ограничити, ако је то неопходно ради заштите права и угледа других, чувања ауторитета и непристрасности суда и заштите јавног здравља, морала демократског друштва и националне безбедности Републике Србије” (Устав Републике Србије 2006 чл. 46).

Из одредби свих ових докумената јасно произилази да свако има право да изражава своје мишљење, идеје и ставове, али би у том процесу требало да води рачуна да не угрози права и углед других, дакле особа које су предмет карикатура, у нашем случају. У том смислу, поставља се кључно питање – где је граница између слободе изражавања и говора мржње и колико је она танка?

Ни у једном од ових међународних инструмената који се баве основним људским правима не спомиње се говор мржње, као ни у Уставу Србије, већ се он може сагледати првенствено у контексту слободе медија и ограничења која се у том погледу намећу. Ово се пре свега односи на Закон о јавном информисању и медијима, где се у члану 75, под називом Забрана говора мржње, наводи да: „Идејама, мишљењем, односно информацијама, које се објављују у медијима не сме се подстицати дискриминација, мржња или насиље против лица или групе лица због њиховог припадања или неприпадања некој раси, вери, нацији, полу, због њихове сексуалне опредељености или другог личног својства, без обзира на то да ли је објављивањем учињено кривично дело” (Закон о јавном информисању и медијима 2014 чл. 75).

У саопштењу Министарства за људска и мањинска права и друштвени дијалог Републике Србије наводи се да су „Уједињене нације 18. јуна 2019. године покренуле стратегију и план деловања против говора мржње. Овај план дефинише говор мржње као сваку врсту комуникације у говору, писању или понашању која напада

или користи пежоративни или дискриминаторни језик у односу на особу или групу на основу тога ко су – другим речима, на основу њихове вере, етничке припадности, националности, расе, боје коже, порекла, пола или другог личног својства. И поред тога, не постоји универзална дефиниција говора мржње, а концепт је и даље предмет расправе, посебно у контексту слободе говора. Када је реч о ефикасној превенцији и сузбијању говора мржње у савременом друштву, нарочита пажња мора се посветити друштвеним мрежама и медијима.” (Влада Републике Србије 2023).

Очигледно је да се у случају говора мржње у јавности користи нешто тежа реторика или порука према одређеној особи, групи или појави, на начин који је дискриминишући и има искључиво негативну конотацију. Дакле, за разлику од сатире и хумористичког приказа где је намера да дође до разматрања поменуте теме и евентуално корективног фактора, у говору мржње то није случај, већ се поменута особа или група извргава руглу због својих карактерних особина, на начин који може подстаћи анимозитет, па и насиље. Додатну тежину у правцу категоризације ка говору мржње а не сатири има и моменат понављања, односно представљање одређених особа или групе у континуитету на негативан начин са циљем формирања шаблонског стереотипа.

Због тога слободно можемо извући закључак да је говор мржње злоупотреба слободе говора, а томе додатно може допринети и контекст у коме се овакав образац понавља. Дакле, за ту врсту перцепције веома је битно ко износи овакве негативне квалификације. На пример, уколико оне потичу од радикалних и екстремних делова друштва, много лакше ће бити дефинисане као говор мржње а не слобода говора, док је овакав јавни дискурс, у случају да је он продукт либералних и грађанских струја, по правилу, дефинисан као слобода говора или изражавања, што јесте принцип двоструких стандарда. Такву појаву је много теже спречити, јер се очас посла може завршити са оптужбом да се тиме угрожава слобода изражавања, а пошто је реч о медијској сфери, и слобода медија, односно да се крше основна људска права заштићена бројним инструментима које смо горе навели. Из тог разлога, можемо рећи да се ово право на слободу говора и изражавања може лако злоупотребити и да томе додатно погодује ширење оваквих садржаја које је у овом сајбер добу постало опште место. Једино што се са извесношћу може закључити да тамо где почиње говор мржње престаје слобода

говора, али је просто немогуће тачно и јасно одредити која је то тачно тачка преласка из једне категорије у другу а да се не уђе у домен субјективног.

АНАЛИЗА КАРИКАТУРА ПРЕДРАГА КОРАКСИЋА СОРАХ-А КОЈЕ СЕ ОДНОСЕ НА СРПСКУ ПРАВОСЛАВНУ ЦРКВУ

Предмет овога рада јесте анализа карикатура једног од најпознатијих српских карикатуриста Предрага Кораксића Сорах-а које се односе директно или посредно на великодостојнике Српске православне цркве. У циљу што бољег сагледавања целокупног доступног опуса, прегледали смо 389 страна са карикатурама које су објављене на интернет страници дневног листа „Данас”, чији је аутор горе поменути карикатуриста, и утврдили да се Српском православном црквом, у различитом контексту, аутор бави у оквиру 96 карикатура (Данас 2007 – мај 2023). Ове карикатуре смо тематски поделили у шест скупина: 1. карикатуре на којима су великодостојници СПЦ приказани као ђаволи (8); 2. карикатуре на којима су великодостојници СПЦ приказани у служби политике (38); 3. карикатуре на којима су великодостојници СПЦ приказани као грамзиви или нечасни (12); 4. карикатуре на којима су великодостојници СПЦ приказани као радикални и милитантни (12); 5. карикатуре о великодостојницима СПЦ и разним друштвеним питањима (24) и 6. карикатуре у вези с поступањем СПЦ у пандемији *Covid-19* (3)¹.

На први поглед, очигледно је да је највеће интересовање аутора карикатура усмерено ка вези или спрези политике и цркве, што указује на то да се СПЦ посматра као системско питање и да је аутор потпуно свестан њене улоге и значаја на друштвеном и националном плану, као и да га управо то у највећој мери иритира и подстиче на овакав критичан став. Добро је познато да се у испитивањима јавног мњења око 83% грађана Србије изјашњава као православно (Статистички календар Републике Србије 2023) и да је СПЦ од стране грађана, по правилу, оцењена као институција у коју имају највеће поверење, поред војске (Српска економија 2017).

¹ На једној од карикатура су два епископа СПЦ у форми ђавола који се боре крстовима, нацртаним у облику мачева, те је она укључена и у групу 1 (ђаволи) и у групу 4 (радикални/милитантни), ради објашњења укупног збира од 97 карикатура у свих шест категорија.

Иако је Србија Уставом дефинисана као световна држава, у којој су цркве и верске заједнице одвојене од државе (Устав Републике Србије, 2006, чл. 11), као и у великој већини држава чланица Европске уније, и код нас се примењује принцип кооперативне одвојености државе и цркава и верских заједница (видети у: Аврамовић 2011, 279-301). Упркос томе што је, дакле, реч о потпуно неспорном начину уређења односа између цркве и државе, аутор очигледно налази да је присуство СПЦ у јавној сфери и у односу на друштвена питања врло видно и да евидентно смета, као и њен однос према државном врху и обратно, државног врха према СПЦ.

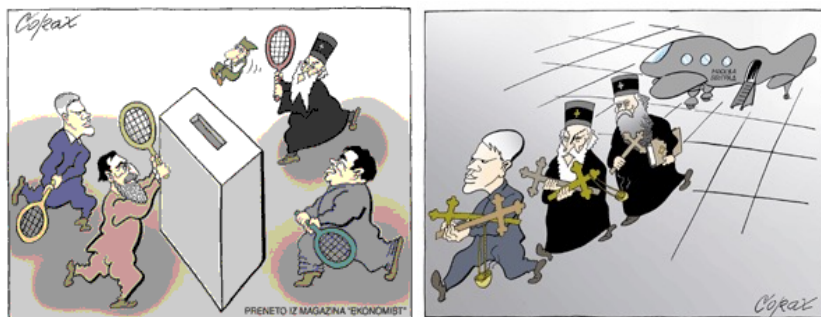
Ово се лако да уочити ако се прегледају карикатуре у оквиру групе 2 (политика) и групе 5 (друштвена питања). Ове две категорије карикатура убедљиво су најбројније и укупно их је чак 62. То је резултат и чињенице да је Предраг Кораксић Согах Српску православну цркву и њене званичнике повезивао са сваком влашћу од када је почео да црта карикатуре за дневни лист „Данас“. Будући да је немогуће објавити све карикатуре у склопу рада, определили смо се за неколико као илустрацију за сваку од категорија.²

У односу на политичаре (група 2) ради се о следећим формама односа: патријарх и председник – свако вуче на своју страну; спрега политичара и црквених великодостојника који разапињу Србина на крст, иду у истој колони ка отвореном шахту, ударају у црквена звона или плачу над својом судбином, штите генерале осуђене пред Хашким трибуналом или са генералима праве брану европској интеграцији; наметање председника као врховног ауторитета (гази по главама епископа), уз ниподаштавање ауторитета Цркве (председник исповеда патријарха, патријарх заједно са претходним председником чека у реду да целива руку новом председнику или као део масе робијаша, сељака, верника и бирократа чека да целива руку председнику који сад лебди на облаку, патријарх освештава трпезу док политичари наздрављају са све присутним духом Слободана Милошевића, председник кади епископе, председник на ваги одређује чији је ауторитет тежи у случају двојице владика); мешају се у

² Све карикатуре које су објављене у раду преузете су са интернет странице дневног листа „Данас“ – www.danas.rs. Ауторка је од стране главног и одговорног уредника листа „Данас“, Драгољуба Петровића обавештена да сва ауторска права за преузимање и објављивање карикатура има аутор, Предраг Кораксић Согах од кога је, потом, добијена сагласност да се његове карикатуре могу користити и објавити у оквиру овог рада.

изборе и покушавају да уклоне неке политичаре у спрези са другима, присуствују политичким постизборним договорима, ударају у звоно док је у њему кандидат за председника владе, додељују круну или капу дворске луде политичарима или са њима размењују крст за пендрек, хране их док штрајкују глађу, прислушкују, одликују, узимају председницима меру за црквену одежду, заједно са политичарима плачу или се моле, али и играју тенис у пару док ударају српског сељака изнад гласачке кутије; митрополит инструментализује патријарха како би деловао против једног политичара; делују као експоненти руске државне политике, са политичарима стоје у реду да целивају руку руском председнику и део су групе конзервативних и национално оријентисаних политичара и представника тајних служби којима падају маске. На једној карикатури владика држи за руку тадашњег председника, приказаног као анђела, док преко судијског чекића јури децу (алузија на педофилију и аминовање политичког врха); председник у мантији кади највишу политичку елиту која се држи за нови устав. Неколико карикатура приказује српске политичаре како себе замишљају као родоначелнике српске државе и цркве или као црквене великодостојнике.

Део карикатура политичке природе тиче се ситуације и односа СПЦ и Мила Ђукановића у Црној Гори, при чему су патријарх и митрополит приказани како му скрушено љубе руку или митрополит седи на клацкалицы са опозиционим политичарима а на другој страни је претегнуо Мило Ђукановић. На једној од карикатура, малтене у форми десанта, председник Србије, патријарх и митрополит наоружани крстовима крећу на Црну Гору. Осим тога, митрополит исповеда политички врх Црне Горе или је вођен духом Слободана Милошевића и рони сузе у форми Милошевићеве главе.

Када је реч о односу цркве према разним друштвеним питањима или односима унутар саме цркве (група 5), може се издвојити неколико главних тематских блокова – сукоб цркве и световних власти око посмртних остатака Николе Тесле (намера цркве да они буду похрањени испред Храма Светог Саве а не у Музеју Николе Тесле), при чему су владике приказане како заједно са политичарима разапињу Теслу, беже од Теслиног духа са његовом урном, просипају посмртне остатке из урне по главама политичара са којима се споре; однос цркве и образовања (владика држи таблу на којој пише аутономија универзитета а сва слова т су приказана у форми мача – алузија на отпуштање једног професора са Православно-богословског факултета; упад брвном у школе – алегорија на верску наставу); србовање (владике држе високо дигнута три прста, владика који распетом Христу ставља шајкачу на главу); оптужбе за педофилију и ругање правди (владика стоји док око њега ходају мушкарци који рукама покривају задњице, владика који отвара мантију и као манијак се изругује статуи правде, владика стоји поред Белог анђела који је ухапшен); ниподаштавање и негирање ЛГБТ права и ругање паради поноса (митрополит стоји са отвореном мантијом док пролази парада поноса, више владика стоји са отвореним мантијама док у њих гледају припадници ЛГБТ популације са заставом у дугиним бојама, митрополита јуре бркови, алузија на његову изјаву против ЛГБТ да „данашњи Црногорци стављају своје бркове, свој мушки понос, тамо где им место није” (Radio Slobodna Евгора 2018); ругање популарној култури (владика се плази групи *Rolling Stones*, а језик му је у облику њиховог заштитног знака); величање ратних злочинаца (митрополит приноси патријарху мајицу са ликом једног од осуђених ратних злочинаца); величање четничког покрета (откривање споменика Дражи Михаиловићу у присуству политичара и књижевника, митрополит са камом у зубима кади портрет Драже Михаиловића); утицај на изборе (патријарх и митрополит држе у руци сељака са шајкачом, који је персонификација Србина, изнад гласачке кутије, митрополит искаче из гласачке кутије, сељак тј. Србин гласа а унутар гласачке кутије је митрополит црногорско-приморски); међусобни сукоби унутар цркве (патријарх баца мрвице владике који клечи на кукурузу у углу, приказивање патријарха као играчке на навијање, приказивање кавге испод мантије патријарха); мешање цркве у питања рађања (патријарх и митрополит, као роде, лете и доносе бебе).

Две категорије карикатура, које се тичу приказивања црквених великодостојника као ђавола (група 1) или као нечасних, неморалних и грамзивих особа (група 3) су најексплицитније по питању увреда и већи део њих је, по нама, прешао границу слободе изражавања и ушао у забран говора мржње. Примера ради, највиши црквени великодостојници су приказани као ђаволи у разним приликама: како освештавају задригле политичаре, међусобно се боре, слушају ђавоље савете, јашу ђавола, покушавају као ђаво да крстом освештавају ђавола, беже као ђаволи од министра правде, као ђаволи јуре Николу Теслу или стоје као ђаво док им судије стављају крила анђела (алузија на оптужбе за педофилију, без судског епилога). Иако су карикатуре у овој скупини ђавола видно увредљиве, не заостају ни неке карикатуре на којима су највиши званичници цркве приказани како љубе руку председнику за кесу пуну новца или се отимају око цака пуног новца, док су око њих све опустошено и изгорело или просе од председника владе; у овој категорији грамзивости је и чувена карикатура која је у медијском дискурсу актуелизована уочи Светог архијерејског сабора, на којој је приказан Исус Христос како јаше на магарцу и пролази поред шпалира луксузних аутомобила наших владика. Део карикатура црквене великодостојнике приказује као лицемерне, нечасне и неморалне – како се гложе и сукобљавају око власти и будуће позиције патријарха – гурају се тројица испод круне патријарха, стоје брижни поред његовог кревета док је актуелни патријарх на умору, седе крај његовог болничког кревета и прате налаз ЕКГ, обарају руке крај његовог болничког кревета, стоје крај његовог одра док дух патријарха бежи од њих. На карикатурама су приказани и као склони греху – док носе прасе у своје црквене дворе или су умотани у црева од кобасица. На једној карикатури митрополит црногорско-приморски себе закива на крст.

У посебну категорију издвојене су карикатуре на којима су црквени великодостојници приказани као милитантни и радикални (група 4). Део њих је приказан са аутоматским пушкама и правим мачевима, којима се боре против политичара и ђавола, али и међусобно. Део њих крст оштри на тоцилу као мач, део се међусобно сукобљава ударајући се кандилима или једни другима подмећу ватру, митрополит пере војне маскирне крстове. Већа група приказана је у класичном комунистичком маниру – као чета задриглих четника са ременицима и крстовима које носе као мачеве. Патријарх је приказан како носи крст као машинку и креће на „Kosova”, при чему се намерно користи албански а не српски назив.

На крају, у посебну категорију издвојено је неколико карикатура на којима је илустровано на који начин, по виђењу аутора, црква кроз спровођење својих црквених обреда шири вирус *Covid-19* (причест, односно погрдно „лизанье кашичице”, целивање руке вируса, освештавање простора док вирус бежи).

Остаје да се поставе питања због чега је управо Српска православна црква, а посебно неке њене владике, у тој мери предмет пажње карикатуристе и каква је улога медија у том процесу.

МАСОВНИ МЕДИЈИ

„Медији су технолошка средства масовне комуникације” (Томић 2007, 8). „У оквиру комуникације, веома је важно питање намере, било да је реч о намери да се неко питање комуницира или о свесној намери да се постигне унапред смишљен циљ. Код сваке намере нужно постоји моменат планирања са циљем постизања неког ефекта, те се у том смислу намера идентификује са утицајем на понашање примаоца поруке и контролу примаоачевог понашања, мишљења или доношења одлука” (Томић 2007, 13). „Најпогоднија за овакву врсту преношења порука јесте масовна комуникација, која се врши путем медија масовног комуницирања” (Томић 2007, 42-43). У овакве медије спадају електронска издања дневних новина, али и њихови налози на друштвеним мрежама путем којих овакве поруке долазе до великог круга корисника, који их потом даље преносе.

„Масовни медији имају велики утицај на формирање јавног мњења, јер је масовна комуникација усмерена на веома широку и хетерогену публику. Овакве врсте комуникације су јавне а њихов садржај је отворен и приступачан свима и на крају, оно што је за нас најважније, масовна комуникација пружа и могућност манипулације информацијама и усмеравања пажње и реакција друштвених делова на одређено питање” (Томић 2007, 67-68). „Овакв систем утиче на формирање мњења стварањем перцептивних филтера, чиме се активира ланац асоцијација на темељу којих се формирају преферентни или неpreferентни ставови” (Томић 2007, 143). На формирање мњења утиче у великој мери систем вредности, као и друштвена група којој реципијент припада, или са којом се идентификује.

Један од митова који је веома дубоко укореван јесте мит о постојању слободних и независних медија, којима би антипод требало да буду неки зависни медији. Ту су и митови о важности медија, њиховој месијанској улози, објективности и, на крају, о личности новинара (Станојевић и Ђорђевић 2018, 256). Из тога имплицира да ови независни медији дају слободу уредништву и новинарима да се без ичијег надзора или усмеравања баве одређеним темама на начин како они то желе и сматрају, а ваљда се узима здраво за готово да ће они то радити на потпуно објективан и непристрасан начин. У пракси, то ни изблиза не функционише на тај начин, „јер се кроз анализу показује да фактички нема независних медија, као и да ни

један медиј није у потпуности завистан” (Станојевић и Ђорђевић 2018, 257-259). Колумниста, а у нашем случају карикатуриста, иронише за рачун својих вредности за које налази да су праве. Иронија готово увек подразумева дистанцу, али је велико питање да ли таква дистанца у овом случају постоји. Хумор, иронија, сатира и карикатура у новинарству указују на могућу промену мишљења и доводе примаоце поруке у околности којима се они припремају за прихватање другачијих гледишта, кроз благу иронију или негативни сарказам (Станојевић и Ђорђевић 2018, 257-259).

У односу на поруке које се шаљу путем карикатура о СПЦ којима смо се овде бавили, чини нам се да када падну на плодно тле, да се тако изразимо, односно допру до примаоца који деле мишљење и виђење аутора или су му склони, оне постижу свој пун циљ. Део прималаца ће потакнут поруком карикатуре можда преиспитати своје ставове. Међутим, код прималаца који не деле виђење аутора, оне доводе до негативне реакције и осећаја да је таквом карикатуром дошло до увреде и повреде њихових верских осећања или њиховог система вредности. На овај начин се у јавности, а нарочито у оквиру друштвених мрежа, поларизује мњење и стварају додатна негативна осећања, ликовање због напада на Српску православну цркву и њене вредности (код неолибералне категорије рецепијената) или згражавање због отвореног вређања Српске православне цркве и њених званичника (код традиционалне категорије рецепијената). Оваква поларизација веома је језгровито описана у оквиру следећих тврдњи: „Интелектуални терор уприличен за радикални одстрел свих неистомишљеника манифестује се гротескном производњом значења у чијем гротлу, свако ко помене Народ бива жигосан као популиста, а свако ко још верује у вредности Традиције бива прокажен као националиста” (Томић 2009, 257) (који се сагледава као архинепријатељ неолибералне опције) и „Тако се тријумф либерализма појављује у двострукој или-или перспективи медијске артикулације. С једне стране, позивајући се на замку „рационалног прихватања реалности” помаља се безбедна апологетика безумља, а с друге се као резултат појављује сатанизација или маргинализација побуњеника која се спроводи уз помоћ свеprisутних стратегија застрашивања која оправдавају терор борбом против непријатеља претворених у жртвене јарчеве” (Томић 2009, 257-258).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Сатира не би смела да има за циљ да се особа која је њен предмет пажње извргне руглу, посебно не из личних разлога, нити да се вређа, већ је њен циљ да се укаже на неко понашање или деловање које није прихватљиво. С друге стране, особи која је предмет сатире биће теже да се изнесе са критиком која је пласирана на тај начин а не директно, јер би на ову потоњу лако могла одговорити и дати своје аргументе, док је покушај реаговања на сатирични садржај најчешће суочен са додатним деградирањем, у смислу оцена да је реч о нетолерантној особи, која нема смисао за хумор. Тако се често врло оштре критике или оптужбе, које у случају Српске православне цркве иду насупрот основних постулата вере и црквене догме, пласирају на веома пријемчив начин за примаоце информације, у форми карикатуре. На тај начин, оне много директније долазе до појединаца који деле сличне или исте вредносне циљеве као карикатуриста, а због своје форме и поруке, путем примарних примаоца бивају послате даље у етар и на друштвене мреже, чиме допиру до знатно ширег круга публике.

Приметно је и да се ове карикатуре често преузимају од стране других медијских извора, као шлагворт за покретање расправе на дату тему, при чему се потом текстуално додатно денунцира особа која је критички приказана на карикатури, врло често коришћењем говора мржње. Има и обратних примера, те је тако Митрополит црногорско-приморски, г. Амфилохије, у црногорским медијима и на порталима често погрдно називан Ристо Сотона, што је, ваљда, понукало Предрага Кораксића Согах-а да га у више наврата прикаже као ђавола, односно Сотону.

Свако ко иоле познаје хришћанску, а нарочито православну догму, свестан је вечне борбе између добра и зла, које персонификују Бог и Луцифер. У датом контексту, евидентно је да приказивање епископа као ђавола представља не само увреду за њих, већ дубоко повређује осећања верника Српске православне цркве, јер се њихова вера и њени највиши (а тиме и најсветији) званичници изједначавају са ђаволима. Патријарх и епископи СПЦ, који су по православно-хришћанском веровању изасланици апостола на земљи, уназађују се морално у карикатурама приказивањем у виду бескичмењака и бедника, који просе новац од државе и заузврат одликују политичаре, љубе им руку, прислушкују, као нечасни који сами себе разапињу

на крст као Христа, неморалне особе који раде са политичарима у договору а на уштрб српског народа, врше утицај на изборе, као педофили који јуре децу и изругују се лицу правде, да не набрајамо више, карикатуре су довољно илустративне саме за себе. С друге стране, оваква хумористично-критичка карикатура не постоји када се ради о припадницима, на пример, римокатоличке цркве, упркос бројним педофилским аферама и злостављању деце, што указује на селективан и необјективан приступ аутора усмерен не примарно, већ скоро искључиво ка Српској православној цркви.<?>

Без икакве претензије да износимо јасан суд и оцену да ли је или није пређена граница између слободе говора и изражавања и говора мржње, јер смо видели да је она заиста флуидна и да ју је веома тешко одредити, ипак можемо да закључимо да постоји намера да се денунцира светост Српске православне цркве и њених великодостојника кроз медијско профанисање путем карикатура. То се ради на начин који у једном броју случајева није у складу са вредносним стандардима иза којих се аутор карикатура скрива. Утисак је и да кроз карикатуре провејава недостатак критичке дистанце замагљен личним емотивним негативним набојем који аутор има према Српској православној цркви и ономе што она као институција представља у српском народу и друштву. Ако је, пак, његова намера заиста искрена – да кроз коришћење сатире, алегорије, сарказма, метафоре и ироније укаже на одређене аномалије и инспирише предмет критике да се њима позабави – чини се да је својим радикалним приступом, до тачке вређања, превасходно успео да ојача баш тај национални и традиционални корпус против ког се бори а не да доведе до критичког преиспитивања, што је, претпостављамо, требало да буде циљ. Логика овог дела јавног мњења је јасна – због чега би један агностик или атеиста, уз све уважавање његовог става, био тај који треба да суди о начину на који Српска православна црква врши своју функцију и спроводи своје активности, као један од важних друштвених актера. Ако било који други актер – био он из владиног, невладиног, академског, еснафског или ма ког сектора има право на свој став, има га свакако и Српска православна црква, и тај плурализам би требало неговати а не против њега се борити.

С друге стране, нико не очекује да СПЦ као друштвени актер буде изузета од критичких тонова карикатуристе, али се и у овом случају, као и у случају, на пример сатиричног француског

листа Шарли Ебдо, мора поставити питање да ли има границе у слободи говора и изражавања? Ако се у одређеним карикатурама врло експлицитно вређају осећања верника, ко је тај ко треба да процени да ли се ради о говору мржње или не? Субјективни осећај клира и верника је евидентан, они ће то видети као говор мржње.

У случају Шарли Ебдоа и вређања пророка Мухамеда, виша судска инстанца у Француској закључила је да се у демократском друштву мора обезбедити слобода говора, карикатуре нису објављене на билборду, већ у часопису, а коме се не свиђају, нека га не купује (Noordlander, *When Satire Incites Hatred*, 2015). Међутим, у ери масовних комуникација, када се такве сатиричне форме преносе у секунди до стотине хиљада читалаца, овакво објашњење је у најмању руку хипокризија. Због чега су права једне групе људи која вређа друге изнад права друге групе људи којој такво вређање дубоко повређује осећања? У данашњим демократијама и односу према религији толеранција се изгледа схвата једнострано – као обавеза верника да толеришу увреде неверника, који у оквиру слободе говора имају право да извргавају руглу особе које су за њих свете и принципе по којима се они владају, подводећи то под форму сатире, иако из таквог приступа евидентно избија ако не мржња, онда свакако нетолеранција за оне који не мисле исто као и они.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Аврамовић, Сима. 2011. „Поимање секуларности у Србији. Рефлексије са јавне расправе у Уставном суду”. *Анали Правног факултета у Београду* 59 (2): 279-301.
- Аристотел. 1869. *Aristotelova Poetika. Prevod i komentari Armina Pavića*. Zagreb: Štamparna Dragutina Albrehta.
- Влада Републике Србије. „Међународни дан против говора мржње”. Последњи приступ 18. септембар 2023. <https://www.srbija.gov.rs/vest/713238/medjunarodni-dan-borbe-protiv-govora-mrznje.php>.
- Иконић, Ивана. 2015. „Српска хумористичко-сатирична периодика друге половине XIX и почетка XX века”. Докторска дисертација. Нови Сад: Филозофски факултет. Последњи приступ 15. мај 2023. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8148/Disertacija9363.pdf>.

- Република Србија. Уставни суд. Устав Републике Србије. Последњи приступ 15. мај 2023. <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/139-100028/ustav-republike-srbije>.
- Станојевић, Добривоје, и Марко Ђорђевић. 2018. *Хумор, сатира, иронија и карикатура као средство деконструкције медијских митова*. У *Философија медија: медији и алтернатива*, пос. изд. књ. 22, стр. 255-263.
- Статистички календар Републике Србије*. 2023. Београд: Републички завод за статистику. Последњи приступ: 16. мај 2023. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G202317016.pdf>.
- Armani, Sued. 2023. "Why Quran Burning Is Making Denmark and Sweden So Anxious?" *Time*. Poslednji pristup 14. septembar 2023. <https://time.com/6303348/quran-burning-sweden-denmark/>.
- Bergson, Henri. 1911. *Laughter. An Essay on the Meaning of the Comic*. Temple of Earth Publishing. Последњи приступ 14. септембар 2023. <https://www.templeofearth.com/books/laughter.pdf>.
- Britannica*. Satire. Poslednji pristup 14. мај 2023. <https://www.britannica.com/art/satire>.
- Collins Cobuild*. Satire. Poslednji pristup 14. мај 2023. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/satire#>.
- Danas*. 2007-2023. Corax. Poslednji pristup 12. мај 2023. <https://www.danas.rs/corax/>.
- Highet, Gilbert. 1972. *The Anatomy of Satire*. Princeton: Princeton University Press.
- Greenberg, Johnatan. 2019. *The Cambridge Introduction to Satire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Међународни пакт о грађанским и политичким правима. Poslednji pristup 15. мај 2023. <https://www.poverenik.rs/sr-yu/међународни-документи/уједињене-нације/3437-међународни-пакт-о-грађанским-и-политичким-правима.html>.
- Merriam-Webster*. Satire. Poslednji pristup 14. мај 2023. www.merriam-webster.com/dictionary/satire.
- Srpska ekonomija*. 2017. „Najviše poverenje građana u vojsku, crkvu, policiju i RGZ”. Poslednji pristup 16. мај 2023. <https://srpskaekonomija.rs/vesti/10/860//19117/Najvi%C5%A1e-poverenje-gra%C4%91ana-u-vojsku,-crkvu,-policiju-i-RGZ>.

- Noorlander, Peter. 2015. "When Satire Incites Hatred". Bulletin XLIII: Special Edition. Human Rights Action.
- Povelja Evropske unije o osnovnim pravima (2007/C303/01) Poslednji pristup 15. maj 2023. https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Povelja%20Evropske%20unije%20o%20osnovnim%20pravima.pdf.
- Quintero, Ruben. 2007. *A Companion to Satire*. Malden: Blackwell Publishing.
- Radio Slobodna Evropa. 2018. „Uoči prajda Amfilohije opet vrijeđa LGBT zajednicu”. Poslednji pristup 18. septembar 2023. <https://www.slobodnaevropa.org/a/29604924.html>.
- Sculy Richard, Varnava Andrekos, eds. 2019. *Comic Empires: Imperialism in Cartoons, Caricature, and Satirical Art – Studies in Imperialism*. Manchester: Manchester University Press.
- Taylor, Charles. 2001. *The Sources of the Self: Making the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tomić, Zorica. 2007. *Komunikacija i javnost*. Beograd: Čigoja štampa.
- Tomić, Zorica. 2009. *New\$ Age*. Beograd: Službeni glasnik i Čigoja štampa.
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima. Poslednji pristup 15. maja 2023. <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/medjunarodna-dokumenta/UJEDINJENE-NACIJE/univerzalnadeklaracijalat.pdf>.
- Zakon o javnom informisanju i medijima. „Službeni glasnik RS“, br. 83 od 5. avgusta 2014, 58 od 30. juna 2015, 12 od 12. februara 2016. Poslednji pristup 15. maja 2023. <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2014/83/4/reg>.
- Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Poslednji pristup 15. maja 2023. <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-ratifikaciji-evropske-konvencije-ljudska-prava-osnovne-slobode.html>.

Marina Jovićević*

*Ministry of Foreign Affairs***

**SATIRE OR HATE SPEECH: AN EXAMPLE
OF CARICATURES BY PREDRAG KORAKSIĆ
CORAX*** DEDICATED TO THE SERBIAN
ORTHODOX CHURCH******

Resume

The aim of the work is to analyze a total of 96 caricatures by the author Predrag Koraksić Corax. All of them are dedicated to the Serbian Orthodox Church, in the context of the messages that the author would like to send and the reactions of the recipients. In the paper are analyzed the terms of satire and caricature, freedom of speech and expression and hate speech. The importance of the mass media and their role in spreading information is outlined as well. The purpose of caricature as a form of satire is to point out unacceptable forms of behavior and to act as a social corrector. The role of the satirical form in which such messages are transmitted is highlighted, and that is why it is very difficult to respond to it. Besides, we have taken into consideration the broad scope and continuity of dealing with the topic of the relation of Serbian Orthodox Church officials to various social phenomena in a critical and personal way of the author of caricatures. It is concluded that it is impossible to draw a clear conclusion as to whether the tiny border between freedom of speech and hate speech has been crossed. It is fluid and very difficult to determine. However, in certain cases, when the bishops of the Serbian Orthodox Church

* makijov@yahoo.com

** The views expressed in the paper are the personal views of the author and do not reflect the views of the Ministry of Foreign Affairs.

*** The author of the paper expresses her gratitude to the author of caricatures Predrag Koraksić Corax, who, despite the critical tone, agreed that his caricatures dedicated to the Serbian Orthodox Church can be used and published in this paper. Bearing in mind that there was a total of 96 caricatures, all of which could not be published, the author of the paper opted for only a few as the illustration of the categorization and evaluations presented in the paper.

**** The paper was written as part of the exam for the subject Religion and mass communication with prof. Zorica Tomić, Ph.D., at the Master's studies in Religion in Society, Culture and European Integration, University of Belgrade, and adapted for publication in the National Interest.

are depicted as devils or as persons of marked immorality, it can be concluded that the author goes beyond the scope of freedom of speech and enters into the scope of hate speech. This is offending not only for the clergy but it also hurts the religious feelings of the believers of the Serbian Orthodox Church.

Keywords: satire, caricature, freedom of speech, hate speech, Serbian Orthodox Church, Predrag Koraksić Corax, mass media, communication.

* Овај рад је примљен 20. септембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. новембра 2023. године.

*Драган Станар**

Војна академија, Универзитет одбране Београд

„ПРАГ СМИСЛА” И „ПЛАФОН ФОРМЕ” У САВРЕМЕНОЈ ВОЈСЦИ

Сажетак

Аутор у овом раду разматра однос форме и суштине у савременој војсци са циљем указивања на феномене форме која не досеже праг смисла и форме која пробија сопствени плафон. Ослањајући се на методе појмовне анализе, компаративне анализе, анализе садржаја, дедукције и других научних метода, у раду се идентификују проблематични феномени форме која не досеже праг смисла и форме која пробија свој плафон, тј. случајеви у којима долази до неразумевања или занемаривања инструменталне вредности форме односно перципирања форме као интринзичне вредности. Објашњавајући специфичну виталну важност форме за савремене војске и војне системе, аутор на њих примењује наведене објашњене феномене и закључује да се оба могу идентификовати у војном систему. Закључак истраживања јесте да постојање наведених феномена у војном систему не само да нема морално оправдање, већ да представља значајну опасност по његово функционисање, те да је потребно имплементирати мере којима би се из система елиминисале неоправдане и штетне артикулације форме.

Кључне речи: Форма, смисао, инструменталне вредности, интринзичне вредности, савремена војска.

УВОД

Пишући о готово експоненцијалном напретку човечанства у безмало свим мерљивим категоријама и аспектима живота појединца

* dragan.stanar@va.mod.gov.rs

и друштва, чувени Стивен Пинкер (Pinker 2018, 39-41) упозорава на веома изражен феномен „прогресофобије” (*progressophobia*) који је присутан код модерног човека, нарочито западне цивилизације. Овај се феномен манифестује у виду једне широко распрострањене ирационалне романтизације прошлости и веома песимистичких, скоро па катаклизмичких, прогноза о даљем историјском кретању људске цивилизације који су условљени мноштвом урођених психолошких фактора које Пинкер детаљно образлаже у својој величанственој књизи. Посебан научни и емпиријски *gravitas* овој студији даје систематизован приказ великог броја статистички пажљиво елаборираних индикатора¹ који недвосмислено указују да се људска друштва евидентно налазе на трајекторији линеарног прогреса. У мору различитих чинилаца који су допринели овом доказаном суштинском развоју савремене људске цивилизације свакако важно место заузима способност модерног човека да осмишљава и имплементира слојевите и компликоване друштвене механизме и процесе са великим бројем међузависних чинилаца, као и да изграђује невероватно комплексне институције на којима се темељи друштво.

Процес непрекидног повећавања и акумулације знања у свим пољима резултирао је чињеницом да је данас свака сфера живота неупоредиво комплекснија и „замршенија” него што је икада у историји била, и да се једноставно не може појмити без уске специјализације знања. Стога не чуди што данас идеал мудрости никако више не могу бити „еклектични *Doctor Universalis*-и, полихистори или полимати и ‘ренесансни људи’ чија је ерудиција опчињавала ширу популацију” током свих пређашњих историјских периода, већ само појединачни стручњаци у изузетно уским пољима експертизе (Станар, 2019а, 552-553). *Ergo*, процес прогреса исправно је посматрати као процес перпетуалног усложњавања људске друштвене стварности која постаје све слојевитија и веловитија, са све више „покретних делова”, „шрафова” и „точкића” који стоје у односу рапидно нарастајуће међузависности и међу-условљености

¹ Пинкер као „инструмент” мерења прогреса човечанства узима најважније параметре према којима рационално можемо вршити веома незахвалан и комплексан задатак евалуације квалитета живота појединца и самог друштва – животни век, опште здравствено стање, услови живота и материјално богатство, неједнакост, насиље, мир, људска права, знање и образовање, стање животне средине, итд. (Pinker 2018, 53-321).

и који омогућавају несметано функционисање и напредовање комплексног, гломазног и импозантног „организма” који називамо модерно људско друштво.

ФОРМА – ЗНАЧАЈ И ИЗАЗОВИ У МОДЕРНОМ ДРУШТВУ

Описана комплексност и крајња сложеност свих кључних пракси² и институција на којима почива савремено људско друштво нужно изискује и захтева не само уско-фокусирано експертско знање појединаца који се баве овим институцијама и праксама, већ у једнакој мери и неопходну разгранату и свепрожимајућу *форму* поступања и делања. Под *формом* подразумевамо *агрегат свих дефинисаних и прописаних пракси, процедура, поступака, правила, инструмената, целокупне методологије и специфичних метода* којима се омогућава постизање одређеног циљ од виталне друштвене вредности. Јасно је да животно вредне и важне продукте тако крајње сложених пракси и институција на којима се заснива могућност нормалног постојања и функционисања и напретка савременог друштва може дати само стабилан систем прописаног поступања у који су уткана многобројна експертска знања о сваком појединачном сегменту система који доприноси крајњем жељеном исходу. До жељених исхода који су фундаментални за оптимално, па можда чак и минимално, функционисање развијеног друштва *не може* се доћи ослањајући се на интуитивно поступање људи који су део пракси, на *ad hoc* слободно тумачење и лично нахођење појединаца који доносе одлуке и усмеравају институције већ искључиво на основу поштовање форме установљене не основу многобројних појединачних и сегментираних експертиза и искустава акумулираних током дугог историјског периода трајања и функционисања система.

Неоспорно треба приметити и подвући да је неретко значај и смисао поштовања онога што прописује форма веома неразумљив за појединца, будући да је она често апстрактна, наизглед ирационална, па некада чак и контраинтуитивна! То и не треба да чуди, будући да су дословно све најважније институције и праксе савремене цивилизације, на данашњем степену испреплетаности, апстрактности, латентног и имплицитног подразумевања и организацијске разгранатости, веома

² Практика подразумева устаљени скуп, често јасно прописаних и предвиђених, поступака којима се остварује одређени циљ.

„неприродне”³ са становишта индивидуе и изузетно проблематичне и неприступачне за такозвано „здраворазумско резоновање”⁴. Како се током историјског трајања и развоја одређене друштвене институције или праксе она сегментирала, компликовала, дифузионирала, усложњавала и удаљивала од свог *arche*-а и „природног” исходишта, не би ли адекватно одговорила на све теже и комплексније изазове и пратила прогресивно усложњавање целокупног друштва, тако је растао и пресудни значај поштовања форме за оптимално функционисање целине. Стога се данас, у највишој историјској тачки опште друштвене комплексности, слојевитости и међузависности, постојање релативно ригидне форме мора посматрати као *conditio sine qua non* минималног функционисања друштвених институција и пракси и било каквог друштвено напретка, јер управо форма омогућава жељене и за насушне исходе и резултате који омогућавају постојање друштва на степену цивилизације какав познајемо.

Имајући у виду неоспорну вредност и круцијалну битност форме у комплексним друштвеним институцијама и праксама, немогуће је не осетити својеврсно чуђење пред честим, готово перманентним, јавним и екстремно оштрим критикама форме, па чак и ирационалним позивима на њено потпуно „укидање”, који се по правилу јављају управо у таквим институцијама. Међутим, не заборавимо да право и исконско филозофско промишљање

³ Појам „неприродно” користимо овде у једном метафоричком смислу и под њим подразумевамо да је разумевање функционисања савремених институција и пракси недокучиво за интуитивно разумевање „природне” и непосредно дате каузалности и генезе феномена. Наравно, као што Бабић објашњава, „све што је стварно, што постоји, у дословном смислу је *природно*, а у целом свету не постоји ништа неприродно” (Бабић 2023, 40).

⁴ Појам „здраворазумског резоновања”, односно *commonsense reasoning* означава способност и склоност човека да дедукцијом долази до закључака о потпуно новим феноменима, закључака који се деривирају из његовог подразумеваног, редувантног свакодневног општег знања о природи стварности и неоспорним „пред-скептичким” и *очигледним* менталним и физичким чињеницама (Мооге 1959, 32-59). Суштински, здраворазумско резоновање нам омогућава да у „новим” и непознатим ситуацијама закључујемо по принципу очигледности односно самоевидентности. Међутим, оно што је неке очигледно не мора бити свима очигледно, оно не повлачи непогрешивост, а није нужно ни истинито (Секіћ 2013, 322-338). Дискусије о „здраворазумском резоновању” постале су учестале у претходних неколико година у контексту огромних и потенцијално непремостивих проблема вештачке интелигенције са овом врстом закључивања.

које доводи до великих и значајних истина увек започиње управо искреним чуђењем (Аристотел, 2007, 7), па нас тако и ово чуђење пред масовним револтом и резентманом упереним против суштински важне форме може довести до неких вредних закључака и истина. Има ли такав револт основа или је он тек плод неразумевања комплексности институција које се оптужују да су постале заточенице и таоци форме?

ПРАГ СМИСЛА И ПЛАФОН ФОРМЕ

У веома хетерогеном океану критика и отровних стрела упућених према месту и улози форме у најважнијим друштвеним институцијама и праксама може се јасно препознати један најмањи заједнички садржалац – свака критика форме нужно и увек заодева рухо одбране смисла. Већ сам овај тежишни правац напада на форму наговештава макар делимичну заснованост позиције критике форме у одбрани смисла. Јер, као што је и објашњено у уводној теоријској апологији важности и значаја форме, они су деривирани из саме природе њене вредности, која је јасно *инструментална*. Инструментална вредност означава вредност која је деривирана из сврхе којој доприноси, односно „вредност коју нешто поседује зато што представља средство постизање неке друге вредности” (Ronnow-Rasmussen 2002, 25), и то обично неке инхерентне, коначне вредности. Дакле, форма, према дефиницији, има вредност само и искључиво као *средство* или *инструмент* постизања неке сврхе због које и постоји. У контексту виталних друштвених институција, та сврха углавном представља неко интринзичну вредност и добро⁵, као што су безбедност, мир, здравље, слобода, правда, достојанство, итд. Уколико пак из неког разлога форма престане да доприноси суштини, тј. остваривању неке интринзичне вредности, она сама по себи нема апсолутно никакву вредност – форма није сама себи циљ, нити представља било какво *добро* или корист уколико не доприноси интринзичном *добру*.

Стога је неопходно да форма, уколико јој разумно желимо доделити било какву вредност, даје макар минималан инструментални

⁵ Интринзичне вредности представљају вредности које су вредне саме по себи, тј. не представљају средства за остваривање неке друге вредности. Оне представљају добро само по себи, те је бесмислено стављати их у релациони контекст средства, тј. питати „чему служе”.

допринос некој коначној, интринзичној вредности или добру које јој пак, *ipso facto*, даје смисао, тј. форма мора да достиже минимални праг смисла. Ако пак форма не успева да досегне чак ни овај минимални услов инструменталне вредности, она (п) остаје празна љуштура лишена било какве смислене функције, а самим тим и *оправданости постојања*. Додатан, и веома практично важан, аргумент за потпуни недостатак оправданости постојања форме која не прелази праг смисла јесте и чињеница да једна таква структура која паразитира унутар неке институције непотребно и фрустрирајуће оптерећује све оне којима је наметнута, латентно тиме опструшујући напоре, по правилу у својим стручним пољима елитних и добро плаћених експерата, да своје време и енергију посвете смисленој суштини, тј. да својом јединственом експертизом суштински доприносе неком коначном интринзичном добру које је и сам функционални циљ и оправдање постојања институције. Нажалост, нужан и неизбежан резултат постојања форме која не прелази праг смисла јесу субоптимални исходи рада институције уз неизоставно креирање снажног привида доброг функционисања за остатак друштва.

За разлику од форме која остаје испод прага смисла, заробљена у сопственој токсичној бесмислености и апсолутној безвредности, још злослутнија и непосредније опаснија појава јесте феномен форме која, такорећи *пробија сопствени плафон* и има претензије да постане и важнија од самог смисла и сврхе свог инструменталног постојања – да трансцендира позицију инструменталне вредности и да се ларпурлартистички етаблира као интринзична и коначна вредност (!), као добро само по себи за које се ни не поставља логично питање „која је уопште сврха постојања”. Ова енормна опасност⁶ конфузије

⁶ Логичка грешка неразликовања интринзичне од инструменталне вредности, односно постулирања нечега што је тек *средство* као саме *сврхе* и коначне вредности, катаклизмички се данас манифестује кроз место новца у систему вредности савременог човека. Новац, који има само и искључиво инструменталну вредност као средство достизања неких интринзичних вредности као што су здравље, слобода, безбедност, итд. у развијеним савременим друштвима поставља се на сам врх лествице вредности, као ултимативно и коначно добро. Не чуди, заиста, што је најснажнију илузију ова логичка грешка и конфузија створила управо у оним друштвима која се темеље на идеологији протестантизма и протестантске етике, будући да је из те визуре непрекидна неинструментална акумулација капитала и јесте нека врста коначне сврхе у овоземаљском животу. Поражавајуће резултате

и мешања онога што је интринзично вредно са оним што је само инструментално вредно јесте нешто на шта нормативни филозофи зорно упозоравају вековима (Ronnow-Rasmussen 2002, 23). У таквим случајевима штетност и апсолутна немогућност оправдања форме која пробија плафон много је јаснија и манифеснија – она више не само да није заинтересована за своју инструменталну вредност, тј. питање да ли уопште и доприноси неком коначном смисленом циљу због које је и настала, већ претендује да сама себи постане сврха, и то директно на штету интринзичне вредности зарад које је и настала и током деценија и векова опстала нека институција. То више није питање тек недостатка моралног и рационалног оправдања постојања такве форме, већ њеног злоћудног и опасног карактера за друштво које се рефокусира са остваривања интринзичне вредности на један суштински безвредан феномен. У описаним се ситуацијама инсистирањем на малигној форми на уштрб суштине и смисла њеног постојања најдиректније и најучинковитије девастирају не само институције, већ и целокупно (пост)модерно друштво које почива на тим институцијама, креирајући тако друштва илузије и привида, друштва испразне форме без суштине – немогућа друштва (Станар 2019б, 156).

ПРАГ СМИСЛА И ПЛАФОН ФОРМЕ У САВРЕМЕНОЈ ВОЈСЦИ

Насушна потреба форме у савременој војсци

Форма, у свом претходно дефинисаном значењу – као укупан агрегат свих прописаних процедура, поступака, правила, инструмената, целокупне методологије и специфичних метода унутар једне институције или праксе – свакако је најзначајнија управо у оним институцијама и праксама које су најапстрактније и „најнеприродније”, односно у којима је готово немогуће, из најразличитијих разлога⁷, да појединци који врше поступке и узимају учешће у праксама имају увид у свеобухватно функционисање

ове логичке грешке могу да увиде сви људи склони размишљању, нарочито у оним културама које имају другачије корене, као што су источна друштва.

⁷ Ти разлози могу бити епистемичка лимитираност појединца у односу на комплексност и гломазност система институције, захтеви брзог и моменталног поступања, безбедносни разлози, итд.

целокупне институције, односно да интуитивно одлучују и поступају у складу са поменутиим „здраворазумским резонувањем”. Нема много институција у савременој људској цивилизацији, уколико их уопште и можемо наћи, које се по степену комплексности и изразите „неприродности”, али истовремено и есенцијалне важности (!), могу поредити са институцијом војске. Стога се витални значај форме у војсци једноставно не може пренагласити.

У погледу организационе сложености, слојевитости и разгранатости, модерне оружане снаге су у односу на војске из свих претходних ера бурне војне прошлости драстично повећале комплексност у сопственој организационој структури, систему руковођења и командовања, „менаџерског” управљања системом и безмало сваком аспекту функционисања ове институције, не само услед доминантног развоја технологије, већ и услед реалних изазова који су се појавили на хоризонту (Collins and Futter, 2015). Како би функционисање једног таквог крајње испреплетаног и гломазног система, препуног међузависности и незанемарљивог простора за непланиране и непредвиђене импликације одлука и поступака „по дубини”, било одрживо и уопште могуће, нарочито имајући у виду нарастајуће ризике од све „лакшег” безбедносно-информатичког угрожавања споља, све процедуре, поступци, правила и све оно што суштински конституише форму нужно мора бити прецизно и строго имплементирано. Сваки покушај имплементације било каквог „лабавијег” и мање формалног модела поступања, који би се ослањао на слободне *ad hoc* индивидуалне процене, идиосинкратичне методе рада и уопште *laissez-faire* приступ одлучивању несумњиво би се испоставио погубним по сваки савремени војни систем, и то у веома кратком временском року. Флексибилни модел форме је заиста инструментално неопходан за функционисање војске и минимално испуњавање њене крајње сврхе која се огледа у стварању и заштити интринзичних вредности мира и безбедности (Станар 2021, 36-47).

Додатни, и можда још снажнији, аргумент за суштинску важност форме у модерној војсци јесте и њен битни атрибут крајње „неприродности” која онемогућава ослањање на интуитивно одлучивање и поступање вођено искључиво здраворазумским резонувањем савременог човека. Ради јасноће и избегавања појмовне конфузије, под „неприродношћу” савремене војске подразумевамо неизоставну карактеристику ове институције да пред своје припаднике неретко и по правилу испоставља задатке који *prima*

facie нису компатабилни са непосредним личним интересом, здравим разумом и интуицијом. Најочигледнији, али свакако не и једини, пример јесте задатак директног и свесног излагања ризику од рањавања и смрти зарад циљева и идеала који су данашњем човеку, у најмању руку, веома апстрактни и често далеки. Јер, за разлику од традиционалне, тј. „чврсте модерности” у којој је културна стратегија почивала на колективистичкој претпоставци појединца чији живот добија смисао искључиво у контексту нације, односно колектива, и самим тим појединца којем су концепти патриотизма и националне славе били изузетно блиски, постмодерна „флуидна модерност” почива на крајње индивидуалистичком концепту напуштања сваке бригае за било шта што надилази непосредне и директне личне интересе појединца (Starčević and Stanar 2022, 158). Стога су идеали националне слободе, заштите апстрактног концепта колектива и нације, тј. скупа људи које појединац заправо не познаје и са којима је у току „нормалног” живота у процесу сталног надметања на тржишту, веома далеки и тешко прихватљиви као врховни идеали за човека у савременом друштву, а нарочито су тешко прихватљиви као концепти за које се ваља излагати ризику од смрти. Као што то Хобсбаум (Hobsbaum 2008, 93) песимистички али тачно примећује, „мушкарци и жене су спремни да умру за новац или за нешто ситније... али... не више и за националну државу”. Војска као институција нема на располагању превише средстава да ефикасно одговори на овај изазов⁸, те се, *inter alia*, нужно ослања на гломазну и ригидну форму не би ли превазишла овај проблем.

Форма је такође нужан предуслов једног, за војну организацију, ендемског облика и степена дисциплине који је истовремено и изразито „неприродан” и изразито есенцијално неопходан за војску. Штавише, уколико дубље промислимо природу и централно место дисциплине у војсци јасно ћемо установити да управо неоспорна неопходност строгог степена и облика дисциплине у војсци, који нема пандана у остатку друштва, *ipso facto* доказује крајњу „неприродност” ове институције – без јасне формом прописане дисциплине и

⁸ Упркос томе што је по својој природи у одређеној мери изолована од друштва, војска не постоји и не функционише у вакууму, већ у оквиру друштва које се развија и функционише у складу са владајућом културном стратегијом. Само један тоталан, свепрожимајући и најшири могући систематски приступ друштва може да адресира овај нарастајући проблем „флуидне модерности”. Шире о наведеној проблематици у изванредним делима Зигмунда Баумана у којима се аутор бави разним аспектима ове појаве.

дисциплином строго имплементираних форме у сваком сегменту постојања, не би било рационално очекивати чак ни минимално функционисање војске по принципу „слободног” одлучивања и поступања њених припадника заснованом на интуитивном и здраворазумског резонувању. И док дисциплина осигурава послушност и поштовање форме, форма омогућава дисциплину тако што осигурава толико драгоцену *рутину* у извршавању задатака – као што Волзер примећује (Volzer 2010, 379), „ниједна војска не може ефикасно да функционише без рутинске послушности, а нагласак је на рутини”. Рутину коју „рађа” форма омогућава „моменталну и неупитну послушност” без које „ниједна војна институција не може да функционише кохезивно и ефикасно” (McMahan 2009, 75). Коначно, како легендарни британски генерал Слим (*William Slim*) чувено примећује, управо је та и таква, формом омогућена, дисциплина атрибут „који је од почетка историје раздваја војске од руља” (Baker 2011, 20), а чини се да претходно кратко поменути индивидуалистичка и хедонистичка културна стратегија постмодерног друштва само додатно наглашава важност дисциплине и форме у војсци.

Форма такође игра важну улогу у процесу рестрикције моћи, поготово имајући у виду да се „сирова” моћ готово нигде не акумулира тако концентрисано и безусловно као у контексту војске. И то не само у смислу формално-процедуралног ограничавања моћи старешина и руководиоца над подређенима⁹, већ и у смислу ограничавања и контроле супериорног потенцијала моћи који војска поседује у односу на остатак друштва – без обзира које савремено друштво посматрамо, неоспорно је да „оружане снаге *de facto* у рукама имају ултимативну моћ, услед поседовања моћи бруталне физичке доминације” (Wertheimer 2010, 255). Бројне процедуре, јасно дефинисани и ограничени поступци и механизми одлучивања и поступања, који по дефиницији чине форму, директно служе круцијално важном задатку адресирања „преторијанског проблема”¹⁰, тј. лимитирању моћи и поспешивању контроле над

⁹ Практична моћ која се концентрише у рукама официра у војсци над подређенима заиста нема пандана у остатку друштва. Упркос чињеници да је то исправан и за војску неопходан модел дистрибуције моћи, он очигледно оставља простор и за злоупотребу, те се управо формом тај простор настоји минимализовати.

¹⁰ „Преторијански проблем” није савремени феномен, али поседује занимљиве специфичности и импликације у контексту савремених друштава (шире у: Старчевић 2010, 193-209).

војском у једној ситуацији и констелацији односа коју су многи теоретичари током историје посматрали као „неприродну”. Тако чувени Николо Макијавели пише да је једноставно „ван памети да се онај који је наоружан покорава ономе ко је ненаоружан” (Макијавели 2005, 63), као што је то случај у односу између војске и институција цивилног друштва. Стога је строга форма предуслов успешне интеграције војске у политички живот друштва, њене контроле и испуњавања једног од кључних задатака државне власти – да осигура да је оружје војске окренуто у правом смеру (Кајтез 2021, 15).

Форма је такође од прворазредног значаја и за сијасет других и бројних изазова и, војсци инхерентних, феномена који су и једнако важни и подједнако „неприродни” као и претходно наведени. Војска као институција одувек – свесно, плански, организовано и методично – настоји да ригидном имплементацијом форме „заобиђе” људску природу и све оно што бисмо назвали интуитивним и очекивано-природним понашањем појединаца ослањајући се на различите методе као што су кондиционирање (*operant conditioning*), снажна деиндивидуација, де-емоционализација и де-интимизација, итд. (Stanar 2021, 237-250). Додатно, тежња сваке војске ка потпуном, неизоставном и свеобухватном уједначавању, крајњој деперсонализацији и униформисању свега што обухвата нужно се реализује инсистирањем на поштовању форме. Историја јасно показује да од успешности ових процеса и метода зависи и сама успешност и функционисање војске, а самим тим и могућност једног друштва да се заштити. Управо због развијене свести о круцијалној важности форме за војску, а тиме и за остваривање њеног коначног, виталног и светог циља производње и заштите жељеног мира, војска као институција континуирано настоји да строго дефинише, регулише и пропише апсолутно сваки аспект свакодневног функционисања – од физичког изгледа, одеће и обуће која се (и на који начин) носи, небројених процедура које се морају следити зарад реализације наизглед једноставних и ефемерних задатака, па све до језика који се користи у међусобном обраћању и у свакодневној комуникацији, па чак и међусобног одстојања приликом комуникације. Али, из истинске и оправдане потребе за изузетно компликованом, гломазном и свепрожимајућом формом која настоји прописати готово сваки аспект функционисања институције и рада њених припадника, нужно произилази критично важна потреба да

војска буде екстремно и нарочито обазрива према описаним појавама „прага смисла” и „плафона форме”. Ови феномени, нарочито уколико се појаве у огромном систему ранга комплексности и виталне друштвене важности војске, могу да имају парализујуће дејство по функционисање система, и још важније, самим тим и катаклизмичне ефекте на смисао и сврху постојања војске.

ПРАГ СМИСЛА И ПЛАФОН ФОРМЕ У ВОЈСЦИ

Евидентно је из наведеног да се значај форме за војску не може пренагласити. Међутим, уважавајући у потпуности јединственост и специфичност војске као институције, вредност форме у војсци и даље искључиво лежи у њеном инструменталном доприносу остваривању коначног интринзичног добра, као и у свим другим, ван-војним, контекстима. Без обзира на њену специфичну важност у војсци, *форма није вредна сама по себи и не може имати оправдање* уколико не прелази праг смисла, односно уколико пробија свој плафон. Уосталом, ни сама војска као институција није самосврсна, нити представља вредност сама по себи – она је искључиво инструментално вредна, као круцијално средство реализације политичких циљева и шире политичко-друштвене сврхе мира¹¹.

Перманентном продукцијом форме у жељи да се допринесе контроли, стварању и оптималном функционисању идеално-униформног војног система неминовно се, нажалост, акумулирају и „таложје” облици *форме који не прелазе праг смисла*. Како је овај праг минимални услов оправданости постојања форме, може се тврдити да за одређен број прописаних процедура, правила и поступака у војсци не постоји морална оправданости, будући да ни на који начин не доприносе коначној сврси сопственог постојања, као ни постојања институције. Напротив, они представљају веома токсичан сегмент војске, будући да паразитирају унутар институције и дубоко фрустрирају оне који каријерни смисао виде у давању доприноса коначном и општем добру. Не треба губити из вида специфичну

¹¹ Посматрајући војску кроз данас доминантну парадигму „Клаузевцевог универзума”, долазимо до закључка да није само смисао феномена рата политички, већ и да сврха и смисао војске као институције леже искључиво у сфери политичког, те да је свако занемаривање те чињенице потенцијално екстремно опасно за друштво (шире у: Старчевић и Благојевић 2017, 117-134; Станар 2022, 119-135).

природу војске коју у доминантно великом проценту чине појединци који своје каријерне изборе нису чинили на основу новца и проспекта лагодног живота, већ на основу тражења начина да смислено проведу радни век и несебично допринесу и служе сопственом друштву. Уколико се тако специфичној групи људи, вођених трансцендентним идеалом доприноса друштвеном добру, свакодневни рад испуњава задацима и формом која не досежу праг смисла и који им се, са правом, чине потпуно бесмисленим и безвредним, не постоји та количина новца која може компензовати незадовољство и фрустрацију изазване бесмисленим трошењем драгоценог времена, воље и енергије што у одређеној мери потенцијално може допринети и одлуци о напуштању војне каријере. Додатно, и са становишта саме институције и друштва које плаћа своју војску једнако важно, испуњавање радног времена формом која нема никакву инструменталну вредност и не прелази праг смисла представља веома неодговорно трошење драгоцених ресурса, али уз стварање јаког привида функционалног рада. Наиме, уколико релативно високо плаћене елитне, и веома често уникатне, стручњаке из веома уских и друштву есенцијално потребних поља експертизе, какви се по правилу налазе у војсци нарочиту међу вишим официрским кадром, закупимо честим вршењем бесмислене и инструментално безвредне форме, оно што неизбежно добијамо јесу најплаћенији и најпреквалификованији хронично незадовољни административни радници који постоје у друштву. На тај се начин веома неодговорно троше драгоцени људски ресурси и тиме индиректно подрива и саботира оптимално функционисање институције и постизање њеног коначног циља.

Уколико пак *форма пробија свој плафон*, онда је подривање оптималног функционисања војске, и самим тим круцијалног друштвеног добра, директно и непосредно. Још се једном мора подвући есенцијална важност почетне премисе сваког разматрања оправданости било које врсте форме, а то је да она има вредност само ако инструментално *служи* односно доприноси остваривању неког коначног добра и интринзичне вредности. Стога је она форма у војсци која пробија свој плафон, тј. постаје самосврсна и потпуно игнорише коначне резултате своје примене постављајући сопствену вредност изнад вредности жељеног исхода којем по дефиницији служи, најопаснији малигнитет система. Њена строга имплементација постаје сама себи циљ, уместо да она служи остваривању неког коначног добра. Штавише, она преузима приоритет над коначним добром и

примарном сврхом њеног постојања, те се на њеној имплементацији бесомучно инсистира чак и када то директно слаби могућност војске да испуни свој коначни задатак и сврху. Овај феномен се најчешће појављује на оним местима на којима се коначни исход поступака и одлука на ширем стратешком нивоу потпуно игнорише и занемарује док се фокус ставља само на краткорочне, ефемерне и локализоване исходе, тако рећи резултате на „тактичком” нивоу. Као што је и сама војска тек инструментално вредна, тако је и све што ради војска тек инструментално вредно, само ако и када доводи до реализације сопствене сврхе – укључујући ту и најесенцијалније сегменте и атрибуте војске као што су дисциплина, послушност, контрола, итд. То примећује и Хантингтон када дискутује о вредности војничке дисциплине и послушности, закључујући да је она тек инструментално добра, али да „она није *инхерентно* добра, уколико доводи до лошег исхода” (Huntington 2004, 83-84). У складу са тим, инсистирање на дисциплини и послушности јесте добро само уколико води *добра*м исходу – уколико пак инсистирање на форми која учвршћује субординацију, послушност и дисциплину води *лошем* исходу¹², тј. у сваком смислу лошијој, споријој, мање ефективној и неучинковитој војсци, та форма је дефинитивно пробила свој плафон. Она није и никада не може бити важнија од *суштине*, тј. исхода сопствене имплементације. Исто тако, различити нивои ригорозне контроле и провера са правом су уведени у систем рада војске не би ли поспешили позитивне исходе и смањили простор за грешке, самовољу и некомпетентност. Међутим, шта уколико овај вид форме временом хипертрофира до те мере да се услед инсистирања на непрестаној контроли и, наизглед бескрајној, вишестепеној провери сваке појединости и детаља током рада заправо *смањују* позитивни исходи услед страха да се преузме одговорност, невољности показивања иницијативе или чак простог осећаја врећања интелигенције и елементарног достојанства? Он, наравно, у том случају не може бити оправдан будући да не доприноси сврси која га вредносно дефинише, а сам по себи не може бити интринзично вредан.

¹² Инсистирање на нерационалној дисциплини може имати супротан ефекат од жељеног, нарочито у погледу морала. Јер, како пише чувени Маршал (*Marshall*), једна од најстаријих војничких „бајки” јесте да је морал резултат дисциплине, док је заправо истина да је „права дисциплина продукт морала” (у Милојевић 1999, 105).

Свако губљење из вида *интринзичне* вредности којој се системски тежи и *коначне* сврхе функционисања и уопште постојања свих процедура, прописа, правила, метода и прописаних поступака у војсци повећава ризик од пословичног пробијања „плафона форме”. Развијање форме и усложњавање средстава за остваривање коначног циља је не само оправдано већ и исправно и нужно, али само „до мере када средстава не постану циљеви” (Hantington 2004, 77), јер прелажењем те линије средство постаје злоћудно и погубно по саме крајње циљеве. Као што се човечанство током историје увек кретало „између насиља анархије и насиља тираније” (Pinker 2018, 199) у жељи да пронађе идеалан однос између слободе и контроле, тј. меру која даје оптималан резултат, тако се чини да се и институција војске некако константно креће између метафоричке Сциле коју представља анархична неорганизованост без субординације, дисциплине и рутинске послушности са једне, и Харибде у виду погубне свепржимајуће форме која пробија сопствени плафон и постаје сама себи смисао са друге стране. И док заиста однос ове две немани није неоправдано посматрати као игру нулте суме, тј. као ситуацију „клицалице” у којој свако одузимање са једне нужно означава истоветно додавање другој страни, није апсолутно нужно да је свако кретање ка страни „анархије” штетно и погрешно за војску, као што није нужно ни да је свако кретање ка униформизацији, уједначавању и срањивању свих делова и елемената у војсци добро и корисно. И један и други поступак могу се вредновати тек инструментално, у зависности од тога шта доносе и како доприносе коначном циљу – бољој и функционалнијој војсци који је у стању континуирано производити мир и ефикасно га заштитити. Ван контекста разматрања остваривања коначног циља, оба поступка су једнако (без)вредна. И док је анархија *prima facie* очигледно, отворено и манифесно погубна по војску, малигно присуство форме која постаје важнија од суштине јесте можда нешто латентније, али свакако није ништа мање погубно за сваки војни систем. Пажљива навигација између ове две опасности тежак је и изазован, али не и немогућ задатак, приликом кога једино мерило исправности и оправданости мора да буде оно телеолошко – којој сврси, како и колико доприносе одлуке о пролиферацији или редукацији форме.

ЗАКЉУЧАК

Развијена и непојмљиво комплексна друштва данашњице, која омогућавају појединцу свеопшти квалитет живота без историјске паралеле, утемељена су на бескрајном низу јасно прописаних механизма, поступака, процедура, правила, метода и прописа који сви заједно чине есенцијално важну форму. Форма је нарочито битна у најважнијим и најкомплекснијим друштвеним институцијама како би омогућила оптимално функционисање у континуитету, независно од индивидуалних преференција, нахођења и интереса. Међутим, и поред непорециве важности форме, често на површину избија снажан отпор према форми, који је нарочито интензиван у оним сегментима друштва који су њоме најпрожетији. Критике форме могу доћи услед интелектуалног неразумевање њене важности, епистемичке лимитираности, личних ограничења оних који је критикују и многих других грешака и заблуда, али су неретко критике утемељене на веома чврстом аргументу нужне приоритизације смисла и приматом сврхе над инструментално вредном формом.

Услед своје виталне друштвене важности и изванредне комплексности и „неприродности”, војска је, нимало зачуђујуће, веома плодно тле за континуиран развој и усложњавање форме којом се настоји дефинисати и прописати готово сваки аспект функционисања ове институције. Ова, врло оправдана, тежња војске ипак са собом носи опипљив ризик од развијања и бујања форме која не досеже праг смисла, или пак од њене потпуне девијације и генерисања форме која пробија сопствени плафон. У оба ова случаја не може се пронаћи смислено оправдање за постојања наведених типова форме, будући да и једна и друга, индиректно или директно, озбиљно и значајно штете самој војсци као и остваривању њеног коначног и светог циља производње и заштите жељеног мира у којем се једино могу артикулисати интринзичне и коначне вредности слободе, безбедности, правде, достојанства, итд.

Имајући у виду елаборирану проблематику и крајње егзистенцијалну опасност по војску и друштво која прети од описаних појава форме која не досеже праг смисла и форме која пробија сопствени плафон, војска као институција има професионалну и моралну обавезу да континуирано евалуира и ре-евалуира постојеће артикулације форме на темељу које функционише. Уколико претендује да буде оптимална, евалуација форме у сврху

идентификације описаних негативних феномена не може бити *ad hoc* формата, већ се искључиво мора јављати у облику континуираног и непрестаног процеса испитивања учинковитости и доприноса форме смислу и суштини функционисања и постојања институције, односно остваривању циља и коначне вредности. Овим би се процесом искорениле постојеће окоштале и детрименталне артикулације форме, али такође и спречила дегенерација и злоћудна хипертрофија оних артикулација форми које су од насушног и виталног значаја за војску и друштво у целини. Овај је задатак једнако захтеван али и од једнаке важности првога реда као и задатак спречавања „клизања” војске у правцу неорганизованости, дисфункционалности и „анархије”.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Аристотел. 2007. *Метафизика*. Београд: Паидеиа.
- Бабић, Јован. 2023. *Природно, нормално, исправно*. Београд: Службени гласник.
- Кајтез, Илија. 2021. „Филозофско поимање државне власти (друштвене моћи) и војске (оружане силе)”. *Војно дело* (3): 9-20. doi: 10.5937/vojdela2103009K.
- Макијавели, Николо. 2005. *Владалац*. Београд: Дерета.
- Милојевић, Велибор. 1999. *Морал војске*. Београд: ВИЗ.
- Станар, Драган. 2019а. „Демократија, стручност и лојалност: систем плена или олигархија експерата”. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 172 (4): 551-561. doi:10.2298/ZMSDN1972551S.
- Станар, Драган. 2019б. „Професија и морал”. *Култура полиса* 16 (39): 145-157.
- Станар, Драган. 2021. „Мир као сврха војске”. *Војно дело* (3): 36-47. doi: 10.5937/vojdela2103036S.
- Станар, Драган. 2022. „Политичка победа у рату: оружане снаге и синдром ‘изгубљене победе’”. *Српска политичка мисао* 77 (3): 119-135. doi: 10.22182/spm.7732022.6.
- Старчевић, Срђан. 2010. „Преторијански проблем у савременој политикологији”. *Војно дело* (4): 193-209.
- Старчевић, Срђан, и Срђан Благојевић. 2017. „Кревелдов спор са Клаузевцем – да ли је смисао рата -политички?”. *Српска политичка мисао* 56 (2): 117-134. doi: 10.22182/spm.5622017.7.

- Baker, Deane-Peter. 2011. *Just Warriors Inc.: The Ethics of Privatized Force*. London/New York: Continuum.
- Cekić, Nenad. 2013. *Metaetika*. Beograd: Akademska knjiga.
- Collins, Jeffrey, and Andrew Futter. (2015). *Reassessing the Revolution in Military Affairs: Transformation, Evolution and Lessons Learnt*. London: Palgrave MacMillan.
- Hantington, Semjuel P. 2004. *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa*. Beograd: CSJE, Fakultet političkih nauka i Diplomatska akademija.
- Hobsbaum, Erik. 2008. *Globalizacija, demokratija i terorizam*. Beograd: Arhipelag.
- McMahan, Jeff. 2009. *Killing in War*. Oxford: Clarendon Press.
- Moore, George Edward. 1959. *Philosophical Papers*. Sydney: George Allen & Unwin LTD.
- Pinker, Steven. 2018. *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*. New York: Viking.
- Ronnow-Rasmussen, Toni. (2002). "Instrumental Values: Strong and Weak". *Ethical Theory and Moral Practice* 5 (1): 23-43. doi: 10.1023/A:1014422001048.
- Stanar, Dragan. 2021. "The Vital Significance of Military Ethics". *Journal of Military Ethics* 20 (3-4): 237-250. doi: 10.1080/15027570.2021.2011913.
- Starčević, Srđan, and Dragan Stanar. 2022. „Society of right claiming and transformation of war and military at the end of the 20th and beginning of the 21st century.” In *Human Rights Protection Yearbook: From childhood to the right to a dignified old age – human rights and institutions*, ed. Zoran Pavlović, 153-167. Novi Sad: Provincial Protector of Citizens – Ombudsman and Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade.
- Volzer, Majkl. 2010. *Pravedni i nepravedni ratovi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Wertheimer, Roger. 2010. "The Morality Of Military Ethics Education". In *Empowering Our military Conscience*, ed. Roger Wertheimer, 245-299. London: Routledge.

Dragan Stanar**Military Academy, Defence University Belgrade***“TRESHOLD OF MEANING” AND “CEILING OF FORM” IN THE CONTEMPORARY MILITARY****Resume**

In this paper author wishes to explore and investigate the relationship between form and meaning in contemporary militaries, aiming to identify the phenomena of form not reaching the threshold of meaning and form which breaks its own ceiling. Relying on methods of conceptual analysis, comparative analysis, content analysis, deduction and other scientific methods, the author identifies the problematic phenomena of form not meeting the threshold of meaning and form which breaks its own ceiling. These are the cases of misunderstanding, or even deliberate ignoring, of the value nature of form, which is always and by definition in the realm of instrumental, and even postulating form as an intrinsic value, a value in itself. When form has no contribution to achieving a goal of intrinsic and “final” value, then it cannot be observed as valuable, and as such it loses its existential justification. Moreover, in cases in which form becomes observed as intrinsic value, i.e., not an instrument and means of achieving some final value, but rather a value in itself, it breaks its own proverbial ceiling. Both these cases are hindering, even detrimental, to achieving the final goal on the basis of which they were even created in the first place. The author first explains why form is of such crucial value for the military, as it is extremely complex and “unnatural,” observing several aspects of the military which demand the existence of strict and robust form in order for the system to properly function. Upon explaining its significance, the author identifies specific articulations of form – previously elaborated phenomena of form aren’t reaching the threshold of meaning and for breaking its own ceiling – which are detrimental to the military. The author argues that such articulations of form are not in military systems. At the same time, that they are extremely dangerous and detrimental for optimal functioning of the military. In conclusion of the paper, the author asserts that certain measures must be implemented in military systems. They must evaluate and re-evaluate all existing articulations of form to identify and eliminate those which

* dragan.stanar@va.mod.gov.rs

have no justification for existence. Such evaluation must be undone in an ad hoc fashion, but rather a process of constant evaluation of form must be integrated into the military organization to yield optimal results.

Keywords: Form, Meaning, Instrumental Values, Intrinsic Values, Contemporary Military.

* Овај рад је примљен 28. августа 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. новембра 2023. године.

*Вања Проданић**

*Управа за међународну војну сарадњу,
Министарство одбране*

УЧЕШЋЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ У МИСИЈАМА И ОПЕРАЦИЈАМА ПОД ОКРИЉЕМ ЗАЈЕДНИЧКЕ БЕЗБЕДНОСНЕ И ОДБРАМБЕНЕ ПОЛИТИКЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Сажетак

Овим радом аутор ће покушати да, кроз анализу доступне литературе и документације, сагледа и анализира ангажовање Војске Србије у мисијама и операцијама Европске уније, будући да у овом тренутку Република Србија ангажује искључиво војне капацитете за потребе три мисије и операције Европске уније. Наши официри и војни лекари представљају значајан и видљив допринос имплементацији Заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније у Сомалији и Централноафричкој Републици. Такође, током 2023. године очекује се и почетак ангажовања Војске Србије у мисији Европске уније за обуку у Мозамбику – *EUTM Mozambique*, што ће додатно утицати на повећање угледа који Република Србија ужива на међународној политичкој сцени, на пољу очувања мира у региону и свету.

Такође, постоји и очигледан простор за унапређење досадашњег нивоа сарадње коју Република Србија остварује са Европском унијом кроз заједничко ангажовање у мисијама и операцијама. Наиме, једна од обавеза Републике Србије која проистиче из процеса преговора о приступању Европској унији представља и стварање правног оквира за почетак ангажовања цивилних капацитета у мисијама и операцијама Европске уније, под окриљем Заједничке безбедносне и одбрамбене политике.

* vanja.prodanic@mod.gov.rs

Циљ истраживања је опис и објашњење тренутног степена ангажовања Војске Србије у мисијама и операцијама Европске уније, што може пре свега бити од значаја надлежним институцијама Републике Србије по питању будућег ангажмана војних и цивилних капацитета у мисијама и операцијама под окриљем Заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније, али и грађанима да стекну потпунији увид у предметну тематику.

Кључне речи: мисије и операције, кризно жариште, Војска Србије, Заједничка безбедносна и одбрамбена политика, Европска унија.

УВОД

Почетак XXI века и дефинитивна пропаст униполарног света узроковали су многе промене на пољу међународне политике и безбедности. Ера глобализације донела је са собом нове изазове и схватања, према којима државе губе апсолутну сувереност и независност коју су имале раније, док наднационалне организације преузимају примат на међународној политичкој сцени. Такође, сведоци смо да политичке кризе распламсане широм света представљају значајан дестабилишући фактор како за државе, као основне субјекте међународних односа, тако и за међународне организације, као што је Европска унија.

Интереси великих сила традиционално су у великом обиму усмерени ка региону Африке и Евроазије, имајући у виду њихов геополитички и геостратешки значај, али и економске и културолошке капацитете. Ривалство које претежно карактерише период након краха униполарног света је оно између Сједињених Америчких Држава и Кине, чије вредности су у најширем смислу у константном сукобу, пре свега у овим регионима света (Николић и Ћурчић 2022, 155). Управо су географске одреднице тих простора главно поље на ком су ангажовани мировни капацитети Европске уније, односно њене мисије и операције, чиме Европска унија утемељује своју позицију као стожера међународних односа.

Иако су Уговором из Мастрихта из 1992. године отворена врата за успостављање мисија Европске уније у циљу управљања кризама, Европска унија је тек 2003. године започела са полицијским и војним

мисијама, у Босни и Херцеговини, тада Бившој Југословенској Републици Македонији и Демократској Републици Конго.

Као земља која у дугорочном смислу тежи чланству у Европској унији, Република Србија је 2012. године започела процес интеграције у оквиру Заједничке безбедносне и одбрамбене политике, кроз ангажовање у мисијама и операцијама Европске уније. Изградња и очување мира у региону и свету једна је од мисија које су додељене Војсци Србије, што се темељи на спољнополитичким интересима Републике Србије и усклађено је са стратешким документима наше земље.

Један од најважнијих циљева у овом раду биће да се, кроз анализу доступне литературе и документације, сагледа и анализира ангажовање Војске Србије у мисијама и операцијама Европске уније, будући да у овом тренутку Република Србија ангажује искључиво војне капацитете за потребе три мисије и операције Европске уније. Наши официри и војни лекари представљају значајан и видљив допринос имплементацији Заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније у Сомалији и Централноафричкој Републици. Такође, током 2023. године очекује се и почетак ангажовања Војске Србије у мисији Европске уније за обуку у Мозамбику – *EUTM Mozambique*, што ће додатно утицати на повећање угледа који Република Србија ужива на међународној политичкој сцени, на пољу очувања мира у региону и свету.

Такође, постоји и простор за додатно унапређење досадашњег нивоа сарадње коју Република Србија остварује са Европском унијом кроз заједничко ангажовање у мисијама и операцијама. Наиме, једна од обавеза Републике Србије која проистиче из процеса преговора о приступању Европској унији представља и стварање правног оквира за почетак ангажовања цивилних капацитета у мисијама и операцијама Европске уније, под окриљем Заједничке безбедносне и одбрамбене политике.

ИСТОРИЈАТ МИСИЈА И ОПЕРАЦИЈА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И ПРАВНО УТЕМЕЉЕЊЕ

Политичка воља за решавањем криза распламсаних на европском континенту деведесетих година прошлог века утицала је на одлуку земаља Европске уније да изграде безбедносни механизам који би им помогао да таквим кризама успешно управљају. Управо је

то било утемељење за настанак Европске безбедносне и одбрамбене политике – ЕБОП (*European Security and Defence Policy – ESDP*), која је усвојена на Самиту Европске уније у Келну, 1999. године. Иста је Уговором о Европској унији из 2009. године променила име у Заједничку безбедносну и одбрамбену политику Европске уније – ЗБОП (*Common Security and Defence Policy – CSDP*), која је дефинисана са циљем промовисања улоге Европске уније као стожера на међународној политичкој сцени, а саставни је део Заједничке спољне и безбедносне политике Европске уније – ЗСБП (*Common Foreign and Security Policy – CFSP*) (Гостовић, Савић, и Благојевић 2016, 18).

Заједничка безбедносна и одбрамбена политика Европске уније представља, дакле, свеобухватни приступ Европске уније управљању кризама, који осим ангажовања војних, полицијских и цивилних капацитета, подразумева и друге облике политичког деловања, пре свега дипломатију и економске механизме (Министарство спољних послова Републике Србије [МСП РСa] н.д.).

Кроз усвајање документа „Европска стратегија безбедности” 2003. године побројани су кључни изазови и претње са којима се Европска унија мора суочити заједничким деловањем свих својих чланица:

- Пролиферација оружја за масовно уништавање;
- Тероризам и организовани криминал;
- Сајбер безбедност;
- Енергетска безбедност и
- Климатске промене (Council of the European Union [CEU] 2009).

Међутим, иако правни оквир за ангажовање војних капацитета Европске уније потиче из Уговора из Мастрихта из 1992. године, којим су дефинисане надлежности њених мисија и операција, управо су ови изазови и претње обликовали модерне мисије и операције Европске уније (Јевтић 2020, 62).

Европска унија је практично закорачила у кризни менаџмент 2003. године, успостављањем своје прве полицијске мисије, у Босни и Херцеговини, а касније исте године и својих првих операција употребом војних капацитета, у тада Бившој Југословенској Републици Македонији и Демократској Републици Конго (Tardy 2019).

Од тада, Европска унија је под окриљем Заједничке безбедносне и одбрамбене политике спровела 37 мисија и операција ван своје

територије, и то на европском, азијском и афричком континенту. Тренутно је активно укупно 21 мисија и операција, од којих су 12 цивилног карактера, а девет војног (European External Action Service [EEAS] 2023). Трема напоменути да су мисије Европске уније, у односу на мисије Уједињених нација, више фокусиране на цивилне капацитете, пре свега у виду подршке полицији, али и у циљу реформе сектора безбедности, контроле управљања границама, подршке правосуђу, медијације, итд (Миленковић, Игњатовић, и Новаковић 2017).

АНГАЖОВАЊЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У МИСИЈАМА И ОПЕРАЦИЈАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Република Србија са својим капацитетима учествује активно у оквиру Заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније, на основу потписаних споразума са Европском унијом, према следећем:

- „Споразум између Републике Србије и Европске уније о безбедносним процедурама за размену и заштиту тајних података”, потписан 26. маја 2011. године, ступио на снагу 1. августа 2012. године и
- „Споразум између Републике Србије и Европске уније којим се успоставља оквир за учешће Републике Србије у операцијама Европске уније за управљање кризама”, потписан 8. јуна 2011. године, ступио на снагу 1. августа 2012. године (МСП РС а н.д.).

Наша земља је током марта 2012. године стекла статус кандидата за чланство у Европској унији и започела са конкретним ангажманом у области Заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније, што између осталог, подразумева и ангажовање у цивилним мисијама Европске уније, које имају за циљ управљање кризама, као и хуманитарним операцијама (Министарство спољних послова Републике Србије [МСП РСб] н.д.).

Основ за иницирање и спровођење цивилних мисија Европске уније за управљање кризама је двојак, односно садржи се у резолуцијама Савета безбедности Уједињених нација и/или Одлукама Савета Европске уније, док се мандат мисија развија на основу конкретних потреба Европске уније (НС РС, 94/2019 и 16/2023).

Глобалном стратегијом за спољну и безбедносну политику Европске уније из 2016. године исказана је намера ове организације

да додатно развија цивилне мисије, које су чак представљене као заштитни знак Заједничке безбедносне и одбрамбене политике. Крајњи циљ тзв. Цивилног механизма Заједничке безбедносне и одбрамбене политике (*Civilian Common Security and Defence Policy Contract*), као једног од најамбициознијих приоритета који је Европска унија ставила пред себе, је да константно располаже са до 200 чланова цивилног особља, који би у року од 30 дана могли бити ангажовани у било ком делу света (Центар за европске политике [ЦЕП] 2021).

Кроз процес преговора о приступању Европској унији, Република Србија се у Поглављу 31 – „Заједничка спољна и безбедносна политика” обавезала да ће ускладити своје законодавство тако да може учествовати са цивилним капацитетима у мисијама и операцијама Европске уније, док је Влада Републике Србије 4. маја 2017. године донела одлуку у циљу успостављања правног оквира за учешће цивилних капацитета у мировним мисијама. Такође, предвиђено је да се обука цивилних експерата пред упућивање у зоне операције врши у Центру за мировне операције Генералштаба Војске Србије, док је крајем 2021. године израђен „Нацрт закона о учешћу цивила у међународним мисијама и операцијама ван граница Републике Србије”. Према изјави помоћнице министра спољних послова за безбедносну политику, амбасадорке Дијане Иванчић, очекивања су да ће усвајање предметног Нацрта закона уследити у блиској будућности (Центар за геостратешка истраживања и тероризам [ЦГИТ] 2022). Усвајање овог закона омогућиће значајно шири дијапазон учешћа државних капацитета Републике Србије у оквиру мисија и операција Европске уније. Цивилне мисије подршке миру под окриљем Европске уније бројније су од оних војног карактера, што само по себи довољно говори о њиховом значају за управљање кризама у бројним жариштима широм света, а самим тим и о користи које ће Република Србија имати када започне са ангажовањем у оквиру истих.

Може се закључити да је стварање правног оквира за ангажовање наших цивилних капацитета у мисијама и операцијама Европске уније у пуном јеку, што ће условити, пре свега, квантитативно повећање ангажованих капацитета наше земље у мисијама и операцијама Европске уније, а напослетку неминовно допринети и повећању угледа наше земље на међународној политичкој сцени (Живковић 2017).

Ангажовање капацитета у оквиру хуманитарних операција подразумева борбу са последицама које су настале услед природних катастрофа, техничко-технолошких и других несрећа које угрожавају здравље и животе људи, животну средину и материјална добра (European Commission [ЕС] н.д.). Ангажовање Републике Србије у хуманитарним операцијама зависи од позива организације под чијим се окриљем успоставља хуманитарна организација, односно у овом случају Европске уније, као и од тренутно расположивих ресурса Републике Србије (В РС, 88-3225/2023-1).

МИСИЈЕ И ОПЕРАЦИЈЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У КОЈИМА УЧЕСТВУЈЕ ВОЈСКА СРБИЈЕ

Документом „Годишњи план реализације учешћа Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама у 2023. години” планирано је ангажовање у следећим мисијама и операцијама под окриљем Европске уније:

1. Војна операција поморских снага Европске уније у Сомалији (*European Union Naval Force EUNAVFOR SOMALIA – Operation ATALANTA*) – тренутно су припадници Војске Србије ангажовани у зони операције према следећем:
 - a. Штабни официри у Оперативној команди у Роти, Краљевина Шпанија;
 - b. Аутономни тим за заштиту бродова и
 - c. Штабни официри на Командном броду у зони операције у индијском океану.
2. Мисија Европске уније за обуку безбедносних снага Сомалије (*European Union Training Mission in Somalia – EUTM Somalia*) – тренутно су припадници Војске Србије ангажовани у зони операције према следећем:
 - a. Шеф медицинске службе у штабу мисије у Могадишу и
 - b. Тим припадника санитетске службе Војске Србије, ангажован у оквиру болнице у главном граду Сомалије – Могадишу.
3. Мисија Европске уније за обуку безбедносних снага Централноафричке Републике (*European Union Training Mission in Central African Republic – EUTM RCA*) – тренутно су припадници Војске Србије ангажовани у зони операције

према следећем:

- a. Шеф медицинске службе у штабу мисије и
- b. Медицински тим Војске Србије.
4. Мисија Европске уније за обуку безбедносних снага Малија (*European Union Training Mission in Mali – EUTM Mali*).
5. Војна операција поморских снага Европске уније у Медитерану (*European Union Naval Force MED IRINI – EUNAVFOR MED IRINI*).
6. Војна мисија Европске уније у Мозамбику (*European Union Training Mission in Mozambique – EUTM Mozambique*).
7. Борбена група Европске уније за управљање кризним ситуацијама (*HELBROC*).
8. Цивилне мисије Европске уније за управљање кризама и
9. Хуманитарне операције (В РС, 88-3225/2023-1).

Као што се може приметити, припадници Војске Србије тренутно се ангажују у оквиру прве три од напред наведених мисија и операција Европске уније. Међутим, треба имати у виду да „Годишњи план реализације учешћа Војске Србије и других снага одбране и мултинационалним операцијама у 2023. години” обухвата и мисије и операције у којима тренутно нису ангажовани капацитети Републике Србије, али који могу бити ангажовани у случају потребе. На тај начин, стварају се неопходни правни услови за учешће у свим мисијама и операцијама које је Народна Скупштина Републике Србије дефинисала усвајањем „Одлуке о употреби Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама ван граница Републике Србије”¹.

Осим тога, важно је истаћи чињеницу да међу мисијама и операцијама Европске уније постоје и оне у којима није прихваћено

¹ Народна скупштина Републике Србије 27. фебруара 2023. године усвојила је Одлуку о измени и допунама Одлуке о употреби Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама ван граница Републике Србије, којом је регулисана могућност почетка учешћа Војске Србије и других снага одбране у мисијама и операцијама у којима до сада није учествовала, и то: Војној мисији Европске уније за обуку у Мозамбику (*European Union Training Mission in Mozambique – EUTM Mozambique*);

Операцији независне међународне мировне организације „Мултинационалне снаге и посматрачи (*Multinational Forces and Observers – MFO Sinai*)” на Синајском полуострву и Борбеној групи Европске уније за управљање кризним ситуацијама (*HELBROC*).

учешће трећих земаља, тако да се због тога исте не налазе у правним документима Републике Србије. Позиције за треће земље у мисијама и операцијама Европске уније отварају се на тзв. Конференцијама за генерисање снага, које се одржавају периодично у Бриселу, а које се организују за треће земље најчешће у случајевима када земље чланице Европске уније немају довољно капацитета да их попуне.

Војна операција поморских снага Европске уније у Сомалији (*European Union Naval Force EUNAVFOR SOMALIA – Operation ATALANTA*) успостављена је на основу Резолуција 1814, 1816, 1838 и 1846 Савета безбедности Уједињених нација, као и Одлука 851 Савета Европске уније од 10. новембра 2008. године и 918 од 8. децембра 2008. године. Мандат мисије обухвата заштиту бродова који су ангажовани под окриљем Светског програма за храну Уједињених нација (*UN World Food Programme – UN WFP*), ради стварања услова за безбедно достављање помоћи становништву Сомалије, али и спречавање пиратерије и контролу рибарења у близини Сомалије. Војска Србије од 2012. године у овој мисији ангажује штабне официре, а од 2013. године и Аутономне тимове за заштиту бродова, који државе учеснице у овој операцији сматрају најзначајнијим доприносом (Soskic, Radojevic, and Komazec 2014, 144-145; В РС, 88-3225/2023-1).

Аутономни тим за заштиту бродова укrcан је на броду који плови под окриљем Светског програма за храну Уједињених нација и делује самостално у односу на остале поморске снаге Европске уније у зони операције. Ангажовање овог Тима омогућује војним бродовима и осталим снагама Европске уније да буду мобилнији и да остану фокусирани на остале активности од значаја за операцију. Припадници Аутономног тима за заштиту бродова обезбеђују заштиту од пирата цивилном броду за време навигације, који за потребе Светског програма за храну Уједињених нација допрема хуманитарну помоћ угроженим становницима Сомалије. Најчешће навигацијске руте воде из Кеније, Танзаније и Цибутија до лука у Сомалији, док се броду пружа заштита и за време боравка у наведеним лукама (EU Naval Force Operation ATALANTA [EUNAVFOR ATALANTA] 2023).

Мисија Европске уније за обуку безбедносних снага Сомалије (*European Union Training Mission in Somalia – EUTM Somalia*) формирана је Резолуцијом 1872 Савета безбедности Уједињених нација и одлукама 96 и 197 Савета Европске уније, из 2010. године. Мандат мисије се састоји у подршци легитимној власти Сомалије у

реорганизацији одбрамбеног сектора, и то пре свега у саветодавном смислу, али и процесу обучавања. Војска Србије у наведеној мисији ангажује штабне официре од 2012. године, а током 2013. године започело је и ангажовање припадника санитетске службе у болници у Могадишу (В РС, 88-3225/2023-1).

Мисија Европске уније за обуку војних и безбедносних снага Централноафричке Републике (*European Union Training Mission in Central African Republic – EUTM RCA*) формирана је на основу Одлуке 610 Савета Европске уније, од 19. априла 2016. године. Европска унија је наставила да ангажује сопствене снаге у мисији *EUTM RCA*, након завршетка мандата војне саветодавне мисије у овој земљи – *European Union Military Advisory Mission in Central African Republic – EUMAM RCA*. Мандат операције се периодично продужава, а подразумева подршку властима Централноафричке Републике у реорганизацији одбрамбеног сектора, у саветодавном смислу, али и процесу обучавања. Такође, мисија координише своје акције и активности са другим снагама Европске уније на терену, који су укључени у процес реорганизације одбрамбеног сектора (В РС, 88-3225/2023-1).

Војска Србије је у мисији *EUMAM RCA* иницијално учествовала са медицинским тимом нивоа један, у циљу здравственог збрињавања припадника мисије, а Република Србија је касније добила и позив да прошири учешће са још два припадника Војске Србије. Осим тога, Европска унија је у априлу 2017. године позвала Републику Србију да ангажује још једног припадника Војске Србије – доктора који обавља дужност Советника команданта снага за медицинска питања. У питању је позиција шефа медицинске службе у штабу мисије, што значи да су од тог тренутка официри Војске Србије преузели све медицинске позиције у овој мисији Европске уније (В РС, 88-3225/2023-1).

Тренутно је од посебног значаја Војна неизвршна мисија Европске уније у Мозамбику (*European Union Training Mission in Mozambique – EUTM Mozambique*), с обзиром да је у питању једна од мисија у којој се током 2023. године очекује почетак ангажовања припадника Војске Србије. Усвајањем „Одлуке о употреби Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама ван граница Републике Србије” од стране Народне Скупштине Републике Србије, односно „Годишњег плана реализације учешћа Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама у 2023.

години” од стране Владе Републике Србије, створиле су се правне основе за почетак ангажовања припадника Војске Србије у овој мисији (В РС, 88-3225/2023-1; НС РС, 94/2019 и 16/2023).

Мисија је формирана Одлуком 2021/1143/CFSP Савета Европске уније од 12. јула 2021. године, а Савет Европе је донео формалну одлуку о покретању предметне мисије. Пред ову мисију постављени су следећи циљеви:

- Подизање нивоа оперативних способности Оружаних снага Мозамбика, у циљу могућности изградње брзог одговора на кризне ситуације у провинцији Кабо Делгадо.
- Изградња капацитета јединица Оружаних снага Мозамбика које ће у будућности формирати Снаге за брзо реаговање, са циљем успостављања мира и безбедности у провинцији Кабо Делгадо. Снаге за брзо реаговање биће састављене од 11 чета из састава Оружаних снага Мозамбика, и то пет чета морнаричке пешадије у Катембеу, као и шест чета специјалаца копнене војске, у Кимоју (European External Action Service [EEAS] 2022).

Република Србија приступила је и концепту Борбених група Европске уније, који је успостављен са циљем брзог ангажовања, односно размештања, у случају избијања кризне ситуације. Ангажовање Борбених група условљено је усвајањем резолуције Савета безбедности, односно производ је одговора на захтев Уједињених нација (Murphy 2008; European External Action Service [EEAS] 2017).

Борбене групе представљају снаге за брзо реаговање на стратегијском нивоу, чија готовост за ангажовање износи 15 дана по одобрењу које усваја Савет Европе. Њихова улога огледа се у томе да буду претходница већих снага на нивоу Европске уније и земаља партнера, али и њихова допуна на терену (Орлић 2006, 424-425).

Влада Републике Србије је, у складу са предлогом Министарства одбране, током 2015. године усвојила „Закључак о приступању Концепту Борбених група Европске уније”, у циљу стварања могућности за ангажовање у оквиру Борбене групе *HELBROC*. Борбена група Европске уније *HELBROC*, чији чланови су Бугарска, Румунија, Кипар, Грчка и Украјина, основана је Техничким споразумом из 2006. године, од стране представника матичних министарстава одбране. Након исказивања намере Републике Србије да Војске Србије започне са учешћем у Борбеној групи

HELBROC, на чијем челу је Грчка, све државе-чланице изјасниле су се позитивно. Потписивање формалног документа о приступању Републике Србије Борбеној групи *HELBROC* уследило је током 2016. године, док је пуноправно чланство наше земље уследило 27. септембра 2017. године. Имајући у виду да је приправност за ангажовање Борбених група Европске уније унапред дефинисана и по принципу ротације, предвиђено је да припадници Војске Србије буду у приправности за ангажовање у Борбеној групи *HELBROC* током 2023. године. У питању су јединица Војне полиције, Тим за цивилно-војну сарадњу, штабни официри и Национални елемент за подршку (Министарство одбране Републике Србије [МО РС], н.д.; В РС, 88-3225/2023-1).

Војна неутралност Републике Србије не представља препреку за ангажовање у оквиру концепта Борбених група Европске уније, о чему сведочи и чињеница да у истом учествују и друге чланице Европске уније које су декларисане као војно-неутралне, попут Аустрије, Ирске и других држава.

ЗАКЉУЧАК

Република Србија се кроз процес приступања Европској унији обавезала да ће ставити на располагање своје војне капацитете за ангажовање у оквиру мисија и операција под окриљем Заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније. На тај начин наша земља директно доприноси унапређењу оперативних способности Војске Србије и омогућава стицање бољег и потпунијег увида у интерне процедуре, начин рада и употребу јединица држава-чланица Европске уније и партнерских земаља. Стога је од изузетног значаја да Република Србија задржи постојећи ниво сарадње са Европском унијом на пољу одржања мира и да га, у складу са могућностима, у будућности и прошири.

Након дуже паузе, Република Србија наставила је ангажовање својих војних капацитета у мировним мисијама Уједињених нација, 2002. године. Десет година након тога, започело је ангажовање наших војних капацитета у мисијама и операцијама у оквиру Заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније, и то: у мисији поморских снага Европске уније у Сомалији – *EUNAVFOR SOMALIA* – *Operation ATALANTA* и у мисији Европске уније за обуку у Сомалији – *EUTM Somalia*, а од 2016. године и у мисији Европске уније за обуку

у Централноафричкој Републици – *EUTM RCA*. Република Србија на тај начин директно доприноси глобалном миру и безбедности и потврђује да је поуздан партнер на пољу безбедносне сарадње.

У овим мисијама и операцијама Европске уније ангажују се официри и лекари Војске Србије, на дужностима штабних официра и санитетских тимова, као и аутономног тима за заштиту бродова који су ангажовани за потребе Светског програма за храну Уједињених нација, што се од стране надлежних служби Европске уније често оцењује као врло значајан допринос.

Важно је напоменути чињеницу да је усвајањем „Годишњег плана реализације учешћа Војске Србије и других снага одбране и мултинационалним операцијама у 2023. години” предвиђено и проширење сарадње на пољу мисија и операција у оквиру Заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније, кроз ангажовање у мисији Европске уније за обуку у Мозамбику – *EUTM Mozambique* и у оквиру Борбене групе Европске уније *HELBROC*.

Осим припадника Војске Србије који су ангажовани или ће бити ангажовани у будућности у мисијама и операцијама Европске уније, Република Србија се у оквиру процеса преговора о приступању Европској унији обавезала да започне и са ангажовањем цивилних капацитета под окриљем Заједничке безбедносне и одбрамбене политике. То ће бити могуће у тренутку када надлежне институције Републике Србије усвоје закон којим ће бити регулисано учешће цивила у међународним мисијама и операцијама ван граница Републике Србије. За очекивати је да ће почетак ангажовања цивилних капацитета у Цивилним мисијама подршке миру Европске уније позитивно утицати на углед Републике Србије на пољу очувања глобалног мира и безбедности.

РЕФЕРЕНЦЕ

Влада Републике Србије [В РС], Закључак о усвајању Годишњег плана реализације учешћа Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама у 2023. години, број 88-3225/2023-1, 11. мај 2023.

Гостовић, Драган, Сава Савић, и Срђан Благојевић. 2016. „Финансирање цивилних и војних мисија и операција у оквиру заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније.” *Војно дело* 68 (1): 17-38. doi: 10.5937/vojdela1601017G.

- Живковић, Урош. 2017. *Водич кроз цивилне мисије*. Београд: ISAC фонд.
- Јевтић, Милош. 2020. „Мултинационалне операције Европске уније – правни оквир и значај ангажовања припадника Војске Србије.” *Војно дело* 72 (3): 53-68. doi: 10.5937/vojdelo2003053J.
- Миленковић, Дејан, Душан Игњатовић, и Игор Новаковић. 2017. *Анализа националних капацитета за допринос међународним цивилним мисијама*. Београд: Центар за међународне и безбедносне послове/Prague Security Studies Institute/Czech Republic Development Cooperation.
- Министарство одбране Републике Србије [МО РС]. н.д. „Европске интеграције.” Последњи приступ 16. јун 2023. <https://www.mod.gov.rs/lat/5453/evropske-integracije-5453>.
- Министарство спољних послова Републике Србије [МСП РСa]. н.д. „Заједничка безбедносна и одбрамбена политика ЕУ.” Последњи приступ 16. јун 2023. <https://www.mfa.gov.rs/spoljna-politika/bezbednosna-politika/zajednicka-bezbednosna-i-odbrambena-politika-eu>.
- Министарство спољних послова Републике Србије [МСП РСб]. н.д. „Политички односи Србије и ЕУ.” Последњи приступ 21. јун 2023. <https://www.mfa.gov.rs/spoljna-politika/eu-integracije/politicki-odnosi-srbije-i-eu>.
- Народна скупштина Републике Србије [НС РС], Одлука о употреби Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама ван граница Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, број 94/2019 и 16/2023, 27. фебруар 2023.
- Николић В, Горан и Петар С. Ћурчић. 2022. „Нови хладни рат”: дефиниције, перспективе и могући исходи.” *Национални интерес* 42 (2): 149-169. doi: <https://doi.org/10.22182/ni.4222022.8>.
- Орлић, Дејан. 2006. „Операционализација безбедносне политике Европске уније.” *Међународни проблеми* 58 (4): 414-444.
- Центар за геостратешка истраживања и тероризам. “Значај међународне војне сарадње и допринос мировних операција у успостављању и очувању мира.” *YouTube*. 8. јун, 2022. Video, 1:16:24. https://youtu.be/FluURAz_pYM?si=zZ5Mh0Ns3kCMuwQh.

- Центар за европске политике [ЦЕП]. 2021. *Србија и цивилне мисије Европске уније – неискоришћени потенцијал и превазилажење застоја*. Београд: Центар за европске политике.
- Council of the European Union [CEU]. 2009. *European Security Strategy – a Secure Europe in a Better World*. Brussels: Council of the European Union.
- EU Naval Force Operation ATALANTA* [EUNAVFOR ATALANTA]. 2023. „Deployed Assets.” Последњи приступ 16. јун 2023. <https://eunavfor.eu/deployed-assets/avpds>.
- European Commission* [EC]. н.д. „European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations”. Последњи приступ 21. јун 2023. https://commission.europa.eu/about-european-commission/departments-and-executive-agencies/european-civil-protection-and-humanitarian-aid-operations_en.
- European External Action Service* [EEAS]. 2022. „About European Union Training Mission in Mozambique.” Последњи приступ 16. јун 2023. https://www.eeas.europa.eu/eutm-mozambique/about-european-union-training-mission-mozambique_en?s=4411.
- European External Action Service [EEAS]. 2017. *EU Battlegroups*. Brussels: European External Action Service.
- European External Action Service* [EEAS]. 2023. „What we do: Policies and Actions – Missions and Operations – Working for a Stable World and a Safer Europe.” Последњи приступ 16. јун 2023. године. https://www.eeas.europa.eu/eeas/missions-and-operations_en.
- Murphy, Ray. 2008. *The European Union and Developments in Crisis Management Operations and Peacekeeping*. New York: Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes.
- Soskic, Svetislav, Slobodan Radojevic, and Nenad Komazec. 2014. „Maritime Training Serbian Autonomous Vessel Protection Detachment.” *Annual of Navigation* 21 (1): 143-150. doi: 10.1515/aon-2015-0012.
- Tardy, Thierry. 2019. „The European Union and UN Peace Operations: What Global-Regional Peace and Security Partnership?” In *United Nations Peace Operations in a Changing Global Order*, eds. Cedric de Coning and Mateja Peter, 231-251. Cham: Palgrave Macmillan.

Vanja Prodanic*

*International Military Cooperation Department, Ministry of
Defence*

PARTICIPATION OF THE SERBIAN ARMED FORCES IN EUROPEAN UNION COMMON SECURITY AND DEFENCE POLICY MISSIONS AND OPERATIONS

Resume

This research is an attempt to review and analyze the available literature and documentation in order to get insight into involvement of the Serbian Armed Forces in European Union missions and operations, since at the moment the Republic of Serbia engages exclusively military capacities in three European Union missions and operations. Our officers and military doctors represent a significant and visible contribution to the implementation of the European Union Common Security and Defence Policy missions in Somalia and Central African Republic.

In 2023 it is expected that Serbian Armed Forces will start its engagement in the European Union training mission in Mozambique – EUTM Mozambique, so as in the European Union Combat Group HELBROC. Those engagements are significant expansion in participation in missions and operations under the European Union Common Security and Defence Policy, and will further increase the reputation that the Republic of Serbia have gained on the international political scene, in the field of peacekeeping.

Further more, there is an obvious space for improvement of the current level of cooperation that the Republic of Serbia is achieving with the European Union through the joint engagement in missions and operations. One of the obligations arising from the process of accession of the Republic of Serbia to the European Union is the creation of a legal framework for the beginning of engagement of civilian capacities in European Union Common Security and Defence Policy missions and operations. This will be possible as soon as the Republic of Serbia adopt a law that will regulate the participation of civilians in peacekeeping operations outside our national borders. It is expected that the engagement

* vanja.prodanic@mod.gov.rs

of civilian capacities within the European Union Civilian peace support missions will have a positive effect on the reputation of the Republic of Serbia in the field of preserving global peace and security.

The goal of the research is the description and explanation of the current engagement of the Serbian Armed Forces in European union missions and operations, which can be of importance both to decision-makers of the Republic of Serbia regarding the future engagement of military and civilian capacities within the European Union Common Security and Defence Policy missions and operations, so as to citizens, in order to gain a more complete insight into this matter.

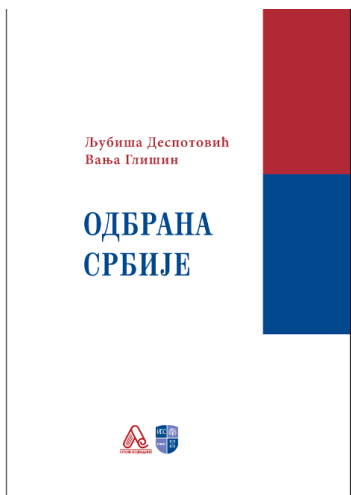
Keywords: missions and operations, crisis focus, Serbian Armed Forces, Common Security and Defense Policy, European Union.

* Овај рад је примљен 29. јуна 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. новембра 2023. године.

*Ивана Гачић**

Архив Војводине, Нови Сад

ОДБРАНА СРБИЈЕ: ПРИЛОЗИ ЗА ГЕОПОЛИТИКУ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Љубиша Деспотовић, Вања
Глишин. 2023. *Одбрана
Србије: Прилози за
геополитику националне
безбедности*. Нови Сад:
Архив Војводине, Београд:
Институт за политичке
студије, стр. 437.

У бременитим временима исцрпне борбе за безбедност држава и људи широм света, промишљање и писање о националној безбедности представља насушну потребу од научног и друштвеног значаја. Научна одважност и истраживачка смелост одликује оне ауторе који у изазовним временима улазе у коштац са темама и проблемима који директно и/или индиректно утичу на све аспекте државних и друштвених структура. Управо у сусрет актуелним безбедносним изазовима и ризицима иду аутори научне монографије „Одбрана Србије: Прилози за геополитику националне безбедности”, проф. др Љубиша Деспотовић и доц. др Вања Глишин. Аутори научно утемељено, методолошки прецизно и истраживачки одговорно прате актуелне догађаје који се тичу Србије и српског народа у целини и тиме обогаћују српску (гео)политиколошку мисао, отварајући пут за нове истраживачке подухвате и анализе.

Научни допринос представљене монографије огледа се у самом поднаслову, а експлициран је у предговору, где аутори афирмишу *геополитику националне*

* savo.simic@ips.ac.rs.

безбедности као једну нову субдисциплину у оквиру геополитике као синтезне науке. Према дефиницији Деспотовића и Глишина, геополитика националне безбедности „у први план свог предметног одређења и теоријско-експликативног оквира истиче геополитичке аспекте националне безбедности, анализирајући њихов доминантан утицај на политичке, војне и безбедносне аспекте стратегије националне безбедности једне земље” (9). Дакле, аутори првенствено указују на значај геополитичких аспеката, што се огледа у свим деловима научне монографије. Пре свега, циљ који су аутори поставили на почетку монографије односи се на прецизно декодирање геополитичког поретка моћи и међународног система, који се пресуђујуће одражавају на позицију једне државе и њено деловање у циљу заштите националних вредности, територије, суверенитета, идентитета, политичке организације и слично. Исто тако, аутори својим приступом кроз два нивоа анализе: стратешки и тактички ниво, доприносе научном квалитету монографије, указујући систематично на предмет и проблем истраживања.

Научна монографија подељена је у три поглавља, која врло јасно осликавају структуру

дела и методолошки оправдавају основни циљ који су аутори поставили. Прво поглавље под насловом „Спречити потапање Србије у ’Атлантику’” примарно се бави деструктивношћу атлантске геополитике према српској држави и Србима. Самим тим, Деспотовић и Глишин кроз дванаест радова у оквиру првог поглавља детаљно и исцрпно анализирају положај Србије у односу на атлантизам као геополитички пол моћи предвођен Сједињеним Америчким Државама. Од стратешког до тактичког нивоа, аутори прецизно позиционирају Србију, експлицирају процесе који су тангирали српски народ и државу кроз историју и указују на могуће безбедносне изазове и претње у будућности. Пажњу посвећују процесу ’балканизације’, који се у различитим појавним облицима, најмање два века, негативно одражава по националну безбедност Србије и српског народа. У прилог томе, аутори вишедимензионалним приступом указују на неповољну позицију Србије унутар СФР Југославије, затим на агресију НАТО савеза на СРЈ као пример асиметричног рата, потом на питање националне безбедности у глобализацијском и геополитичком контексту, као и на хибридне ратове Запада и претње по националне идентитете. Истовремено, аутори пажњу

посвећују и најактуелнијим изазовима по националну безбедност, који се тичу мрежних друштава и сајбер простора, *геополитике здравља* и пандемије Ковид-19. У томе се огледа још један оригиналан научни допринос Деспотовића и Глишина, будући да дефинишу низ основних карактеристика мрежног друштва и дефинишу *геополитику јавног дискурса* са циљем да декодирају улогу глобалних медија у креирању 'нове реалности'. Такође, аутори су дефинисали и геополитику здравља као нову субдисциплину која се бави „истраживањем утицаја друштвено-географских, економских и политичких фактора на угрожавање здравља људи као *јавног добра* у контексту геополитике као синтезне науке” (171).

Друго поглавље под насловом „Србија је Русија на Балкану” нуди релевантну анализу положаја и односа две државе. Основно полазиште односи се на „константан и вишевековни паралелизам у геополитичком положају и гекултурном коду српског народа и Србије на Балкану, а који је готово истоветан положају Русије и руског народа у контексту Евроазије” (11). Имајући то у виду, аутори истичу да два народа и две државе имају исту 'историјску судбину' у контексту културно-цивилизацијских вредности и права на

одбрану политичко-државне егзистенције. Да би у свом науку успели, аутори су, најпре, прецизно позиционирали Русију на постсовјетском простору и Србију на постјугословенском простору, како би у даљим корацима указали на паралелизам религијско-конфесионалних и геополитичких аспеката српског и руског положаја у међународним односима. Значајно је напоменути да су процеси територијалног сажимања и девастације СФР Југославије и Совјетског Савеза имали заједничке негативне карактеристике које се понајвише тичу Срба и Руса. Аутори пре свега мисле на прекодирање идентитета и стварање синтетичких нација, територијалну фрагментацију, девастацију државних капацитета и слично. Један од подналова „Српски народ под империјалном пресом” најсликовитије указује на деструктивне процесе са којима су се суочавали Срби, али и Руси ван матичне државе. Имајући у виду да српско-руски односи имају своју вишевековну историју, Деспотовић и Глишин акценат стављају на актуелније догађаје, истичући улогу Русије када је у питању статус Косова и Метохије, затим геополитичке аспекте руске меке моћи у Србији и геоенергетске аспекте сарадње на почетку 21. века. Осим тога, аутори су значајан део посветили

анализи српско-руских односа у делу Наталије Нарочницеке, доказујући већ поменути паралелизам.

Треће поглавље „Геополитика постјугословенског простора – Србија и српске земље у процесима територијалног сажимања и дезинтеграције националног идентитета” посвећено је темама које се тичу геополитичких разлога разбијања Југославије и стварања ’патуљастих’ држава на њеним развалинама. У том контексту, аутори се баве незаобилазним темама као што су: етноинжењеринг идентитета синтетичких нација, отимање језика, писма и културе, уништавање духовне и културне баштине, отимање српских територија злочинима, прогонима и верском конверзијом и другим деструктивним аспектима усмереним против Срба у целини. Према томе, Деспотовић и Глишин, користећи историографски, политиколошки, социолошки и геополитички приступ, исцрпно експлицирају геополитичке интересе и политичке концепте формирања двеју Југославија и разлоге њиховог државног разбијања, као и креирање синтетичких идентитета у оквирима тих

држава. Дакле, треће поглавље обухвата период од 19. до 21. века и прати процесе који су довели до формирања синтетичких нација и њиховог насилног деловања против српског народа на простору бивше Југославије. Истовремено, аутори указују на геополитичке аспекте деловања радикалног ислама, осврћући се на мигрантску кризу и потенцијалне жаришне тачке у Србији. Поднаслов „Бујановачко-прешевска област као потенцијално геополитичко жариште у Србији” указује на један од актуелних безбедносних ризика, који су уско повезани са питањем статуса Косова и Метохије. Наведени процеси део су пројекта атлантизма који има за циљ слабу и изоловану Србију, због чега аутори истичу потребу за *одбраном Србије*.

Напослетку, научна монографија аутора проф. др Љубише Деспотовића и доц. др Вање Глишина представља резултат опсежне, иновативне и научно креативне анализе, која доказује ерудицију аутора, њихово настојање да реafirмишу српско становиште, преданост бављењу питањима од националног значаја и борбу за „Одбрану Србије”.

* Овај рад је примљен 8. новембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. новембра 2023. године.

УДК 323.1(=163.41)

DOI: <https://doi.org/10.5937/nint46-47183>

Приказ

Бојана Секулић*

*Институт за политичке
студије, Београд*

ОБНОВА НАЦИОНАЛНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ**

Милош Кнежевић, *Српско
полазиште. Слобода, нација,
држава, демократија.
Национална перспектива
– прва књига*, Институт за
политичке студије, Београд,
2022, стр. 436.

Још од „српског становишта” Милоша Црњанског па до „српског полазишта” Милоша Кнежевића уочава се неколико занимљивих приступа обнови српске националне политике. Књига *Српско полазиште* Милоша Кнежевића, угледног интелектуалца, правника и политиколога, као и дугогодишњег сарадника Института за политичке студије и главног уредника часописа *Национални интерес*, представља једно од најзанимљивијих и незаобилазних дела које се свеобухватно бави питањима српске националне политике.

Кнежевићева књига, уз књигу познатог књижевног теоретичара Мила Ломпара *Повратак српском становишту* (Београд: Catena mundi, 2013), афирмише српско питање кроз једну сасвим нову и занимљиву националну интерпретацију. Оно што ова два аутора донекле разликује тиче се извора инспирације у обликовању националне парадигме. Разматрања идеолошких проблема односа српства и југословенства Ломпар

* bojana.sekulic@ips.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, и технолошког развоја и иновација.

утемељује примарно у књижевности, а Кнежевић у политичкој и правној теорији и историји. Зато је Ломпаров приступ заснован на идејним рефлексијама врхова српске литературе: Вука, Његоша, Црњанског, Васића, Андрића, Селимовића, Деснице итд. А Кнежевић је претежно окренут историографској, правној и политичкој националној баштини, па су у првом плану његових разматрања политичке идеје Николе Пашића, Слободана Јовановића, водећих интелектуалаца Српског културног клуба и филозофа дисидената из титоистичког периода, као и многих других интелектуалаца.

У овој књизи Милоша Кнежевића је јасно видљиво да је залагање за српско полазиште у остваривању националних и државних интереса најбоља основа за делотворне одговоре на обновљено српско национално питање. Осим тога, ово тематски садржајно, разуђено и обимно дело Кнежевића представља целовито обрађену и компактну мисаону целину. Иако се ради о изабраним текстовима, који су изворно у мањем обиму објављени у научним часописима Института за политичке студије у Београду, у раздобљу од 2012. до 2015. године, разматрања српског питања овде су логично и систематично повезана у кохерентну

интерпретацију српске националне проблематике.

Кнежевићева књига, иако је писана на високом теоријском нивоу, садржи обиље приказа пресудних догађаја и познатих личности српске историје, што олакшава њено читање и чини је занимљивијом. Међутим, и у том на изглед загонетном обиљу историјских и политичких контрадикторности, Кнежевић се у сваком тренутку стара да разуме и разјасни узроке, разлоге и последице судбинских дешавања у српској историји. Дакле, Кнежевић не указује само на познате и прихваћене чињенице које упућују на то шта се заиста догодило, него преиспитује просторне, друштвено историјске и друге услове, као и начине на које се догодило и чиме је исходило. При том, он пластично осликава главне актере, процењујући и вреднујући њихове тежње и замисли, као и конкретне учинке у разним периодима историје српског народа.

Осим поменутог чињеничног слоја који је представљен у анализама, Кнежевић настоји да реконструира пропуштене могућности, као и неке од видљивих националних алтернатива и државних опција које нису остварене, што је у дослуху са савременим покушајима стварања алтернативне историје.

У овој, као и у претходним Кнежевићевим књигама, преовлађује политиколошки приступ који се обликује у геополитици српског националног питања. На том плану он спада међу зачетницима обнове занимања за геополитичке идеје и концепције у домаћем научном амбијенту.

У континуаном вишедеценијском времену и правилном ритму објављивања радова, Милош Кнежевић се доказао као веома плодан аутор. За само двадесетак година плодне сарадње, он је у издању Института објавио петнаест различитих књига чиме се сврстао у најужи круг оних који су остварили сличну продукцију у обимном и разноврсном опусу, као што су: Драган Суботић, Живојин Ђурић, Зоран Милошевић, Миломир Степић, Зоран Петровић Пироћанац и Радослав Гаћиновић.

Књигу *Српско полазиште* Милоша Кнежевића рецензирали су и за објављивање препоручили угледни универзитетски професори и истраживачи: Миломир Степић, Момчило Суботић и Слободан Јанковић. Садржај ове књиге изложен је, осим српског, на енглеском и руском језику. Осим уводних текстова који су насловљени „Реч пре“ и „Увод: Обнова националне перспективе“, структуру књиге чине пет функционалних делова.

У првом делу, који је насловљен „Србија и Западни Балкан“, разматра се мноштво релевантних геополитичких питања која се тичу српског етнонационалог и духовног простора, чију окосницу чини проблем територијалног одређења тзв. Западног Балкана и употреба синтагме „Западни Балкан“ у политичке а често и у манипулативне сврхе. Ову синтагму аутор веома озбиљно и са обиљем аргумената оспорава, нарочито у географском и политичком смислу. Аутор у том контексту закључује да нетачном семантизацијом простора „присуствујемо покушају политичког рашчињавања географије“.

У другом делу књиге, под насловом „Ослобођење, слобода и држава“ елаборирају се различити аспекти српског питања, који су обједињени у поднаслову „Размишљања о могућим приступима суштини српског питања“. Ова размишљања су врло занимљива, нарочито у делу који се односи на изградњу националне свести и практиковање националних интереса, јер су разматрања о овим питањима прилично освежење у мноштву теоријске и друге литературе. У суштини, аутор у књизи српско питање разматра на еволутиван начин као појаву која се развија у различитим временским условима и конкретним друштвено

историјским и геополитичким околностима.

Трећи део књиге, под насловом „Српски народ пре и после Југославије“ посвећен је историјској ретроспективи српског националног питања, као и различитим виђењима његовог постављања и решавања, при чему је нарочита пажња посвећена положају српског народа у Југославији и после Југославије. Овде су врло занимљива разматрања о питањима која се односе на изазове националног полицентризма, као и на могућности међунационалног али и унутар националног дијалога, компромиса и консензуса. У суштини, овде аутор указује да би решење српског питања требало да проистекне из националног компромиса и консензуса, али, уједно и на основу остваривања осмишљене дугорочне националне стратегије и националног програма.

Четврти део књиге насловљен је „Кошмарни снови неотитоизма“. У овом делу књиге, како Кнежевић каже, излаже се „Скица за једну феноменологију титоизма и посттитоизма“. Ту су изложена разматрања о различитим питањима и историјским догађајима који су релевантни за националну политику која је обележавала Титову епоху и време након његове смрти. Основни

став на који овде аутор указује односи се на „титоистичку политику“ која је функционисала по формули „Слаба Србија – јака Југославија“, а потом се прелила и у савремену антисрпску националну политику која је изражена у концепцији „Мала и слаба Србија – стабилан Балкан“. У обе концепције националне политике, на које аутор указује, кључну улогу су имале геополитички функционализоване вештачке и октроисане нације.

У петом делу књиге, који је насловљен „Нације и њихови интереси“, разматрају се различита питања поимања и испољавања националних интереса у историјској ретроспективи. При том се указује на различита теоријска и политичка гледишта о нацији, националним интересима, национализму, српству и југословенству, националној будућности, као и о другим питањима релевантним за ову тематску целину. Основно мисаоно тежиште у овим Кнежевићевим разматрањима је на опстанку класичног модела нације, без обзира на изазове постмодерне агресије на сваки облик националног испољавања, као на нешто архаично, анахроно, превазиђено па и штетно.

На крају књиге, под насловом „Реч после: Од пандемије до војне интервенције у Украјини“,

Кнежевић указује на различита актуелна друштвена питања која су се изражавала у серији криза а која су заокупљивала његову пажњу у време окончања рада на овој књизи. Из ових разматрања наслућује се питање које аутор поставља себи и читаоцима: „Хоће ли криза бити стање у коме стално и редовно живимо?”

Дакле, као што се види из ових назнака, у књизи *Српско полозиште. Национална перспектива* (прва књига) Милош Кнежевић се, како професор Миломир Степић у својој рецензији указује, „бави савременим српским националним питањем у широком замаху од просторне позиције Србије и српских земаља у целини до идеолошких неојугословенских и неотитоистичких екстремизама и странпутица”.

Сва поглавља ове књиге су јасно и веома занимљиво писана, а изнети ставови су аргументовани и утемељени на релевантној и обилно коришћеној литератури. У приложеном списку цитиране литературе налази се 401 библиографска јединица.

Милош Кнежевић је у овој књизи на методичан и аргументован начин отворио мноштво различитих питања која су веома значајна за разумевање савременог српског друштва и изазова и искушења пред којима се налази,

што је све скупа на трагу *српског становишта* још од времена Слободана Јовановића и Милоша Црњанског. Читањем Кнежевићеве књиге и у начину његовог излагања материје препознаје се велико и енциклопедијско знање. Он је упућен у многе области друштвених и хуманистичких наука, особито у питањима развоја српског друштва, као и савремених појава и процеса који се дешавају у српском народу и његовом окружењу. Кнежевићеве закључци су разложни и утемељени на чињеницама, па зато делују веома уверљиво.

На крају, треба рећи да је овде реч је о једној драгоцености књизи коју треба пажљиво читати и којој се треба често враћати. Ова Кнежевићева књига читаоцима може бити инспиративна за нова решења уређења и развоја српског друштва. Зато је она вредно штиво за све који се баве изучавањем српског друштва и српске нације. Нарочито може да буде од велике користи студентима, истраживачима и универзитетским наставницима. Осим њих, Кнежевићева књига може бити од користи и оним људима који утичу на формулисање и заступање српских стратешких интереса, као и за оне који свакодневно доносе одлуке о решавању различитих националних

и државних питања. Зато је за сваки облик промишљене српске националне политике неопходно познавати *српско полазиште*, а на то је сериозно и са различитих аспеката указао Милош Кнежевић у овој књизи.

* Овај рад је примљен 10. октобра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 28. новембра 2023. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Национални интерес* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском, руском и француском језику.

Часопис се објављује три пута годишње. Рокови за слање радова су: 1. март, 1. јул и 1. новембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/nacionalni-interes/authors_directions/.

Радове за часописа слати на имејл-адресу: ni@ips.ac.rs.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активiranу опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Национални интерес* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.
Суботић, Момчило. 2010. *Политичка мисао србистике*. Београд: Институт за политичке студије.
(Суботић 2010)
Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.
(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.
Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.
(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press. (Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Милисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године*. Београд: Службени гласник; Правни факултет. (Милисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводицац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.“, „прев.“ „прг.“, „ед.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press. (Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије. (Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 2346. Belgrade: Institute for Political Studies. (Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1. (Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” У „Наслов посебног броја”, ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, *Наслов часописа*: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов*. Том. Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S–Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.
Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts:
Merriam-Webster Inc.
(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.”
Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.
Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на
јавну потрошњу у бившим социјалистичким државама.” Докторска
дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.
(Бурсаћ 2019, 145–147)
Wallace, Desmond D. 2019. “The diffusion of representation.” PhD diss.
University of Iowa.
(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине
или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.
Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.”
Политика, 8. децембар: 9.
(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.”
Годиште: број стране на којој се налази чланак.
New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.”
July 30, 2002.
(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *прво навођење*

(ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања. *Наслов*. Место првог издања: издавач првог издања. Напомена „Репринт“ на језику и писму референце, место издања репринт издања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалцић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско издање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда. Цитати се односе на фототипско издање.

(Михалцић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању. Место издања: издавач.

Гађиновић, Радослав. 2018. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Ево Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ.” *Национални интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецедне која се користе и у библиографској парентези.

Гађиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и будућност Србије.” *Политика националне безбедности* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Гађиновић, Радослав. 2018б. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Ево Бок.

(Гађиновић 2018а, 25), (Гађиновић 2018б)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „ ... ”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „ ... ”

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу.

(видети Кнежевић 2014, 153)

(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:

” и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце.

У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере’” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.
(Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најраније до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.”, „ст.”, „тач.”, „Art.” „para.” и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗОСОВ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗОСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Zakon o nasljeđivanju [ZN], „Narodne novine“, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19.

(ZN 2019, čl. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-Lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.
(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.
(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.
(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.
(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.
(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713.
(CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикације у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСПС], IУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСПС, IУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр–1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр–1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, врста одлуке са датумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) или (CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или (ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или (ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа” (ако нема назива, дати кратак опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, r93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула”, Београд, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – ако је позната само фасцикла, а не и кутија

Dalhousie University Archives [DUA, Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига.” *Институт за политичке студије*. Последњи приступ 10. октобар 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – *прво навођење*

(ИПС, н.д.) – *свако следеће навођење*

Танјуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Танјуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

- величина странице: А4;
- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- проред између редова у фуснотама: 1;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;
- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- увлачење првог реда пасуса: 1,27cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);
- поравнање текста: *Justify*;
- боја текста: *Automatic*;
- нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;
- не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;
- сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Матице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

- Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове облике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфуртер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).
- Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori*,

a posteriori, sui generis итд.

- **Реченицу не почињати** акронимом, скраћеницом или бројем.

- **Текст у фуснотама** увек завршавати тачком.

- За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).

- **Угластом заградом []** означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.

- **Црту** писати са размаком пре и после или без размака, никако са размаком само пре или само после. Између бројева, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).

- За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (’ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

*Име и презиме првог аутора**

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслов навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикона/слике центрирано написати: Табела/Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикона/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика

преузети, написати *Извор*: и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор*: Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према *Начину цитирања*.
Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију *Paragraph/Special/Hanging*;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у **две колоне**.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора:
Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити**

слику предње корице

Испод слике предње корице

навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година

издања. *Наслов*. Место

издања: издавач, број

страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА У 2023. ГОДИНИ

Сви радови приспели за објављивање у часопису *Национални интерес* подлежу двострукој анонимној рецензији. Редакција часописа жели да изрази захвалност сарадницима који су рецензирали рукописе поднете за објављивање и својим коментарима и конструктивним сугестијама значајно допринели унапређењу квалитета приспелих рукописа.

Јован Р. Базић
Данило Бабић
Сања Шуљагић
Јован Јањић
Љубодраг Ристић
Марија Ђорић
Бранислав Милосављевић
Драгана Динић
Сања Стошић
Велимир Лукић
Светлана Поповић
Јелена Тодоровић Лазић
Дејана М. Вукчевић
Вања Глишин
Александар Лукић
Александар Гајић
Вељко Благојевић

Слободан Бјелица
Марко Пејковић
Ђуро Бодрожић
Александар Раковић
Дејан Мирковић
Зоран Милошевић
Душан Пророковић
Слободан Јанковић
Илија Кајтез
Зорица Томић
Даниела Арсеновић
Нада Радушки
Срђан Перишић
Винко Пандуревић
Дејан Миленковић
Владан Станковић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.41)

НАЦИОНАЛНИ интерес : часопис за национална и државна питања = National interest : journal for National and State issue / главни и одговорни уредник Миломир Степић.
- [Штампано изд.]. - Год. 1, бр. 1(2005)- . - Београд :
Институт за политичке студије, 2005-
(Београд : Донат граф)

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму:
Национални интерес (CD-ROM) = ISSN 1452-2152
ISSN 1820-4996 = Национални интерес (Штампано изд.)
COBISS.SR-ID 125448460